ISSN: 2664-4975

GEOSTRATEGİYA

2023
№5 (77)

BAKI-2023

Baş redaktor:
Əli Həsənov

Redaktor:
İbrahim Əliyev

Məsul katib:
İsmayıl Qasımov

Redaksiya heyəti:
Prof.Dr. Aleksandr Puxkal (Ukrayna)
Prof.Dr. Arif Quliyev (Ukrayna)
Prof.Dr. Aygün Attar (Türkiyə)
Prof.Dr. Babaxan Şərifov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Cəfər Cəfərov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Durxan Kıdırıli (Qazaxıstan)
Prof.Dr. Efim Pivovar (Rusiya)
Prof.Dr. Elçin Əhmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Elman Nəsirov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ədalət Muradov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Əli Həsənov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Heydərbəy Bababekov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Hikmət Məmmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Xəqani Məmmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. İsa Həbibbəyli (Azərbaycan)
Prof.Dr. Kemal Çiçek (Türkiyə)
Prof.Dr. Quram Marxuliya (Gürcüstan)
Prof.Dr. Musa Qasımlı (Azərbaycan)
Prof.Dr. Sergey Pirojkov (Ukrayna)
Prof.Dr. Səlahəddin Xəlilov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Şəfa Əliyev (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ziyad Səmədzadə (Azərbaycan)
Dos.Dr. Akkan Suver (Türkiyə)
Dos.Dr. Aleksandr Quşşin (Rusiya)
Dos.Dr. Ərəstun Mehdiyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Əlimusa İbrahimov (Azərbaycan)
Dos.Dr. Firdovsiyyə Əhmədova (Azərbaycan)
Dos.Dr. İbrahim Əliyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Mübariz Qurbanlı (Azərbaycan)
Dos.Dr. Müslüm Nəzərov (Azərbaycan)
Dos.Dr. Oleq Kuznetsov (Rusiya)

"GEOSTRATEGİYA" jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların
Tarix, Antropologiya, Siyasi elmlər, Fəlsəfə, Sosiologiya və İqtisadi elmlər
üzrə əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısına salınmışdır.
Beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi-nəzəri jurnal ildə altı dəfə nəşr olunur.

ISSN: 2664-4975

GEOSTRATEGY

2023
№5 (77)

BAKU-2023

Editor-in-Chief:
Ali Hasanov

Editor:
Ibrahim Aliyev

Executive Secretary:
Ismayil Gasimov

Editorial Board:
Prof. Dr. Alexandr Pukhkal (Ukraine)
Prof. Dr. Arif Guliyev (Ukraine)
Prof. Dr. Aygun Attar (Turkey)
Prof. Dr. Babakhan Sharifov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Jafar Jafarov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Durkhan Kidirili (Kazakhstan)
Prof. Dr. Efim Pivovar (Russia)
Prof. Dr. Elchin Ahmadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Elman Nasirov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Adalat Muradov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ali Hasanov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Haydarbay Bababekov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Hikmat Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Khagani Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Isa Habibbayli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Kemal Chichek (Turkey)
Prof. Dr. Guram Markhulia (Georgia)
Prof. Dr. Musa Gasimli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Sergei Pirozhkov (Ukraine)
Prof. Dr. Salahaddin Khalilov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Shafa Aliyev (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ziyad Samadzadah (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Akkan Suver (Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Alexandr Gushshin (Russia)
Assoc. Prof. Dr. Arastun Mehdiyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Alimusa Ibrahimov (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Firdovsiyya Ahmadova (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Ibrahim Aliyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Mubariz Gurbanli (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Muslum Nazarov (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Oleg Kuznetsov (Russia)

"GEOSTRATEGY" journal is included in the list of periodicals recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan to publish the main results of the dissertations of the Republic of Azerbaijan on ***History, Anthropology, Political Science, Philosophy, Sociology and Economic Sciences.***
The international socio-political, scientific-theoretical journal is published six times a year.

UOT 32; 327

ORCİD İD: 0009-0001-1282-888X

RUSİYANIN 2023-CÜ İL XARİCİ SİYASƏT KONSEPSİYASINDA YAXIN ŞƏRQ VƏ CƏNUBİ QAFQAZ REGİONLARI

ZÜMRÜD MƏLİKOVA
Bakı Slavyan Universitetinin dosenti, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: zumrud.melik@gmail.com

Giriş

Hər bir dövlətin xarici siyasəti onun fəaliyyətinin ən çətin sahələrindən biridir. Eyni zamanda, xarici siyasətin səmərəliliyi həlledici dərəcədə onun reallığından, məqsədyönlülüyündən və ardıcıllığından asılıdır. Bütün bu xüsusiyyətlər müvafiq doktrinaların, strategiyaların, konsepsiyaların və digər layihələrin hazırlanması mərhələsində müəyyən edilir. Rusiya xarici siyasi fəaliyyətini qəbul etdiyi nəzəri-konseptual sənədlərə uyğun həyata keçirir.

Məlumdur ki, dövlətin xarici siyasətinin konsepsiyaları onun rəhbərinin rəsmi xarici siyasət dəstəyidir. Xarici siyasət konsepsiyası Rusiyanın xarici siyasət fəaliyyətinin məzmunu, prinsipləri və əsas istiqamətlərinə dair baxışlar sistemini əks etdirən sənəddir. Qanuna uyğun olaraq, ölkənin xarici siyasətini beynəlxalq münasibətlərdə Rusiya Federasiyasını da təmsil edən dövlət başçısı müəyyən edir. Konsepsiyanın hazırlanması və həyata keçirilməsi Xarici İşlər Nazirliyinə həvalə edilir. Rusiya Federasiyası beynəlxalq münasibətlərin müstəqil aktoruna çevrildikdən sonra altı Xarici Siyasət Konsepsiyası (XSK) qəbul edilmişdir: 1993, 2000, 2008, 2013, 2016 və 2023-cü illərdə.

Rusiya Federasiyasının ilk XSK prezident Boris Yeltsinin fərmanı ilə 1993-cü il aprelin 23-də qəbul edildi. 2000-ci il 28 iyunda sayca 2-ci XSK prezident Vladimir Putinin fərmanı ilə, 3-cü 2008-ci ilin iyulunda prezident Dmitri Medvedyevin fərmanı ilə, 2013-cu ildə sayca 4-cü, 2016-cı ildə isə 5-ci, 2023-cü ildə isə 6-cı, yəni sonuncu XSK prezident Putinin fərmanı ilə təsdiqləndi. Rusiyanın xarici siyasət konsepsiyaları beynəlxalq münasibətlərdəki qlobal və dinamik inkişafa, geosiyasi mühitə və dövlətlərarası əlaqələrin səviyyəsinə uyğun tərtib edilmiş, xarici siyasət prioritetlərini müəyyənləşdirilmişdi. Rusiyanın sonuncu XSK öncə qəbul edilmiş konsepsiyalardan fərqlənir.

Rusiyanın xarici siyasət prioritetlərinin dəyişməsi

Rusiya Federasiyasının SSRİ-nin davamçısı dövlət statusu bütövlükdə beynəlxalq birlik və hər bir dövlət tərəfindən ayrıca rəsmi şəkildə tanındı. Bütün MDB ölkələri bunu Dövlət Başçıları Şurasının 21 dekabr 1991-ci il tarixli qərarı ilə Rusiyadan SSRİ-nin BMT-dəki üzvlüyünü, o cümlədən Təhlükəsizlik Şurasında və digər beynəlxalq təşkilatlarda daimi üzvlüyünü tanıdılar. Postsovet məkanının yeganə nüvə dövləti, BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü olaraq Rusiya Federasiyasının qlobal aktora çevrilmək səyləri gözlənilən nəticəni vermədi. Buna Rusiyanın iqtisadi, ictimai-siyasi durumu və digər amillər güclü təsir göstərdi. Bu baxımdan Rusiya 1990-cı illərdə baş verən qlobal proseslərə güclü təsir edəcək imkana malik olmadı. Rusiya üçün yeni xarici siyasət konsepsiyasının intensiv axtarışı başlandı.

1990-cı illərin əvvəllərində daxili təlatümlər içərisində olan Rusiya aktiv xarici siyasət yeridə bilmədi. ABŞ-ın Şərqi Avropada və keçmiş SSRİ ölkələrində artan nüfuzu nə etirazlara, nə də əks təsirə səbəb olmadı. Rusiya 1993-cü ilin sentyabrında elan edilmiş ABŞ-ın "demokratiyanın genişləndirilməsi" konsepsiyasından nəinki narahatlığını bildirmədi, hətta bu proqramın həyata keçirilməsinin ona birbaşa maddi fayda gətirəcəyini düşünərək onu dəstəklədi.1990-cı illərin əvvəllərində rus diplomatiyası ən çətin vəzifəni həll etməli idi: qaçılmaz itkiləri minimuma endirməyə çalışaraq, yeni Rusiyanı kəskin şəkildə dəyişən beynəlxalq mühitə uyğunlaşdırmaq. Eyni zamanda çətin siyasi və psixoloji problem yarandı. SSRİ bipolyar qarşıdurma şəraitində "dünya kapitalizmi"nə qarşı duran əsas qüvvə kimi dünyada özünəməxsus rolda çıxış edirdi. Lakin postsovet dövründə yeni Rusiya demokratik ölkələrdən biri kimi sıravi dövlət rolunu mənimsəməli oldu.

Rusiyanın ilk XSK 23 aprel 1993-cü ildə "Rusiya Federasiyasının Xarici Siyasət Konsepsiyasının Əsas Müddəaları" adı ilə prezident B.Yeltsin tərəfindən təsdiq edildi. Konsepsiya Rusiya cəmiyyətində

müəyyən qüvvələrin ideoloji münasibətlərindən və ya üstünlüklərindən deyil, ölkənin və onun vətəndaşlarının həyati maraqlarından çıxış edərək hazırlanmışdı. Bu maraqlar sırasında dövlətçiliyin formalaşması proseslərinin və ərazi bütövlüyünün qorunmasının təmin edilməsi; siyasi və iqtisadi islahatların sabitliyini və dönməzliyini təmin edən şəraitin yaradılması; Rusiyanın yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin qurulmasında fəal və bərabərhüquqlu iştirakı göstərilmişdi [6]. Sənəddə ölkənin xarici siyasət prioritetləri sistemini müəyyən edildi və Rusiyanın MDB və Baltikyanı ölkələrlə münasibətləri ön plana çəkildi. Bu fəaliyyət sahəsində keçmiş sovet respublikalarının həyatının bütün sahələrində tam könüllülük və qarşılıqlılıq prinsipləri əsasında mümkün olan maksimum inteqrasiya dərəcəsinə nail olmaq istiqamətində kursun davam etdirilməsinin Rusiyanın mənafeyinə uyğun olması tezisi var idi. Rusiyanın xarici siyasətinin digər prioritet istiqaməti kimi Rusiyanın tarixən formalaşmış maraq dairəsində olan Şərqi Avropa ölkələri ilə münasibətlər müəyyən edildi. Konsepsiyada qarşılıqlı etimadın bərpası istiqamətində əldə olunmuş nailiyyətlərin möhkəmləndirilməsi, pozulması bütün iştirakçı tərəflərə ciddi ziyan vuran iqtisadi və digər əlaqələr sisteminin inkişaf etdirilməsi tövsiyə olunurdu. Sənəd eyni zamanda Avropa Birliyi və Qərbi Avropa ölkələri ilə əlaqələrin inkişafını nəzərdə tuturdu. Avropa inteqrasiyasının Rusiyasız həyata keçirilməsinin bu ölkənin həyati maraqlarına ciddi ziyan vura biləcəyi də qeyd olunmuşdu. Qısa zaman ərzində Rusiyanın birgə inteqrasiya etməyi planlaşdırdığı Baltikyanı və Şərqi Avropa ölkələri NATO və Avropa İttifaqının üzvü oldular. Geosiyasi mübarizədə bu regionlardan sıxışdırılıb çıxarılan Rusiyanın müasir beynəlxalq münasibətlərdəki təcavüzkar siyasətinə təsir göstərən əsas amillərdən biri məhz Avropa inteqrasiyası oldu.

Rusiya Yaxın Şərq regionu ilə bağlı siyasətində nizamlanmasında keçmiş SSRİ-nin də iştirak etdiyi Ərəb-İsrail münaqişəsinin həlli və regionda çoxtərəfli təhlükəsizlik sisteminin yaradılması kimi ənənəvi sahələr qeyd olundu. Regionla bağlı yeni vəzifələrə - İraq ətrafında problemlərin həllində Rusiyanın rolunun artırılması və regional silah və xammal bazarında Rusiyanın iştirakının gücləndirilməsi əlavə edildi.

Sonrakı illərin praktikası göstərdi ki, Rusiyanın "amerikapərəst" və "qərbyönlü" xarici siyasətinə ümidlər özünü doğrultmadı və bir çox obyektiv səbəblərə görə bu siyasətin çoxvektorlu olması həqiqətini bir daha təsdiqlədi. Bu hal Rusiyanın sonrakı xarici siyasət konsepsiyasının tərtibi zamanı nəzərə alındı. Sonrakı illərdə qəbul edilmiş dörd konsepsiya qloballaşma proseslərinin kəskin sürətlənməsinin dinamikasını aydın şəkildə əks etdirirdi. 2000-ci il konsepsiyası ABŞ-ın iqtisadi və hərbi dominantlığı altında dünyanın birqütblü strukturunun yaradılması istiqamətində tendensiyanı müəyyənləşdirdi. 2008-ci il Konsepsiyasında yeni qlobal proseslər sırasında "polisentrik dünya düzəni" istiqamətində səylərin nəticəsi olaraq "çoxqütblülüyün yaranması" qeyd edilmişdir. Doktrinal baxımından 2000-ci il konsepsiyası sonrakı 2008-ci il, 2013 və 2016-cı il konsepsiyaları üçün əsas oldu [5].

2013-cü il konsepsiyası artıq tendensiyaları deyil, özəlliyi "polisentrik beynəlxalq sistemin formalaşmasında" olan keçid dövrünün aydın şəkildə müəyyən edilmiş reallıqlarını əks etdirir. Bununla yanaşı, dünya qüvvələrinin və inkişafın potensialının Şərqə, ilk növbədə (daha çox) Asiya-Sakit okean regionuna yönləndiyinin müşahidə edildiyi qeyd olunmuşdu. 2008-ci konsepsiyasında böhranlara daha davamlı beynəlxalq sistemin formalaşması üçün ilkin şərtlərdən kifayət qədər nikbin bəhs olunurdu. İlk dəfə olaraq çoxvektorlu yanaşma Rusiya xarici siyasətinin fərqli xüsusiyyəti kimi elan edildi. Əsas vəzifələr siyahısına ölkənin "modernləşdirilməsi üçün əlverişli xarici şəraitin yaradılması" daxil edildi. 2013-cü il konsepsiyasında qiymətləndirmələr dəyişir, belə ki, maliyyə-iqtisadi çağırışları və qlobal iqtisadiyyatdakı böhran elementlərini, həll edilməmiş struktur problemləri və aparıcı Qərb ölkələrində uzun sürən depressiyanı əks etdirən müddəalar qeyd olmuşdu. 2013-cü il konsepsiyasında ilk dəfə olaraq beynəlxalq siyasətdə "yumşaq güc" deyilən siyasətin tətbiqi məsələsinə diqqət yetirilmişdi.

2016-cı il konsepsiyası müasir dünyanın nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi Rusiya Federasiyasının mövqelərinin möhkəmləndirilməsini, beynəlxalq aləmdə rolunun artmasına əks təsir cəhdlərinin qarşısının alınmasında milli maraqlarından çıxış edəcəyini bəyan edir[2]. Rusiya Federasiyasının xarici siyasətinin regional prioritet istiqamətləri iyerxiyasına Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) üzv dövlətlərlə ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığın inkişafı və Rusiyanın iştirakı ilə MDB-də fəaliyyət göstərən inteqrasiya strukturlarının daha da gücləndirilməsi aid edilirdi. Regional prioritetlər arasında konsepsiyada ilk dəfə olaraq Suriyanın birliyini, müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaqla siyasi nizamlamanın zəruriliyi göstərilmişdi. Sənəddə ayrıca Ukrayna böhranından da bəhs edilmişdi. Rusiya bütün maraqlı dövlətlər və beynəlxalq strukturlarla əməkdaşlıq

edərək, Ukraynadaxili münaqişənin siyasi və diplomatik yolla həlli üçün səy göstərməyə hazır olduğu vurğulanmışdı [3]. Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı (NATO) və Avropa İttifaqının (Aİ) həyata keçirdikləri geosiyasi ekspansiyanın son 25 ildə sistemli problemlərə və Rusiya ilə Qərb dövlətləri arasında münasibətlərdə ciddi böhrana səbəb olduğu konsepsiyada xüsusilə vurğulanmışdı. Göründüyü kimi, beynəlxalq münasibətlərdə özünü güc mərkəzi kimi görmək istəyən Rusiyanın XSK getdikcə daha sərt və Qərbə münasibətdə tənqidi tonlarda tərtib edilmişdi.

Postpandemiya dövrünün reallıqları, xüsusən də Ukraynada müharibə Rusiyanın xarici siyasətinin vəzifələri, istiqamətləri, əsasən də regional prioritetlərində dəyişiklik etməsinə səbəb oldu. Bu cəhətdən Rusiyanın 2023-cü il XSK əvvəlki konsepsiyalardan fərqli regional siyasət izləyən sənəddir.

2023-cü il Xarici Siyasət Konsepsiyasında yeniliklər

2023-cü il martın 31-də Rusiya Federasiyası prezidentinin 229 nömrəli Fərmanı ilə yeni XSK-nin mətni dərc edildi. Bu konsepsiya Rusiyanın milli maraqlarına dair baxışlar sistemini əks etdirən strateji planlaşdırma sənədi olub əvvəlki konsepsiyalardan fərqlənir.

Xarici siyasət sahəsində əsas strateji hədəflər arasında aşağıdakılar qeyd olunub:

-Rusiyanın təhlükəsizliyini, bütün sahələrdə suverenliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etmək;

-Rusiyanın inkişafı üçün əlverişli xarici şəraitin yaradılması;

-Rusiyanın müasir dünyanın məsuliyyətli, nüfuzlu və müstəqil mərkəzlərindən biri kimi mövqeyinin möhkəmləndirilməsi [4].

Konsepsiyada qeyd olunur ki, hazırda daha ədalətli, çoxqütblü dünya formalaşır, müstəmləkəçi iqtisadi model isə keçmişdə qalır. Bu, eyni zamanda, qlobal hökmranlıq və neokolonializm məntiqi ilə düşünməyə vərdiş etmiş bir sıra dövlətlər tərəfindən qəbul edilmir. Nəticədə tarixin təbii axarını cilovlamağa, hərbi-siyasi və iqtisadi sahədə rəqibləri sıradan çıxarmağa, fərqli düşüncələri yatırmağa cəhdlər edilir.

Yeni konsepsiyada müasir dünyanın inkişaf tendensiyaları yenidən qiymətləndirilib. Sənəddə Qərbin "qaydalara əsaslanan nizam" formalaşdırmaq siyasətinə münasibətdə BMT-nin əlaqələndirici rolunun bərpa edilməsinin zəruriliyi vurğulanıb. Belə ki, məhz fundamental transformasiyalar dövründə BMT mərkəzli beynəlxalq münasibətlərin dəstəklənməsi və BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuş beynəlxalq kommunikasiya prinsipləri, ilk növbədə dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi xüsusi rola malik olduğu vurğalanıb. Sənəddə qeyd olunur ki, BMT-nin gücləndirilməsi vəzifəsi Rusiya ilə Qərb arasında münasibətlərin kəskinləşməsi nəticəsində yaranan geosiyasi böhran başa çatdıqdan sonra xüsusilə aktuallaşacaqdır. Gələcəkdə qeyri-Qərb dünyasının maraqları nəzərə alınmaqla təşkilatın yenilənməsi zərurəti yaranacağı şübhəsizdir. Lakin universal institutlara əsaslanan multipolyar dünyanın formalaşmasının yaxın perspektivdə formalaşması real görünmür.

İlk dəfə olaraq yeni müstəmləkəçilik praktikalarına qarşı mübarizəyə vurğu edilib ki, bu da həm Qərb dövlətlərinin hegemonluğunun qarşısını almağa, həm də qeyri-Qərb dünyası ölkələrində Rusiyanın mövqelərini gücləndirməyə imkan verəcəkdir. Yeni müstəmləkəçilik məntiqinin bariz nümunəsi kimi Ukraynada hibrid müharibənin yeni növü və bundan irəli gələn siyasi və iqtisadi nəticələr göstərilib. Qərb ölkələri çoxqütblü dünyanın reallıqlarını rədd edərək, universal strukturlardan, o cümlədən BMT Təhlükəsizlik Şurasından yan keçərək geniş spektrli hərbi-siyasi alətlərə üstünlük verirlər [1].

Yeni XSK-na görə strateji planlaşdırmanın yeni forması tətbiq edilir. Əvvəlki konsepsiyalarda rəhbər element Rusiya Federasiyasının xarici siyasətinin əsas məqsədi (ən ali prioritet) idi. 2023-cü il XSK-nin yeni nəşri Rusiyanın üzləşdiyi çağırışların və təhdidlərin çoxtəbəqəli xarakterini əks etdirən üçlü formula əsaslanır. Strateji məqsədlər ondan irəli gəlir və bu da, öz növbəsində təcrübə yönümlü məqsədlərin qoyulması üçün başlanğıc nöqtə kimi çıxış edir.

Konsepsiyada qlobal prioritetlər sisteminin dəyişikliklərə məruz qaldığı qeyd olunub. Sənəddə Dünya Okeanı, kosmos və hava məkanını əhatə edən "yeni ərazilərdə" Rusiya Federasiyasının milli maraqlarının təmin edilməsi ilə bağlı yeni bölmə ayrılmışdır. Bundan əlavə, beynəlxalq inkişafı təşviq edən tədbirlərə xüsusi diqqət yetirilib. Konsepsiyanın I bölməsində insan hüquqları sahəsində ilk dəfə olaraq Rusiya vətəndaşlarının qanuni hüquqlarının və mənafelərinin müdafiəsi ön plana çıxır. Maraqlıdır ki, qeyri-dost xarici dövlətlərin təşəbbüsü ilə irəli sürülən və həyata keçirilən "rusofobiya"ya qarşı mübarizə humanitar siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilib[1].

2023-cü il XSK-da yalnız dövlətlər üzrə prioritetlərin iyerarxiyası deyil, həm də regionların coğrafi sərhədləri dəyişdirilib. Belə ki, 2023-cü ilə qədər "İslam dünyası" və "Avrasiya qitəsi" anlayışı Rusiyanın xarici siyasətinin ayrı-ayrı regional istiqamətləri kimi

istifadə olunmurdu. Yeni bölgü sərhədlərin klassik anlayışının dar çərçivəsindən kənara çıxmağa və həm formalaşmaqda olan güc mərkəzlərini, həm də ümumi regional məkana aparıcı inteqrasiya birliklərini daxil etməyə imkan verir.

Prioritet ardıcıllığı baxımından "Yaxın xaric" ölkələrin və birliklərinin əsas rolu konsepsiyanın V bölməsində ("Rusiya Federasiyasının xarici siyasətinin regional istiqamətləri" adlanır-qeyd Z.Məlikova) qeyd olunub. Bir sonrakı prioritet kimi Arktika göstərilir. Arktikanın hərbiləşdirilməsinin qarşısının alınması və Şimal dəniz yolunun inkişafı üçün şərait yaradılması vəzifəsi son dərəcə vacib hesab edilib. Asiya-Sakit okean regionu, İslam dünyası, Afrika, Latın Amerikası və Karib hövzəsi ölkələri ilə əməkdaşlığın inkişafına böyük önəm verildiyi qeyd olunur. Rusiya tərəfdaşlar və müttəfiqlərlə qarşılıqlı əlaqə qurarkən maraqlara qarşılıqlı hörmət prinsipindən çıxış edir və blok prinsipi üzrə bölücü xətlərin yaradılmasının qarşısının alınacağını hədəfləyir [1].

Konsepsiyanın V bölməsinin 59-64-cü bəndlərində qeyd olunur ki, Avropa regionu dövlətləri, ABŞ və onların anqlosakson tərəfdaşları (Avstraliya, Kanada, Yeni Zelandiya) ilə münasibətlər birbaşa onların fəaliyyət strategiyasından asılıdır [1]. Rusiya qeyri-dost ölkələrin təcavüzkar siyasəti və onların birtərəfli iqtisadi üstünlüklər əldə etməsi nəticəsində milli təhlükəsizliyə və suverenliyə təhdidlərin artmasının qarşısını almağa çalışır. Konsepsiyada vurğulanır ki, Qərb ölkələri Rusiyaya qarşı yeni növ hibrid müharibəyə başlayıblar. Eyni zamanda, Rusiya özünü Qərbin düşməni hesab etmir, özünü ondan təcrid etmir, ona qarşı düşmənçilik niyyəti yoxdur və gələcəkdə Qərb dövlətlərinin Rusiyaya münasibətdə bir-birinin maraqlarına hörmət əsasında praqmatik qarşılıqlı fəaliyyətə qayıdacaqlarına ümid edir. Xarici dövlətlərin Rusiyaya qarşı qeyri-dost hərəkətlərinin onun suverenliyini təhdid etdiyi vəziyyət ayrıca açıqlanır. Rusiya bu cür qeyri-dost hərəkətlərin qarşısını almaq, həmçinin onların təkrarlanmasına yol verməmək üçün simmetrik və asimmetrik tədbirlər görə bilər.

Regional prioritetlər iyerarxiyasında son olaraq Antarktida ilə bağlı "Rusiyanın bu sahədə prioritetləri dəyişməz olaraq qalır" qeyd olunub [1]. Əsas məqsəd bölgənin hərbiləşdirilməsinə yol verilməməsi, ekoloji dayanıqlığın təmin edilməsi və Rusiya Federasiyasının regionda mövcudluğunun gücləndirilməsidir.

Konsepsiyada ölkənin xarici siyasətinin həyata keçirilməsinə cavabdeh olan qurumların sayının artırıldığı, bu sahədə ənənəvi qurumların (Prezident, Federasiya Şurası və Federal məclisin Dövlət Duması, Hökumət, Təhlükəsizlik Şurası, Xarici İşlər Nazirliyi, Rossotrudniçestvo) işinə yaradılacaq Dövlət Şurası da yardım edəcəkdir. Bu dövlətin ali rəhbərliyində dəyişiklik olacağı təqdirdə xarici siyasət xəttinin davamlılığını qoruyub saxlamağa imkan verəcək. Bundan əlavə, siyasi partiyalar, Rusiya Federasiyasının İctimai Palatası, QHT-lər, işgüzar dairələr və KİV kimi müxtəlif təşkilatların geniş bazasına arxalanma mühüm rol oynayır [1].

XSK-nın yeni redaksiyasının nəşri bir sıra mühüm resurslara malik olan Rusiyanın özünü "özünəməxsus dövlət-sivilizasiya, böyük Avrasiya və Avropa-Sakit Okean dövləti" kimi qəbul etməsində dəyişiklikdən xəbər verir. Habelə, konsepsiyada Rusiyanın BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü və SSRİ-nin varisi kimi çıxış edən və İkinci Dünya Müharibəsində qələbəyə həlledici töhfə verən, beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaradıcılarından olan iki aparıcı nüvə dövlətindən biri statusunu qoruyub saxlayan dövlət olduğu göstərilib.

Yeni Xarici Siyasət Konsepsiyasında Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq regionu ilə bağlı müddəalar

2023-cü il XSK-nin V bölməsinin 49-cü bəndində: "Rusiyanın təhlükəsizliyi, sabitliyi, ərazi bütövlüyü və sosial-iqtisadi inkişafı, dünyanın nüfuzlu suveren mərkəzlərindən biri kimi mövqeyini möhkəmləndirməsi üçün ən mühüm regional istiqamət - çoxəsrlik birgə dövlətçilik ənənələri, bir çox sahələrdə dərin qarşılıqlı asılılığa malik, ortaq dil, yaxın mədəniyyətlərlə bağlı olan MDB üzvləri ilə və digər qonşu dövlətlərlə müxtəlif sahələrdə davamlı və uzunmüddətli mehriban qonşuluq münasibətlərinin təmin edilməsi və potensialların birləşdirilməsidir" qeyd olunub. Rusiyanın "Yaxın xaric" adlandırdığı bu ölkələr postsovet ölkələridir. Cənubi Qafqaz regionu həm təhlükəsizlik, həm geosiyasi cəhətdən Rusiyanın regional siyasətində ən əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Cənubi Qafqazda silahlı münaqişələrin qarşısının alınması və həlli, dövlətlərarası münasibətlərin yaxşılaşdırılması və "Yaxın xaric"də sabitliyin təmin edilməsi, o cümlədən Rusiyanın müttəfiqlərinin və tərəfdaşlarının daxili işlərinə "rəngli inqilablar"la təsir etmək və digər müdaxilə cəhdlərinin dayandırılması əsas diqqət yetiriləcək məsələlərdir [1]. Eləcə də, qeyri-dost dövlətlərin hərbi infrastrukturunun yerləşdirilməsinə və ya gücləndirilməsinə, Rusiyanın "Yaxın xaric"də təhlükəsizliyinə digər təhdidlərə qarşı mübarizə, Gürcüstandan ayrılmış Abxaziya və Cənubi Osetiyaya hərtərəfli dəstək, bu separat döv-

lətlərin xalqlarının Rusiya ilə inteqrasiyanın dərinləşdirilməsi lehinə beynəlxalq hüquqa əsaslanan könüllü seçimin həyata keçirilməsinə yardım göstərmək Rusiyanın regional siyasətində əsas prioritetlər sırasındadır.

Rusiyanın 2023-cü il XSK-da əsas yeniliklərdən biri bu sənəddə İslam dünyası ölkələri ilə bağlı prioritetlərin yer almasıdır. Rusyanın regional siyasətində Yaxın Şərq regionu ölkələri, xüsusən İslam dünyası ilə bağlı konsepsiyanın V bölməsinin 56-cı bəndində qeyd olunur: Rusiyanın qlobal və regional səviyyədə təhlükəsizliyinin və sabitliyin təmin edilməsi, iqtisadi problemlərin həlli məsələlərində dost İslam sivilizasiyası dövlətləri getdikcə populyar və etibarlı tərəfdaşlara çevrilirlər. Rusiya İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətləri ilə onların ictimai-siyasi strukturlarına və ənənəvi mənəvi-əxlaqi dəyərlərinə hörmət edərək hərtərəfli qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı gücləndirməyə çalışır [1]. Bu məqsədlə Rusiya Federasiyası aşağıdakılara üstünlük vermək niyyətindədir:

1. İran İslam Respublikası ilə hərtərəfli və etibarlı qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı, Suriya Ərəb Respublikasının hərtərəfli dəstəyi, o cümlədən Türkiyə Respublikası, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı, Misir Ərəb Respublikası və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv olan digər dövlətlər ilə onların suverenlik dərəcəsini və Rusiya Federasiyasına qarşı siyasətinin konstruktivliyini nəzərə alaraq çoxşaxəli qarşılıqlı faydalı tərəfdaşlığın dərinləşdirilməsi;

2. Yaxın Şərqdə və Şimali Afrikada bütün dövlətlərin və regionların dövlətlərarası birliklərinin, o cümlədən Ərəb Dövlətləri Liqası və Fars körfəzi Ərəb Dövlətləri Əməkdaşlıq Şurasının potensialının birləşdirilməsinə əsaslanan sabit hərtərəfli regional təhlükəsizlik və əməkdaşlığın arxitekturasının formalaşması Rusiyanın regional prioritetləri sırasındadır. Rusiya Fars körfəzində Kollektiv təhlükəsizliyin təmin edilməsi konsepsiyasının həyata keçirilməsi üçün bütün maraqlı dövlətlər və dövlətlərarası birliklərlə fəal əməkdaşlıq etmək niyyətindədir, belə ki, bu təşəbbüsün həyata keçirilməsini Yaxın Şərq regionunda vəziyyətin davamlı və hərtərəfli normallaşdırılması istiqamətində mühüm addım hesab edir;

3. Dinlərarası, mədəniyyətlərarası dialoqun və qarşılıqlı anlaşmanın təşviqi, ənənəvi mənəvi-əxlaqi dəyərlərin qorunması istiqamətində, islamafobiya ilə, o cümlədən İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı vasitəsilə mübarizə üçün səylərin birləşdirilməsi;

4. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlər, habelə bu dövlətlərlə onların qonşuları arasında (ilk növbədə İran İslam Respublikası və ərəb ölkələri arasında, Suriya Ərəb Respublikası və onun qonşuları ilə, ərəb ölkələri və İsrail ilə), o cümlədən Fələstin məsələsinin hərtərəfli və davamlı həllinə yönəlmiş səylər çərçivəsində münasibətlərin normallaşdırılması və ziddiyyətlərin aradan qaldırılması;

5. Yaxın Şərqdə, Şimali Afrikada, Cənubi, Cənub-Şərqi Asiyada və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin yerləşdiyi digər regionlarda silahlı münaqişələrin nizamlanmasına və nəticələrinin aradan qaldırılmasına kömək etmək;

6. Böyük Avrasiya Tərəfdaşlığının formalaşdırılması məqsədilə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin iqtisadi potensialından istifadə etmək [1].

Göründüyü kimi, Rusiyanın xarici siyasətinin regional prioritetlərində Yaxın Şərq regionu ölkələri xüsusi yer tutur. Regionun digər güc mərkəzləri üçün mühüm əhəmiyyətini nəzərə alsaq, Yaxın Şərqdə geosiyasi rəqabətin daha da kəskinləşəcəyi proqnozlaşdırıla bilər. Yaxın Şərqin siyasi, iqtisadi və geosiyasi əhəmiyyəti yalnız onun geostrateji mövqeyi ilə bağlı deyil, eyni zamanda zəngin karbohidrogen ehtiyatları ilə də şərtlənir. Güc mərkəzi kimi qlobal oyunçuya çevrilməyi hədəfləyən (2023-cü XSK qeyd olunub) Rusiya üçün Yaxın Şərqdə mövqelərini qoruyub saxlamaq, təsirini genişləndirmək xüsusən vacib əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə

Beləliklə, Rusiyanın geniş məkanı əhatə edən ərazisi, müxtəlif resursları və Avropa ilə Asiya arasında strateji mövqeyi onun xarici siyasət fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Rusiyanın öz sərhədlərinin təhlükəsizliyinə diqqət yetirməsi, strateji resurslara (məsələn, enerji ehtiyatları) nəzarəti saxlaması, milli maraqlarının olduğu regionlarda təsir dairəsini və nüfuzunu qoruyub saxlamağa cəhdləri onun geosiyasi maraqlarının təmini və hal-hazırki Rusiya hakimiyyətinin imperiya ambisiyalarından qaynaqlanır. Rusiyanın qonşu dövlətlər üzərində təsirini saxlamaqda maraqlı olduğunu vurğulayan "Yaxın xaric" anlayışı (bu coğrafiyaya Cənubi Qafqaz regionu da daxildir) onun xarici siyasət strategiyasında coğrafiyanın əhəmiyyətini göstərir.

Yeni XSK-da Rusiya Qərbin dəyər və normalarına təcavüz kimi qəbul etdiyi şeylərə meydan oxuyaraq, özünü Qərbin hökmranlığına qarşı tarazlıq kimi göstərməyə çalışır. Bu şəxsiyyətə əsaslanan yanaşma tez-tez anti-status-kvo hərəkatlarını dəstəkləmək və mövcud nizama meydan oxuyan həmfikir dövlətlərlə ittifaqlar qurmaq kimi iddialı hərəkətlərlə özünü göstərir. Strateji təhlükəsizliyin pozulduğu, iri dövlət-

lər (o cümlədən nüvə dövlətləri) arasında toqquşma risklərinin artdığı qeyd edilir.

Postpandemiya və Qərb dövlətləri ilə böhranlı münasibətlər şəraitində qəbul edilmiş Rusiyanın 2023-cü il XSK-nın müddəalarını təhlil edərək belə nəticəyə gəlmək olur ki, Rusiya ənənəvi xarici siyasət prioritetlərini və tərəfdaşlıq münasibətlərini qoruyub saxlamaqla yanaşı, müasir beynəlxalq münasibətlərdəki təcavüzkar davranışını sərtləşdirməkdən, güc tətbiqindən çəkinmir. Qlobal oyunçu olmağı hədəfləyən Rusiya bir sıra regionlarla bağlı prioritetlərində müəyyən dəyişiklik edib. Konsepsiyada Cənubi Qafqaz regionunun daxil olduğu "Yaxın xaric"lə bağlı prioritetlər dəyişməz olaraq qalır. Yaxın Şərq ölkələri – İran, Suriya, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı və Misir ilə çoxşaxəli qarşılıqlı faydalı tərəfdaşlığın genişləndirilməsi, İslam ölkələri və regionun digər ölkələri ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, Fələstin məsələsinin həlli regional prioritetlər sırasındadır. Rusiya-Ukrayna müharibəsindən sonra konsepsiyanın müddəalarında dəyişikliklər ediləcəyi, yeni dünya düzəninə, formalaşacaq strukturuna və geosiyasi reallıqlarına uyğun tərtib ediləcəyi proqnozlaşdırılır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Концепция внешней политики Российской Федерации. https://www.mid.ru/ru/detail-material-page/1860586/

2. Об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации: Указ Президента Российской Федерации от 30 ноября 2016 № 640. - Москва, 2016. - 1, 37 листов.

3. Указ Президента Российской Федерации от 30.11.2016 г. № 640 http://kremlin.ru/acts/bank/41451

4. Утверждена новая Концепция внешней политики РФ. https://www.garant.ru/news/1616826/

5. Как менялась Концепция внешней политики России. https://tass.ru/info/17418381

6. Концепции внешней политики Российской Федерации: сравнительный анализ. https://mgimo.ru/upload/iblock/64c/64c1af3dde997df9ff3afd0a0c8bdb01.doc

XÜLASƏ

Rusiyanın xarici siyasətində və geosiyasətində Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz bölgələri xüsusi yer tutur. Rusiyanın xarici siyasət konsepsiyaları və digər nəzəri-konseptual sənədlərində bu bölgələrlə bağlı bir sıra məsələlərə yer ayrılıb. Rusiyanın 31 mart 2023-cü il tarixli Xarici Siyasət Konsepsiyasında əvvəlki konsepsiya və doktrinalardan fərqli məsələlər, Rusiyanın gələcək xarici siyasət prioritetləri geniş şəkildə şərh olunub. Konsepsiyada müasir beynəlxalq münasibətlərdəki yeni tendensiyalar, inkişaf perspektivləri, Rusiyanın milli maraqları, əsas məqsəd və vəzifələri, xarici siyasət prioritetləri, regional siyasəti ilə bağlı gələcək xarici siyasət fəaliyyətinin əsas istiqamətləri göstərilib. Ukraynada müharibə aparan Rusiyanın yeni Xarici Siyasət Konsepsiyasında dost və qeyri-dost dövlətlər, regionlarla bağlı siyasəti müasir beynəlxalq münasibətlərin reallıqlarına uyğun tərtib edilib və təcavüzkar xarakter daşıyır. Rusiyanın 2023-cü il Xarici Siyasət Konsepsiyasının müddəalarında Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz regionları ilə bağlı prioritetləri müqayisə, siyasi təhlil və kontent-analiz metodlarının tətbiqi ilə araşdırılıb və təhlil edilib.

Açar sözlər: *Rusiya, xarici siyasət konsepsiyası, Yaxın Şərq, Cənubi Qafqaz.*

Zumrud Melikova

MIDDLE EAST AND SOUTH CAUCASUS REGIONS IN 2023 FOREIGN POLICY CONCEPT OF RUSSIA

SUMMARY

The Middle East and South Caucasus regions occupy a special place in Russia's foreign policy and geopolitics. Russian foreign policy concepts and other theoretical-conceptual documents address a number of issues related to these regions. In the Foreign Policy Concept of Russia, dated March 31, 2023, issues different from the previous concepts and doctrines, as well as Russia's future foreign policy priorities, were broadly interpreted. In the concept, new trends in modern international relations, development prospects, national interests of Russia, main goals and objectives, foreign policy priorities, and main directions of future foreign policy activities related to regional policy are indicated. In the new Foreign Policy Concept of Russia, which is waging war in Ukraine, its policy regarding friendly and unfriendly states and regions is designed in accordance with the realities of modern international relations and has an aggressive nature. Priorities related to the Middle East and South Caucasus regions in the provisions of Russia's 2023 Foreign Policy Concept were examined and analyzed by applying the methods of comparison, political analysis and content analysis.

Keywords: *Russia, foreign policy, Middle East, South Caucasus.*

УДК 327; 930.22

ИЗРАИЛЬ — АЗЕРБАЙДЖАН: НОВАЯ РЕАЛЬНОСТЬ ИЛИ ИСТОРИЯ МНОГОВЕКОВЫХ ОТНОШЕНИЙ. ПЕРСПЕКТИВЫ, ПОТЕНЦИАЛ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

НАРМИН АЗАДГИЛЬ
Бакинский Государственный Университет,
Факультет международных отношений и экономики,
Кафедра Международных отношений.
Доктор философии по философским наукам

E-mail: narmin.azadgil@gmail.com

В 1993 году, после распада СССР, объектом пристального внимания в Израиле стали процессы системной дезинтеграции. Правительство Израиля хорошо помнили тот факт, что еще недавно, в 1967 году интернациональные отношения были разорваны по инициативе СССР, в связи с началом Шестидневной войны, и были восстановлены только 18 октября 1991 года.

Распад, еще недавно казавшегося прочным, обьединения 15 республик и образование на его базе независимых государств вызвал в Израиле противоречивые чувства. Сразу после распада Израиль признал независимость бывших республик СССР и установил дипломатические отношения с ними.

Для государства было несомненно важно налаживать политические отношения с государствами, делавшими первые шаги к вхождению на международую арену. И, конечно, Израиль желал усилить свое влияние среди мусульманских стран. В конституциях независимых стран они представляли себя светскими государствами. Хороший пример этому – цитата из конституции Азербайджанской республики: «В Азербайджанской Республике религия отделена от государства. Все вероисповедания равны перед законом» [1].

С обретением независимости в 1991 г. и возможности проводить самостоятельно внешнюю политику Азербайджан начал трудный путь поиска своего места на геополитической карте мира. И в этот момент политические пути Азербайджана и Израиля пересеклись.

Но только ли религиозный аспект привлек внимание Израиля к Азербайджану? И неужели только после распада СССР их пути пересеклись?

Отношения Израиля и Азербайджана имеют давнюю историю, они начались далеко не в 1991 году. И даже не в 1993 году, во время установления дипломатических отношений. Взаимоотношениям азербайджанцев и евреев уже много веков. А прежде всего следует отметить, что евреи проживают в Азербайджане уже более 2000 лет. Это важный факт, что по проживанию евреев Азербайджанская Республика занимает второе место после Израиля, исторической родине этого народа. Так в 2020 году, во время Второй Карабахской войны, Еврейская община Азербайджана направила евреям Израиля и всего мира заявление в поддержку Азербайджанской Республики: «Мы, как многотысячная еврейская община Азербайджана, решительно призываем к освобождению оккупированных территорий Азербайджана, а также к ответу за провокацию и начало новой войны Армении против Азербайджана. Мы обращаемся ко всему международному сообществу с просьбой привлечь Армению к ответственности! Мы также призываем мировую еврейскую общественность поддержать территориальную целостность Азербайджана, тем самым поддержать международное право! Мы, евреи Азербайджана, всегда были и будем рядом с азербайджанским народом и вместе с азербайджанскими братьями будем защищать нашу Родину!» [2].

В поселке Красная Слобода Губинского района проживают около 20 тыс. евреев. В их распоряжении три синагоги, учебные и культурные центры для обучения местных евреев. На территории современного Азербайджана существует три еврейские общины: горские евреи, евреи-ашкенази и грузинские евреи.

Жили евреи в Азербайджане веками, но массово переезжать в Баку они стали с 1830-х годов во время первого нефтяного бума, куда многие устремились в поисках работы. Со времен первой миграции в Баку евреи оставили неизгладимый след в истории и ландшафте города. В Азербайджане живет большая еврейская община численностью до 25.000 человек. Евреи здесь, в мусульманской стране, спокойно отмечают национальные праздники, посещают синагоги, а дети - еврейские школы. В Бакинском университете есть кафедра иврита.

Как заявил Либерман, сам он неоднократно бывал в этой стране, "и не только в Баку" : "Отно-

шение к израильтянам в Азербайджане очень теплое, очень уважительное. Здесь можно спокойно говорить на иврите, не опасаясь за свою безопасность. Когда люди на улицах спрашивают, откуда ты, и слышат "из Израиля", - они искренне улыбаются, хлопают тебя по плечу. Азербайджан служит замечательным примером того, как в одном государстве можно соблюдать свои собственные традиции и уважительно относиться к обычаям других народов. Надо отдать должное Президенту Ильхаму Алиеву, который сочетает в своей стране традиции и современные достижения" [3].

По мнению Арье Гута президенту Ильхаму Алиеву удалось реализовать свои планы - сделать Азербайджан стабильным, независимым, процветающим, религиозно-терпимым и современным государством. "Мультикультурализм и толерантность исторически были образом жизни азербайджанского народа. Сегодня, независимо от национальной идентичности, языка, религии, мультикультурализм стал образом жизни для каждого гражданина Азербайджана. Азербайджан всегда был многонациональной страной и сегодня является мультикультуральной страной” [4].

И как подчеркнул Биньямин Нетаньяху: «Связи Израиль-Азербайджан являются наглядным примером сосуществования. Израиль страна, в которой исповедуют иудаизм, а Азербайджан — в которой исповедуют ислам. Здесь мы видим совместную работу и мусульман, и иудеев, это обещает хорошее будущее для обеих стран. Благодаря традициям толерантности и инклюзивности, которые вы сохраняете, еврейский народ чувствует себя здесь очень комфортно. Проживающие в Израиле евреи из Азербайджана также играют роль моста между двумя государствами. В самые трудные моменты эти страны всегда рядом друг с другом, всегда чувствуют поддержку друг друга. Одной из важных причин крепкого партнерства является давняя и тесная братская дружба между азербайджанцами и евреями, проживающими в Азербайджане. В отличие от многих современных обществ, азербайджанцы никогда не рассматривали евреев иностранцами и чужаками. Таким образом, экономическое и даже политическое сотрудничество между двумя государствами работает и процветает» [5].

Помимо традиционных отличительных правил, существенных для ведения внешней политики: религиозная и этническая составляющие – официально правительство Баку руководствовалось и чистым прагматизмом. Азербайджану важно было стратегическое партнерство с Израилем, как с государством обладающим высокими технологиями во многих сферах, включая и военную. В первую очередь, как правило, ставились экономические интересы и текущая геополитическая конъюнктура в регионе. А геополитическая конъюнктура гласила наращивать шаг за шагом политические, экономические и военные контакты.

Сразу после распада СССР - 25 декабря 1991 года Израиль официально признал независимость Азербайджана, 7 апреля 1992 года дипломатические отношения были установлены. Через год, в августе 1993 года, открылось посольство Израиля в Азербайджане. Элиэзер Йотват был назначен первым послом Государства Израиль в Азербайджане. За 30 лет независимости Азербайджан достаточно окреп и стал важной частью региона, мнение которого имеет высокую ценность. Отношения между Азербайджаном и Израилем выдержали много испытаний и продолжили свой путь развития и увенчались открытием посольства в Израиле. А уже через 30 лет в Тель-Авиве состоялось официальное открытие посольства Азербайджана в Израиле. По мнению Арье Гута: «Ни одна страна на территории Евразии не имеет таких тесных и теплых отношений с Израилем, как Азербайджанская Республика»[2].

Настоящей отправной точкой в установлении дипломатических отношений между Баку и Тель-Авивом стал визит премьер-министра еврейского государства Биньямина Нетаньяху в Баку в августе 1997 г. и его встречи с президентом Гейдаром Алиевым. В мае 2009 года 9-й президент Израиля Шимон Перес совершил официальный визит в Азербайджан. Затем несколько раз глава израильского МИДа Авигдор Либерман приехал с официальным визитом (в феврале 2010 года, апреле 2012 и апреле 2014). Министр обороны Государства Израиль Моше Яалон стал первым израильским главой оборонного ведомства, который посетил Азербайджан. А в 2023 году Президент Государства Израиль Ицхак Герцог прибыл с официальным визитом в Азербайджанскую Республику.

Шимон Перес во время его исторического визита в Азербайджан говорил: «Я знаю, что политика Азербайджана – это политика мира, дружбы, развития, но и независимости. С вашим уникаль-

ным географическим положением, нет никаких сомнений в том, что вы уже и будете по-прежнему ключевой и стержневой страной этой части мира» [6].

Развитие взаимоотношений в тот период было обусловлено сразу несколькими причинами. Между двумя государствами активно развивались отношения в таких сферах, как образование, здравоохранение, фармацевтика, туризм, IT, сельское хозяйство. Начиная с 1993-94 гг., когда израильская компания инвестировала в создание первого оператора сотовой связи в Азербайджане, постоянно росли израильские инвестиции в азербайджанскую экономику. Появились хорошие перспективы в сотрудничестве двух стран в таких вопросах, как телекоммуникации, опреснение воды, мелиорация, альтернативные источники энергии. Израиль готов предоставить азербайджанским партнерам свои технологические разработки в этих сферах.

Особое место в отношениях двух стран занимает торговля оружием. Азербайджан активно сотрудничает с Израилем в сфере оборонной промышленности - Азербайджанские энергоносители в обмен на израильское современное оружие. Азербайджан – один из крупнейших клиентов в сфере покупки израильской военной техники. Согласно же опубликованному докладу Стокгольмского международного института исследований проблем мира (SIPRI), Азербайджан находится в тройке главных клиентов в сфере покупки израильского вооружения, военной техники и военных технологий. Азербайджанские ВС пользуются израильскими беспилотниками, противокорабельными ракетами, зенитно-ракетными комплексами и радиолокационными станциями раннего обнаружения целей. В ходе визита Нетаньяху в Баку президент Азербайджана Ильхам Алиев особо подчеркнул военное сотрудничество стран: "Для того, чтобы показать насколько широко это сотрудничество, представлю вашему вниманию одну цифру. Стоимость контрактов, подписанных до сих пор компаниями Азербайджана и Израиля в связи с приобретением оборонного оборудования составляет около 5 миллиардов долларов, если говорить более точно, 4 миллиарда 850 миллионов долларов. Большая часть этих контрактов уже реализована. Мы еще работаем над этим и очень довольны уровнем этого сотрудничества" [7].

Стоит отметить, что Израиль является одним из основных покупателей азербайджанской нефти на мировом рынке. По некоторым данным, в последние годы азербайджанская нефть покрывала до 40% внутренних расходов Израиля и в денежном эквиваленте достигала $3,5 млрд.

Израиль занимает однозначную позицию по карабахскому вопросу и официальный Тель-Авив солидарен с Баку по Карабахскому вопросу. Это подтвердил еще в 2009 г. девятый президент Израиля Шимон Перес во время своего визита в молодую прикаспийскую республику: «У Израиля довольно конкретная позиция по этому вопросу. Мы выступаем за территориальную целостность Азербайджана. Одно государство не имеет права оккупировать территорию другого государства. Мы поддерживаем стремление азербайджанского лидера вернуть земли политическим путем» [6] . В 2016 г. министр обороны Израиля Авигдор Либерман заявил, что позиция Азербайджана в ходе апрельских боев 2016 г. «абсолютно оправдана». Более того, господин Либерман обвинил Армению в провокации [9].

Несмотря на тесное взаимодействие двух стран, есть большой потенциал для того, чтобы разработать совместную программу по расширению практического сотрудничества не только в сферах обороны и энергетики, но и в областях туризма, здравоохранения и сельского хозяйства. Азербайджан может перенять израильский опыт в сфере сельского хозяйства. Израильские специалисты в области сельского хозяйства изобрели революционные методы капельного орошения, сельскохозяйственной биотехнологии, соляризации почв и непрерывного использования промышленных сточных вод для сельскохозяйственных нужд. Кроме того, система здравоохранения Израиля считается одной из лучших в мире. Израиль стал ведущей страной в разработке технологий и медицинской техники. Цель стран - открыть в Азербайджане израильские клиники, научно-исследовательские центры здравоохранения и т.п.

Азербайджано-израильские отношения построены на прочном фундаменте дружбы и сотрудничества, как между государствами, так и между народами, что имеет особо крупное значение. Отношения между Азербайджаном и Израилем непоколебимы и будут динамично развиваться только по восходящей, так как они важны для обоих государств, обе страны нуждаются в сотрудничестве друг с другом ради широкой по-

литической перспективы, экономического, военного и других сфер развития. И постепенно эти отношения перерастают в трехсторонние отношения между Азербайджаном, Израилем и Турцией, которые можно назвать геостратегическим треугольником, что имеет большое значение для развития, мира и процветания всего региона. Так как Азербайджан всегда проводил и проводит миролюбивую политику, сотрудничество Азербайджана и Израиля никоим образом не направлены против других государств, а наоборот Азербайджан может сыграть роль моста для мусульманских государств, желающих войти в диалог и наладить отношения с еврейским государством.

Ключевые слова: *Азербайджан, Израиль, государственная политика, отношения.*

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. *Конституция Азербайджанской Республики. Статья 18. Религия и государство.*

2. *Arye Gut, Azerbaijan-Israeli relations: sincere friendship of peoples and strategic partnership of countries./Arye Gut — Доступно из URL: https://www.jpost.com/Blogs/News-from-Arye-Gut/Azerbaijan-Israeli-relations-sincere-friendship-of-peoples-and-strategic-partnership-of-countries-502973/*

3. *Авигдор Либерман: Азербайджан служит замечательным примером того, как в одном государстве можно соблюдать свои собственные традиции и уважительно относиться к обычаям других народов / Авигдор Либерман. Доступно из URL: https://azertag.az/ru/xeber/avigdor_liberman_azerbaidzhan_sluzhit_zamechatelnym_primerom_togo_kak_v_odnom_gosudarstve_mozhno_soblyudat_svoi_sobstvennye_tradicii_i_uvazhitelno_otnositsya_k_obychayam_drugih_narodov-2556287*

4. *Arye Gut. Independence Day of Israel's ally in the South Caucasus region./Arye Gut. Доступно из URL: https://www.jpost.com/Opinion/Independence-Day-of-Israels-ally-in-the-South-Caucasus-region-569773*

5. *Израиль и Азербайджан – пример сотрудничества во многих сферах. Доступно из URL: https://lechaim.ru/news/izrail-i-azerbajdzhan-primer-sotrudnichestva-vo-mnogih-sferah/*

6. *Alexsander Murinson. Looking Eastward: Peres proves a hit in / Alexsander Murinson Доступно из URL: Azerbaijan/ https://www.jpost.com/opinion/columnists/looking-eastward-peres-proves-a-hit-in-azerbaijan*

7. *Ильхам Алиев: Азербайджан закупил у Израиля вооружение на 5 миллиардов долларов Доступно из URL: https://haqqin.az/news/87341*

8. *Avigdor Lieberman: Azerbaijan's position in Karabakh conflict justified Доступно из URL: https://en.trend.az/azerbaijan/politics/251 5494.html*

XÜLASƏ

Nərmin Azadgil

İsrail – Azərbaycan: Yeni reallıq yoxsa çoxəsrlik tarixi münasibətlər. Qarşılıqlı əlaqələrin perspektivləri.

Məqalədə Azərbaycan-İsrail ikitərəfli strateji münasibətlərinin keçmişdən bu günə təhlili və gələcək perspektivləri təhlil edilmişdir: tarixi münasibətlər, əsas istiqamətlər, dövlətlərarası ikitərəfli siyasi-iqtisadi əlaqələr. İki dövlət arasında münasibətlər unikal xarakter daşıyır və region ölkələri, eləcə də geosiyasi anlamda bir sıra ölkələrə nümunə təşkil edə bilər. Coğrafi və geosiyasi amillərin yaratdığı çətinliklərə baxmayaraq iki ölkə arasında inkişafın artan xətt üzrə inkişafını şərtləndirən amillər analiz edilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, İsrail, dövlət siyasəti, münasibətlər.*

SUMMARY

Narmin Azadgil

İsrael-Azerbaijan: A new reality or a centuries-old history relations. Political perspectives of relationship

The article notes the analysis of Azerbaijan-Israel bilateral strategic relations from the past to the present and their future prospects: historical relations, main directions, interstate bilateral political-economic relations. Relations between the two states are unique and can serve as an example for a number of countries in the region, as well as geopolitically. Despite of the difficulties caused by geographical and geopolitical factors, the factors determining the growth of development between the two countries are analyzed.

Keywords: *Azerbaijan, Israel, government policy, political relations.*

UOT 327;930.22

THE IMPACT OF MANDARIN FEVER ON ENHANCING INTERNATIONAL RELATIONS (AZERBAIJAN-CHINA)

YOU XIN
Baku State University,
Department of International Relations.
PhD in Political Science

E-mail: you.rita.1998.88@gmail.com

1. Introduction

In the modern era, Azerbaijan has already established diplomatic ties for 31 years, and the relations between the two sides are booming and closely connected in various fields. From political economic point of view, high-level visits began in 1994 with the official visit of Azerbaijani President Heydar Aliyev to China, and soon reciprocal agreements were signed, adding many details to the memorandum. In recent years, the "One Belt One Road Initiative" (or BRI) has ushered in new opportunities for development and prosperity between two sides. Literally, the BRI is the global initiative by the People's Republic of China to restore the ancient Silk Road linking East and West countries to robust economic strength and increase people-to-people connectivity and cultural exchange all over the world. [1, s.8] Azerbaijan actively participates in this program and makes full use of its geographic advantage as a hub of Eurasia. The BRI also helps Azerbaijan diversify its oil-dependent economy. Moreover, in terms of culture and education perspectives, the establishment of two Confucius Institutes also builds a bridge between Azerbaijan and China. A greater number of Azerbaijani merchants frequently go to China to wholesale commodities, and many Chinese companies start their businesses in Azerbaijan, which encourages people from various industries to learn the Chinese language and culture. Today, hundreds of excellent students from the Confucius Institute have also become Chinese experts in Azerbaijan; they work in ministries, universities, news agencies, international companies, etc. Precisely, "Mandarin Fever" (or the craze of learning Chinese) definitely occurs in Azerbaijan. It is obvious that Chinese experts or Chinese language speakers are in high demand in Azerbaijan. On the contrary, the more they learn Chinese, the more they can discern what the authentic Chinese culture is. It is possible to eliminate the stereotype of China in the minds of the Azerbaijani people, thus increasing mutual trust and understanding.

In brief, China, as one of the first countries to recognize Azerbaijan's independence after the collapse of the Soviet Union, always tends to build friendly partnerships with Azerbaijan; vise versa, Azerbaijan also hopes to enhance Azerbaijan-China relations through high-level communication, trade facilitation, and cultural exchange. Consequently, it is keen to study Chinese culture and language. The Confucius Institutes play a vital role in teaching Mandarin Chinese and spreading Chinese culture, as well as encouraging its students to devote themselves to deepening Azerbaijan-China relations, to which scholars should pay particular attention and conduct massive research.

2. Literature review

2.1 Azerbaijan-China relations in modern period

In light of Azerbaijan-China relations, April 2, 1994, can be regarded as one of the first and most significant days in the history of the establishment of diplomatic relations between Azerbaijan and China. On this day, Azerbaijan and China officially formed bilateral relations, which marked the opening of a new historical chapter between the two countries. According to the exclusive report dedicated to the 100th anniversary of the national leader, Heydar Aliyev, by Trend News Agency, during March 7-10, 1994, the formal President of the Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev, paid his first official visit to the People's Republic of China. After the negotiations, the two parties signed a joint agreement for the development of friendly relations between Azerbaijan and China and signed various terms on opening air flights, scientific-technical and cultural cooperation, mutual activities in the fields of medicine, radio and television, tourism, etc. [6] As seen in the book "30th Anniversary of the Establishment of Diplomatic Relations Between the Republic of Azerbaijan and the People's Republic of China" by Pro. Rafiq Abbasov, the Azerbaijani director of the Confucius Institute at the Azerbaijan University of Languages, noted that,

from 2003 to 2022, high levels of both sides wrote letters frequently on the occasion of important festivals and events and also paid official visits many times, for instance, the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev in 2005, 2008, 2014, 2015, and 2019, respectively [2, s.331-333]. The Chinese Foreign Minister has visited Azerbaijan four times (1996, 2004, 2010 and 2019).

Last decade, two countries made fruitful cooperation in the economic, energy, and technology manufacturing fields, which are more likely to be in the areas of crude oil, electricity, telecommunication, building materials, and car exporting. Likewise, the global project "the Silk Road Economic Belt and the 21st Century Maritime Silk Road" (Belt and Road Initiative, BRI) has also made great strides in developing Azerbaijan-China relations. As a participating country in BRI, Azerbaijan is actively involved in this international cooperation. The Azerbaijani sinology research fellow, Guliyev Vusal, noted in his writing that recent Chinese ventures in the Caucasus have been particularly focused on Azerbaijan, where depleting reserves and low petroleum prices have prompted Azerbaijan to embark on a variety of measures to diversify the economy [3, s. 39]. According to the government's own estimates, approximately 70% of Azerbaijani's GDP in 2016 was produced through non-oil sectors. At the same time, Azerbaijan joined China's initiative of China and became a co-founder of the Asian Infrastructure Investment Bank. The agreement on the establishment of the bank was signed by 57 countries on June 29, 2015 in Beijing. Azerbaijan has a trade mission in China. Azerbaijani Trade Houses have been opened in Urumqi, Liuzhou, and Shanghai.

Although China does not share a direct border with Azerbaijan, China always regards Azerbaijan as a trustworthy partner in the South Caucasus region. The Chinese government encourages proficient Chinese enterprises to invest in Azerbaijan. Azerbaijan is at the crossroads of Europe and Asia; in other words, it is a unique transportation hub of the China-Central Asia-West Asia Economic Corridor, from western China to Turkey. The transcontinental location of Azerbaijan has made it a key area for the deployment of international superpowers on the grand chessboard. In this regard, Dr. Sadig Gachayev, the doctorate student at Yanshan University in China, indicated in his article that Azerbaijan gives great value to the development of relations with China and is interested in increasing cooperation in all spheres. Azerbaijan is also willing to have an all-inclusive cooperation with China, such as inviting Chinese enterprises' investments to set up factories and participate in the development of infrastructure construction, industrial parks, and the energy sector in Azerbaijan [4].

2.2 Chinese as foreign language learning situation in the context of Azerbaijan

Considerable people from all various industries in Azerbaijan learn Chinese and understand Chinese culture, which has made Azerbaijan and China more closely connected and undoubtedly strengthened the relations between the two countries in terms of politics, economy, culture, science and technology, etc. As far as one may be concerned, understanding China's official language and knowing Chinese culture have become crucial tasks at the moment in Azerbaijan. Although factors such as the difficulty of Chinese learning and the usage of Chinese language may indeed be argued by scholars, there are two Confucius Institutes established in Azerbaijan: Baku State University was the first in 2011 and the second Azerbaijan University of Languages in 2015 (7). Notably, the establishment and rise of the Confucius Institute have provided an excellent platform for global Chinese learners, those students who are capable of learning the language and passing the Chinese Proficiency Test (HSK and HSKK) who can go to China through the Confucius Institute scholarship program, and the expenses will be partially or totally borne by the Chinese government [5, s.7].

Besides the spread of Confucius Institutes worldwide, I would say that Chinese language study in Azerbaijan did not suddenly begin ten or twenty years ago. A department of Chinese language has been functioning at the Faculty of Oriental Studies at Baku State University since 1997. The creation of this program was made possible thanks to the personnel and technical support of the Chinese Embassy in Azerbaijan. In 2002, at the invitation of the Ministry of Education of the People's Republic of China, a bilateral student exchange began under a cooperation agreement signed during the visit of a delegation of the Ministry of Education of Azerbaijan to China. About 500 Azerbaijani students are currently studying in China. By the time of 2023, students from Confucius Institutes will have spread through-

out various occupations in Azerbaijan, including but not limited to, diplomacy, translation, journalism, commerce, healthcare, and education. They went to China to participate in summer camps, be exchange students, and complete their master's degrees. These times have also become some of the most memorable days of their lives in China. They are deeply aware that learning Chinese will have a bright future, whether in terms of the number of users, practicality, or employment promotion. It is therefore essential to explore the unique role of the Confucius Institute in teaching Chinese, spreading Chinese culture, and deepening bilateral relations in the context of Azerbaijan at the moment.

3. Methodology and research analysis

3.1 Research questions and participants

The research questions related to learners' motivation that why they want to study Mandarin Chinese, their current language skills from which they took official HSK/HSKK examinations, language barriers in learning Mandarin, taking all these important issues into account, and the usage of Chinese in their lives and future, the survey was modified and posed [8]. The study investigated over 500 Chinese language learners in Azerbaijan, about 50 individuals were sampled by means of simple random sampling and semi-structured interview. It should be noted that there are more 500 people in Azerbaijan have learned or are learning Chinese language, the collected data covers Chinese learners from education, journalism, business, translation interpretation, government stuffs etc. In order to evaluate people's Chinese language level, this research took HSK examination results as references, because HSK examination carried out by Chinese government including 3 stages or 6 levels (exam session consists of written and oral two parts), in which is similar to Cambridge for English. Thus, this research is literally based on a comprehensive sampling statistics, the author hopes that the methods can analyze the current situation of Chinese learning in Azerbaijan to the most extent.

3.2 Research method and analysis

A 50-participant subset was gathered randomly from a 500-Chinese-learner community in Azerbaijan through simple random sampling, this method was applied internationally since it has high external validity which can represents the characteristics of the large population. Likewise, the semi-structured interview was carried out via google forms online, WhatsApp, and Wechat application. In this type of interview, the prepared questions provide directions and interviewees are actively involved.

The main goal of this research is to identify whether the Chinese Craze in context of Azerbaijan has an effect on Azerbaijan-China relations; simply put, is there any correlation between learning Chinese trend and development of Azerbaijan-China relations. In order to explore the certain cause and effect, all inner reason and external causes should be taken into consideration. With regards to obtain relevant data the author come up with the following questions:

- Why do you want to learn Chinese, what motivates you to learn this language?
- What's your Chinese level, do you think Chinese is difficult to learn, which is the most hard part for you?
- Who else speaks Chinese language that you know? Do you think Chinese language is important to learn? why?
- How do you think about the relations between China and your country?

The collected results were subjected to quantitative and descriptive analysis, and the generated data were sorted, compared and analyzed quantitatively.

4. Findings

The main subjects of the current study are related to Chinese language acquisition, the motivation and barriers of learning Chinese, and the interplay between learning a foreign language and personal development and international relations.

4.1 The motivation of learning Chinese

First of all, the statistics indicate that about 40% students prefer to learn Chinese because China has a long history and Chinese language is beautiful. To our surprise, there are two almost close percentages, accounting for 22% and 24% respectively, the reason why they learn Chinese is due to the facts that they want to study in China or they want to get promoted. The fourth category of learn Chinese is for commercial purposes. It shows that, from business point of view, China is a huge market for import and export, hence making full use of Chinese language skill will provide more possibilities for enhancing market competitiveness. In addition, the collected

data demonstrate that more than 80% learners are studying or living in Baku, whereas the the students living remote areas have less chance to learn Chinese, only if the Confucius Institute provides them with affordable online courses.

Purpose of study Chinese	Number of samples	Percentage
Improve language skills/ study Chinese culture	20	40%
Business purpose	7	14%
Study in China	11	22%
Job promotion	12	24%

Figure 1. Average percentages of Chinese language learning purpose

According to psychological theory, motivation is the desire to act in service of a goal; another critical issue is that motivation can be internal or external. At the beginning of the learning process, the motivation might be both conditions, and the learners are able to pass elementary level, namely HSK 1-3. Nevertheless, upgrading Chinese language skills is never a simple matter. The following pie chart manifests that more than 53% of Chinese language learners in Azerbaijan are at an elementary HSK 1-3 level, it is common to see a large proportion that dominates the beginner statistics. And over 24% are now at an intermediate HSK 4-5 level, they generally bachelor students preparing to go to China or the workers that works in Chinese companies. It needs to be given special importance that about 23% of learners already can be qualified as experts in Chinese language, they are most likely to be university professors, linguists, or a senior manager in a company. Overall, there is only a few people aim to upgrade their Chinese language, regardless its learning motivation.

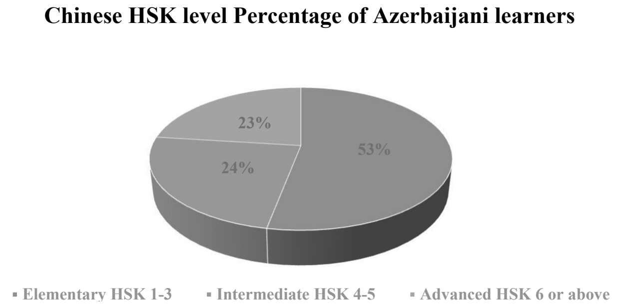

Figure 2. Chinese HSK level percentage of Azerbaijani learners

4.2 The barriers of learning Chinese

As we all know, Chinese is famous for its characters (or Azerbaijanis also call it as calligraphy), it is the oldest continuously used system of writing in the world. Thus, the first obstacle of learning Chinese is the fear of difficulty. Numerous people think that Chinese is not hard to read and understand. As the proverb goes: " Rome was not built in a day", as matter of fact, the language is not as tough as people assume, and Chinese grammar is definitely not hard as Russian, the sentence structure is more similar to English grammar.

Secondly, considering the teachers send from China to Azerbaijan can only speak Russian and English, this is also can be the language barriers between teacher and students. Thirdly, the concept like ambiguous employment of Chinese profession in Azerbaijan, alternatively, with the steady development of Azerbaijan-China relations. More and more Chinese transnational companies are will to expand their business in Azerbaijan, including cargo, manufacture, and technology industries, so that there is not necessary to worry about job future. At last, the time management of input-output. It is clear that the more you work on subject, the more you gain, this is the golden rule that applies to all matters. As show from bar chart below:

In the first two stages of HSK, the percentage of females who obtain HSK certificates is about 30% higher than the male group. The advanced level performs a bit better, the male group is 20% lower than the female. Based on the semi-interview conducted among the interviewees, a possible reason might be that females are much more concentrated during the learning process and spend more time on the subject. Generally speaking, both males and females have the same capability to study Chinese, yet females are more willing to devote time to improving their language skills.

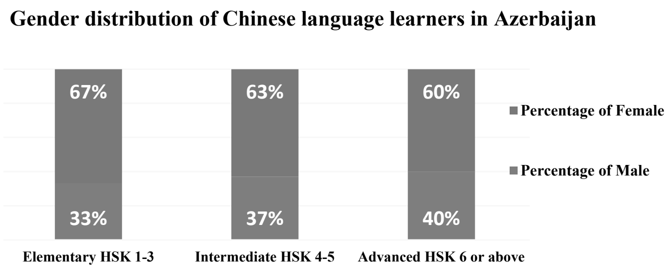

Figure 3. Gender distribution of Chinese language learners in Azerbaijan

Last but not least, Azerbaijan is a country with a population of over 10 million, of which its capital, Baku, accounts for more than one-fifth of the total population. This has led to a large amount of educational and economic resources being skewed in Baku; therefore, the objective conditions of uneven resource allocation have also become one of the obstacles for them to learn Chinese, unless some people come from different regions to Baku to seek better educational and working opportunities. Indeed, thanks to the rapid development of technology, learners from Quba, Shaki, Lankaran or Gance can also have Chinese lessons online.

4.3 The usage of learning Chinese

When asked to illustrate the importance of studying Chinese during the semi-structured interview, all the interviewees addressed the fact that it is essential to know the Chinese language and its culture. Some students proved their opinion in regard to the extensive usage of Chinese, since China's population accounts for 20% of the world's total population. The data generated by Ethnologue in 2019 shows that around 1,311 million people speak Chinese worldwide, which makes Chinese the most spoken language in the world. Additionally, China is the world's second-large economy, and we can see Chinese products ubiquitously. [9] Knowing better Chinese can help you start your own business and make a living. Furthermore, from an international relations point of view, mastering various foreign languages is a must so that diplomats can conduct diplomatic work effectively. The year 2022 marked the thirty-year anniversary of Azerbaijan-China relations. Today, two countries are working jointly to build better and more sustainable development. Literally speaking, not only learning the language but also the culture will absolutely make the two sides more connected. On the contrary, it is precisely because of the closer relationship between the two countries that more and more Azerbaijanis are motivated to learn Chinese. Finally, it should be noted that a small group of girls explained that studying the Chinese language will help them understand deeply in terms of the Chinese songs, dramas, and movies.

5. Discussion and conclusion

Analyzing the results of the current study, we see gratifying growth, which indicates that the relations between China and Azerbaijan have expanded comprehensively. It is chiefly due to the appropriate research methodology. The random sampling method is to draw 50 samples fairly and randomly on the basis of 500 populations, and each sample has an equal chance of appearing; the detailed semi-structured interview survey was carried out on the selected data, which may provided proper guidance. Consequently, we can sum up the favorable impact as follows:

First and foremost, as bilateral relations between Azerbaijan and China grow steadily, many non-governmental organizations and international companies are also cooperating in favor of the trend of Chinese learning. For instance, China's transnational technology companies like Huawei and MI prefer to hire employees who can speak Chinese to reduce communication costs; Azerbaijani logistics companies with a large number of import and export orders also hope to hire Chinese-speaking employees, which will facilitate their contact with Chinese customers and improve work efficiency; besides, Azerbaijan is vigorously developing tourism to change the oil-dependent economic model. Thus, if the tour guide can speak Chinese, it can attract countless Chinese tourists, thereby driving economic development and increasing the connection between the two nations. Vice versa, the more people study Chinese, the more popular it will be.

Similarly, based on the questionnaire, it shows that some students are motivated by their enthusiasm for Chinese and eager to learn the language in a more systematic and structured way with the help of the Confucius Institute; some students want to study in China, do business, or travel; some students are for job promotion or special career planning needs; but all in all, in recent years, the number of people learning Chinese in Azerbaijan has been increasing year by year, and the Chinese craze has become a trend in Azerbaijan. Particularly, the interviewees in the samples attached importance to the Confucius Institute, which made a great contribution to fostering deeper cultural and educational ties between Azerbaijan and China.

Putting aside the positive effects mentioned above, through this study, the author also found that developing and strengthening the relationship between Azerbaijan and China and encouraging Azerbaijanis to learn Chinese remains significant challenges. The specific reasons are as follows:

1. Initially, Azerbaijan's geographical location close to Turkiye and Europe determines that they are more inclined to establish ties with European countries. Whereas, China, a country that requires flying about 5000 kilometers is far away for Azerbaijanis. Therefore, the number of people learning English, Italian, German, and French is more extensive.

2. Secondly, the local people's understanding of China is quite superficial. Most of them understand China from the Internet, TV programs and other foreign media. This approach is subjective and one-sided. Therefore, this might be a reason why the promotion of Chinese language in Azerbaijan has hit the wall. In fact, to get to know someone, we should have a conversation face to face or get along with them in a long period. Similarly, to get to know a country, we should visit that country in person, whether it is traveling, or studying.The collected data show that most Confucius Institute students who have been to China will work harder to learn Chinese because they are amazed by the China's rapid development and hope to go to China again.

3. In addition, the centralized distribution of high-quality educational resources in Azerbaijan. Baku, as the capital of Azerbaijan, is the political, economic, cultural and educational center of the country. Therefore, compared with other cities, people in Baku have a higher rate of cultural penetration and a higher degree of openness, and are more receptive to China and Chinese culture. It can also be seen from our research data that Chinese learners in Azerbaijan are mostly concentrated in Baku, or among people with a history of living in Baku.

4. Finally, from the perspective of the establishment of the Confucius Institute, an educational institution is often established in a large city with a population of more than one million, which is more compatible. Although the relationship between Azerbaijan and China has developed steadily in recent years, the city with the highest usage of Chinese in Azerbaijan is still limited to Baku. At the same time, the second language of the Chinese teachers dispatched by the Confucius Institute to Azerbaijan is generally Russian and English, which may also become a communication barrier between students and teachers, reducing the promotion and dissemination of Chinese language. As a result, Confucius Institute cannot play its role of cultural diplomacy and cannot empower the development of bilateral relations.

To conclude, the author believes that the growing trend of learning the Chinese language will definitely have pragmatic impacts on the enhancement of Azerbaijan-China relations. Generally speaking, mastering a foreign language provides further options in one's life. They might study abroad, get promoted easily in international companies, make more friends, and understand a country's culture and history profoundly. At present, the government of Azerbaijan attaches great importance to the development of bilateral political relations with the People's Republic of China, a permanent member of the UN Security Council and the world's second-largest economy. This is confirmed by the fact that President Ilham Aliyev visited the country five times (officially and unofficially) during his 20-year presidency. Therefore, Azerbaijani people studying Chinese and visiting China have become common practices today. By 2022, the 30th anniversary of diplomatic ties between Azerbaijan and China marked as a new chapter of two countries, boundless possibilities and promising projects await two nations to discover.

Keywords: *Azerbaijan-China Relations, Soft Power, Mandarin Fever, Confucius Institute, One Belt One Road Initiative of China*

Ю Сенъ

Влияние изучение китайского языке на укрепление международных отношений (Азербайджан-Китай)

РЕЗЮМЕ

Из-за экономической глобализации и уникальной роли, которую играет Китай в мировом сообществе, Китайская Народная Республика теперь привлекает все большее внимание мирового сообщества, и спрос на изучение китайского языка в разных странах мира резко увеличился. В наше время увлечение для носителей некитайских языков изучать китайский язык известно как «Мандаринская лихорадка». Множество людей из разных отраслей в Азербайджане изучают китайский язык и понимают китайскую культуру, что сближает Азербайджан и Китай. В данной статье исследуется изучение китайского языка в контексте Азербайджана и его влияние на отношения между Азербайджаном и Китаем. Проводя количественный и описательный анализ, данное

исследование также анализирует проблемы и ограничения изучения мандаринского китайского языка в Азербайджане и исследует, может ли «Мандаринская лихорадка» сыграть положительную роль в развитии отношений между Азербайджаном и Китаем. В конечном итоге делается вывод, что «Мандаринская лихорадка» может помочь двум странам усилить политическое общение, финансовое сотрудничество, облегчить торговлю и укрепить связи между людьми, если будут установлены соответствующие рекомендации и реализованы соответствующими институтами.

Ключевые слова: *Китайско-азербайджанское отношение, Мягкая сила, Институт Конфуция, Мандаринская лихорадка, Китайская инициатива «Один пояс, один путь»*

You Xin
Bakı Dövlət Universiteti,
Beynəlxalq münasibətlər kafedrası
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
you.rita.1998.88@gmail.com

Çin dilinin öyrənilməsi tendensiyalarının Azərbaycan-Çin münasibətlərinə təsiri

XÜLASƏ

İqtisadi qloballaşma və beynəlxalq sahədə Çinin oynadığı unikal rol sayəsində, Çin Xalq Respublikası indi beynəlxalq cəmiyyətin artan diqqətini cəlb edir və dünyanın müxtəlif ölkələrində çin dili öyrənməyə olan tələbat kəskin bir şəkildə artmışdır. Bu gün artıq növbəti olan qeyri-nativ çin dilindən danışanların çin dilini öyrənmək üçün olan həvəsi "Mandarin qızdırması" kimi tanınır. Azərbaycanda müxtəlif sahələrdən bir çox insan Çin dilini öyrənir və Çin mədəniyyətini başa düşür ki, bu Azərbaycanı və Çini daha da yaxından bağlayır. Bu məqalə Azərbaycan kontekstində Çin dilinin öyrənilməsini və Azərbaycan-Çin münasibətlərinə təsirini tədqiq edir. Bu tədqiqatda rəqəmsal və təsviri tədqiqat təhlilinin aparılması ilə həmçinin Azərbaycanda mandarin Çin dilini öyrənmənin müqavimət və məhdudiyyətlərini təhlil edir və "Mandarin qızdırması"nın Azərbaycan-Çin münasibətlərinin inkişafına müsbət rolu oynayıb-oynamamağını tədqiq edir. Əgər müvafiq təlimatlar müəyyən edilərək və əlaqədar institutlar tərəfindən təyin edilərsə, nəhayət, "Mandarin qızdırması" iki ölkənin siyasi kommunikasiyasını, maliyyə əməkdaşlığını, ticarəti asanlaşdırmağı və insanlar arasında əlaqələrin qurulmasımda köməklik edə bilər.

Açar sözlər: *Çin-Azərbaycan Münasibətləri, Yumşaq Qüc, Mandarin Qızdırması, Konfutsi İnstitutu, Çinin "Bir Kəmər, Bir Yol" Təşəbbüsü,*

REFERENCE LIST

1. *Peter Lovelock. Regional: Digital Economy Study in Central and West Asia (Unleashing the potential of the Internet in Central Asia, South Asia, the Caucasus and beyond). Manila, the Philippines: Asian Development Bank, December 2015. 8s.*
2. *Rafiq Abbasov. Azərbaycan Respublikası və Çin Xalq Respublikası arasında diplomatik münasibətlərin qurulmasının 30-cu ildönümü. Baku, Azerbaijan 2022. ISBN 978-9952-37-747-7. 331-333s.*
3. 布桑《从阿塞拜疆视角看中国“一带一路”及其在南高加索的机遇与挑战》, *P. 39*
4. *Sadig Gachayev. China-Azerbaijan economic relations in the Belt and Road Initiative: China-Central Asia-West Asia Economic Corridor. Azvision, April 2021. https://en.azvision.az/news/142948/news.html*
5. 教育部中外语言交流合作中心《国际中文教育中文等级水平标准》. 北京语言大学出版社, *2021, ISBN 756195719X, 9787561957196. P.7*
6. *https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3720588.html*
7. *https://adu.edu.az/en/adu-haqqinda/institutlar/300.html*
8. *https://www.chinesetest.cn/gosign.do?id=1&lid=0*
9. *https://www.statista.com/chart/12868/the-worlds-most-spoken-languages/*
10. *http://az.china-embassy.gov.cn/sgxw/202308/t20230824_11132379.htm*

UOT 327;930.22
https://orcid.org./0009-0002-4877-9220

MAIN DIRECTIONS IN UKRAINE-AZERBAIJAN RELATIONS (UNTIL 2020)

NASIMI DZHALILOV

Post-graduate student of Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

E-mail: imisanlv@gmail.com

Introduction

On December 25, 1991, with the resignation of Mikhail Gorbachev from the post of President of the USSR, on December 26, the Supreme Soviet of the USSR recognized the independence of 15 Soviet republics. Thus the empire fell. In total, the republics formed by the breakup of the USSR, occupying 1/6 of the land area of the world, successively declared their independence. Ukraine was one of the states formed by the collapse of the Soviet empire, which covered vast territories from the Far East to Europe. Every year, August 24 is celebrated as State Independence Day in Ukraine. There are close and strategic relations between Ukraine and Azerbaijan, one of the major states of Eastern Europe. In general, there is a rich history of relations between these two states and their peoples.

1. A brief overview of the history of Ukrainian-Azerbaijani relations

At the beginning of the 20th century, in 1918, the representative office of the Azerbaijan Democratic Republic, the first democratic republic of the Muslim East, was opened in Kyiv, the capital of Ukraine. In 1919, the diplomatic mission of the Republic of Ukraine started operating in Baku. During the years of Soviet rule, there were strong economic and cultural relations between these two republics. During the Second World War, 20 Azerbaijanis who bravely fought for the freedom of Ukraine were awarded the title of Hero of the Soviet Union.

Relations between Azerbaijan and Ukraine have reached a new level after regaining their state independence. Although diplomatic relations were established in 1992, bilateral relations began to develop precisely after the election of the great leader Heydar Aliyev as President in 1993. At that time, it was very important to develop political and economic relations between the parties. Because, like other post-Soviet countries, Azerbaijan and Ukraine were looking for different ways to restore their collapsed economies. Establishment and development of cooperation between Azerbaijan and Ukraine was considered as one of the effective means in this direction. From this point of view, the development of relations meets the strategic interests of both Azerbaijan and Ukraine.

Despite the establishment of diplomatic relations between the two countries in 1992, official representations were opened relatively late. Thus, on May 5, 1996, the embassies of Ukraine in Azerbaijan, and on March 17, 1997, the embassies of Azerbaijan in Ukraine began to operate [1]. After the opening of the embassies, a new era has begun in Azerbaijan-Ukraine relations. So, after that, mutual cooperation on the political, economic, and cultural levels began to be intensively developed. It should be noted that the official visit of the President of the Republic of Ukraine L. Kuchman to the Republic of Azerbaijan played an effective role in the initial stage of the development of Azerbaijan-Ukraine relations. This visit created an important incentive for the development of relations and cooperation between the parties and determined the directions of development of their relations. In response to the official visit of the President of Ukraine L. Kuchman, on March 24-25, 1997, the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev paid an official visit to Ukraine. This visit of Heydar Aliyev was important both in terms of the development of Azerbaijan-Ukraine relations and in terms of a number of important interests of Azerbaijan. Thus, during the visit, extensive discussions were held on the development directions of Azerbaijan-Ukraine relations and cooperation.

In addition, during the meeting of the presidents within the framework of the visit, the issue of settlement of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict was also discussed. During the discussion in this direction, the President of Ukraine L. Kuchma stated that he supports the territorial integrity of Azerbaijan. Thus, it has been decided that Azerbaijan-Ukraine relations have good prospects. The development of Azerbaijan-Ukraine relations was a special focus of Heydar Aliyev. Indeed, only in 1994-1997, up to 30 different documents were signed

between Azerbaijan and Ukraine [1].

Today, President Ilham Aliyev successfully continues the good relations between our countries. Looking only at the statistics of the mutual visits of the presidents of Azerbaijan and Ukraine in recent years, it is clear that these relations are based on the warmest and constantly developing goodwill. Today, we can say with great pride that comprehensive cooperation between Azerbaijan and brotherly Ukraine is at a very high level. These two states, which were part of a union in the past, and now deserve to be regional leaders as independent countries, symbolize international cooperation at a higher level of quality. As a result of developing mutual relations, Ukraine has become a strategic partner of Azerbaijan. Today, the strategic alliance relations between Azerbaijan and Ukraine cover a wide spectrum, from international cooperation to economic and military fields. Both countries support each other's position in the international world. Azerbaijan and Ukraine have become influential countries not only in the post-Soviet space, but also in the system of international relations. The most important thing is that Ukraine has always supported the territorial integrity of Azerbaijan.

2. The role of diaspora in the development of relations

About 500,000 Azerbaijanis live in this country, and their diaspora organizations operate in most provinces. In general, among the Azerbaijani diaspora organizations operating in foreign countries, the organizations of Azerbaijanis in Ukraine differ in their organization and activity. Our diaspora organizations take an active part in the social and political life of Ukraine, and make great contributions to strengthening the friendship between Azerbaijan and Ukraine. About 30-35 percent of Azerbaijanis in Ukraine are young people. This applies only to young people born and raised in Ukraine. In addition, since 2001, due to the educational relations established between Azerbaijan and Ukraine, a large number of students have flowed to that country. Currently, more than 4,000 young Azerbaijanis are studying in Ukraine.

For the first time in 2010, the first forum of Azerbaijani youth in Ukraine was held in Dnepropetrovsk. About 700 young people from 19 regions of Ukraine participated in the forum. As a logical outcome of the forum, they decided to establish a youth coordination council. The "Ukrainian-Azerbaijani Youth Union" Public Union (UAGB) was established on the basis of the coordinating council, which worked successfully for several months. The main goal of the organization is to bring together young people living and studying in Ukraine, to achieve their integration into the Ukrainian society on the condition that they protect their national values.

UAGB has so far managed to unite Azerbaijani youth living and studying in 20 provinces of the country. The number of implemented projects exceeded 100. The main direction of activity is correct and complete delivery of the truth about Azerbaijan to the Ukrainian public. "Justice for Khojaly!" I would especially like to mention the events held within the campaign. Every year, UAGB declares February "Khojali month", organizes marches and various sit-ins. The II forum of UAGB was organized in Kyiv in 2011, and the III forum was organized in May of this year in Odessa. Our independent state, based on the eternal ideas of the national leader Heydar Aliyev, fulfills the historical mission assigned to it to achieve the solidarity of the world's Azerbaijanis with great responsibility. Of course, diaspora organizations also have great responsibilities in this direction. It is from this perspective that UAGB contributes to the organization of Azerbaijanis and their integration into Ukrainian society, as well as to the development of Azerbaijan-Ukraine relations.

3. Azerbaijan and Ukraine in joint organizations

Today, as friendly countries, Azerbaijan and Ukraine hold consultations within the UN, Council of Europe, Black Sea Economic Cooperation Organization, GUAM and other international and regional organizations and traditionally provide mutual support. At the same time, the two countries actively cooperate in the fight against terrorism, organized crime, drug trafficking and other dangerous crimes. The trade turnover of our countries exceeded 925 million dollars. However, this indicator was 611 million dollars in the same period of 2020. In one year, this increase reached 314 million. During the 11 months of 2021, Ukraine imported $695 million worth of oil, of which $486 million, i.e. 70 percent, fell to our country. This means that Azerbaijan's share in Ukraine's energy security has increased significantly. So far, 155 documents have been signed between the two countries. However, the signing of several more documents at the meeting of the two heads of state on January 14

created a real foundation for the development of future relations [6, 70].

These documents include the Agreement "On cooperation in the field of food security", "On urgent cooperation in bilateral trade", "On cooperation in the field of agriculture", "On cooperation in the field of energy" and "On cooperation in the field of land relations, state land management and state land cadastre". Memoranda of understanding should be specially mentioned. Of course, these documents will create a real basis for further deepening of relations in those areas.

During his official visit to Azerbaijan in November 2013, V. Yanukovych emphasized this and said: "We remember the different periods of our relations, the difficult times our countries lived through. Friends are always known in difficult times. We well remember that Ukraine was in a very complicated situation, and at that time Heydar Aliyev made a decision to provide free aid to Ukraine. Exceptional conditions were created and oil was provided. In fact, you saved our energy and agriculture at that time. It is certainly not forgotten" [4].

The President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev also paid special attention to the development of Azerbaijan-Ukraine relations and the determination of new directions of cooperation. Within the framework of GUAM, new opportunities for the development of Azerbaijan-Ukraine relations have emerged. GUAM was viewed as the most appropriate format for deepening economic integration between Azerbaijan and Ukraine. As we have already mentioned, the development of cooperation between GUAM countries is defined as a priority. Especially cooperation in the field of energy forms the core of economic contacts. As we know, the Republic of Azerbaijan acts as the decisive subject of the energy projects implemented within the framework of GUAM. Accordingly, within the framework of GUAM, the main direction of Azerbaijan-Ukraine cooperation is the energy sector [8]. So, only in the first half of 2011, 1.5 million tons of oil was imported from Azerbaijan to Ukraine, which is approximately 25% of its demand. This was a major event in ensuring Ukraine's energy security. After that, Azerbaijan-Ukraine cooperation in the field of energy developed at an increasing pace. One of the important points proving this is that gas stations belonging to the State Oil Company of Azerbaijan are currently operating successfully in Ukraine. In general, cooperation in the field of energy within the framework of GUAM meets the strategic interests of all participating countries. Appreciating the importance of cooperation in the field of energy, GUAM Secretary General V. Chechelashvilini said: "Azerbaijan gained access to a new market, Georgia realized its transit opportunities, and Ukraine achieved diversification of raw material sources" [3]. V. Chechelashvili additionally noted that the safe delivery of 1.5 million tons of fuel from Azerbaijan to Ukraine indicates the great potential of the transport corridor within the framework of GUAM.

Of course, Azerbaijan-Ukraine cooperation within the framework of GUAM does not only cover the energy sector. In general, cooperation between Azerbaijan and Ukraine is multidirectional. The development of relations within the framework of GUAM conditioned the emergence of new promising areas of cooperation between the parties. Thus, one of the special areas of cooperation in the GUAM format is the creation of free trade zones. The main point that proves the importance of the expansion of activities in this direction for the member countries is that on July 20, 2002, the member states of the organization signed an agreement on the creation of free trade zones [2]. It has become an important direction of Ukrainian relations. After the agreement was reached, the member countries, as well as Azerbaijan-Ukraine, have seen significant dynamics in the development of trade relations. Thus, the volume of trade turnover between the parties has increased significantly year by year. Thus, in 2006, the volume of trade between the parties was 355 million dollars, while in 2010 it was 1.3 billion dollars [7]. In the following years, certain decreases in the volume of trade turnover between Azerbaijan and Ukraine were observed, which was explained by the Ukrainian side with certain technical reasons. Nevertheless, the parties always keep under control the possibilities of developing trade-economic relations and take appropriate steps towards its expansion.

It should be noted that during the Yalta Summit held in July 2002, another important agreement was signed between the GUAM member countries. According to the terms of this agreement, the member countries of the organization undertook to jointly fight against terrorism, organized crime and other negative situations [3]. It should be noted that this was a very important agreement and opened up new

opportunities for fighting international terrorism and ensuring international peace and security within the framework of GUAM. After the signing of the agreement, a new, more important area of cooperation between the member countries of the organization has emerged. So, this agreement first of all revealed the need to establish and develop military-technical cooperation between the member countries.

Accordingly, serious steps have been taken to ensure and expand military-technical cooperation between Azerbaijan and Ukraine. As we know, Ukraine has a wide potential for cooperation in the military-technical field, and Azerbaijan is interested in developing cooperation in this direction. Thus, it is important for Azerbaijan to benefit from Ukrainian experience in the training of military personnel, development of military industry, and other areas of a military nature.

The active development of the military industry in Azerbaijan has conditioned the creation of the real potential of our country for cooperation in the military-technical field. Developing military-technical cooperation within GUAM is extremely important for member countries with unresolved conflicts. In this regard, Azerbaijan has attached special importance to the development of military-technical cooperation with Ukraine within the framework of GUAM. The Ukrainian side, in turn, highly appreciates Azerbaijan's cooperation opportunities in the military-technical field. In general, observations show that the development of cooperation in the military-technical field within the framework of GUAM enables reliable protection of energy, transport and communication corridors between member countries [5, 63-65]. Within the framework of GUAM, cooperation between Ukraine and Azerbaijan in the military-technical field also includes reliable protection of state borders, improvement of the work of military educational institutions, etc. It is also very important in terms of exchanging experience in different directions.

References

1. "A new era may begin in Azerbaijan-Ukraine relations", Bizim Yol (2016). http://www.bizimyol.info/news/70322.html

2. GUAM (2003). "Agreement on Establishment of Free Trade Area between the GUUAM Participating States", https://guam-organization.org/en/agreement-on-establishment-of-free-trade-area-between-the-guuam-participating-states/

3. GUAM (2018). "Protocol among the customs administrations of the GUAM Member States on cooperation in the field of fight against customs offences related to the movement of goods by air transport across the state borders of the GUAM Member States", https://guam-organization.org/en/protocol-among-the-customs-administrations-of-the-guam-member-states/

4. Kangarli R. (2013). "Azerbaijan-Ukraine relations are dynamically developing within the framework of the challenges of the modern era", Khalq newspaper, http://www.xalqqazeti.com/az/news/analytics/39780

5. Khalilova, H. (2018). "Azerbaijan-Ukraine relations within the framework of GUAM"// International journal of Turkish world studies, V.1, N.1, July, pp. 62-71, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/513865

6. "Relations between Ukraine and Azerbaijan", https://www.mfa.gov.az/az/category/avropa/ukrayna

7. State Statistics Committee, 2018, https://www.stat.gov.az/

8. Shahmuradov A. (2011). "Azerbaijan-Ukraine relations within the framework of GUAM", News of Baku University (Humanities Series), No. 4, Baku, p.100

XÜLASƏ

Müstəqillikləri elan olunduqdan bəri Azərbaycan və Ukrayna yaxın tərəfdaş ölkələr olaraq qəbul edilir. Tərəfdaşlıq əlaqələrinin güclənməsini şərtləndirən əsas məqam Azərbaycan və Ukrayna xalqlarının ortaq tarix, yaxın ənənələr, səmimi və mehriban dostluq münasibətləridir. SSRİ-nin süqutunun ardınca hər iki ölkə daim bir-birinə dəstək göstərmiş, çətin günlərdə yanında olmuş, bir-birinin ərazi bütövlüyünü tanımışdır. Dinamik diplomatik əlaqələrin əsası məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş, İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilmişdir. Məqalənin yazılmasında məqsəd Ukrayna-Azərbaycan əlaqələrinin inkişaf tarixinə işıq tutmaq, bu münasibətlərin daha çox hansı sektorda dinamik olduğunu müəyyənləşdirməkdir.

Açar sözlər: *Ukrayna, Azərbaycan, diaspora, GUAM*

RESUME

Since the declaration of their independence, Azerbaijan and Ukraine have been considered as close partner countries. The main point that determines the strengthening of partnership relations is the shared history, close traditions, sincere and friendly friendship between the peoples of Azerbaijan and Ukraine. After the fall of the USSR, both countries constantly supported each other, stood by each other in difficult times, and recognized each other's territorial integrity. Dynamic diplomatic relations were founded by national leader Heydar Aliyev and successfully continued by Ilham Aliyev. The purpose of writing the article is to shed light on the history of the development of Ukrainian-Azerbaijani relations, to determine in which sector these relations are most dynamic.

Keywords: *Ukraine, Azerbaijan, diaspora, GUAM*

РЕЗЮМЕ

С момента провозглашения независимости Азербайджан и Украина рассматривались как близкие страны-партнеры. Главным моментом, определяющим укрепление партнерских отношений, является общая история, близкие традиции, искренняя и дружеская дружба между народами Азербайджана и Украины. После распада СССР обе страны постоянно поддерживали друг друга, поддерживали друг друга в трудные минуты, признавали территориальную целостность друг друга. Динамичные дипломатические отношения были заложены общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и успешно продолжены Ильхамом Алиевым. Цель написания статьи - пролить свет на историю развития украинско-азербайджанских отношений, определить, в каком секторе эти отношения наиболее динамичны.

Ключевые слова: *Украина, Азербайджан, диаспора, ГУАМ.*

UOT 32

POSTSOVET MƏKANINDA İQTİSADİ İNTEQRASİYA AZƏRBAYCAN VƏ AVROASİYA İQTİSADİ İTTİFAQI

AYŞƏN ASLAN-MƏMMƏDLİ
BDU-nun "Diplomatiya və müasir inteqrasiya prosesləri" kafedrasının müəllimi

E-mail: ayshan.aslan@gmail.com

XX əsrin sonlarında dünya sosializm birliyinin süqutu ilə yaranmış yeni geosiyasi situasiyada postsovet məkanının gələcəyi və yeni konfiqurasiyada Rusiyanın davranışı kifayət qədər aktual mövzulardan birinə çevrilmişdi. Öz tarixinin mürəkkəb və ziddiyyətli dövrlərindən birini yaşayan Rusiya bir növ yolayrıcında idi. Təsadüfi deyildi ki, Rusiyanın beynəlxalq aləmdə və keçmiş sovet məkanında atdığı addımlar nəinki ziddiyyətli, hətta bəzən bir-birinin əksi idi ki, bu fikir xüsusilə MDB-nin yaradılmasından sonra daha aktual səslənməyə başlamışdı. Problemə qismən aydınlıq Rusiya XİN başçısı A.Kozırevin 26 fevral 1992-ci il tarixli çıxışında aydınlıq gətirilmişdi. Nazir qeyd etmişdi ki, "Rusiya MDB dövlətlərinin suverenliyinə ciddi hörmət edir və onlarla münasibətləri bərabərhüquqlu şərtlərlə qurmaq niyyətindədir, lakin eyni zamanda Rusiya özünün xüsusi maraqlarını da müdafiə edəcəkdir". Nazirin çıxışında yer almış mühüm məqamlardan biri də ondan ibarət idi ki, MDB-yə münasibətdə Rusiyanın xarici siyasət fəaliyyətində üç strateji istiqamət mühüm yer tutur: iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi və vahid ordunun saxlanması, insan hüquqlarının müdafiəsinə nail olunması və birliyə daxil olan ölkələrdə yaşayan rus və rusdilli əhalinin həyat fəaliyyəti və təhlükəsizliyinə qayğı göstərilməsi [1].

Yaranmış yeni geosiyasi məkanda digər respublikalar kimi, Azərbaycan rəhbərliyi də Avroasiyada itirilmiş mövqelərinin bərpası siyasətini yeridən Rusiyanın vasitəsi ilə postsovet məkanı ölkələri arasında yüzilliklər boyu formalaşdırılmış siyasi və iqtisadi əlaqələrin yenidən qurulmasına, ikitərəfli əlaqələrin canlandırılmasına çalışırdı. Regionda yaranmış yeni vəziyyəti Rusiya hakimiyyəti də obyektiv qiymətləndirməyə can atırdı. Məsələ burasında idi ki, həmin dövrdə beynəlxalq aləmdə Rusiyanın MDB-nin yaradılması vasitəsilə güddüyü niyyətlərinə ehtiyatla yanaşır, onun Moskvanın hərbi və siyasi təsir vasitəsinə çevriləcəyindən ehtiyatlanırdılar. Xeyli sonralar - 2012-ci ildə Avrasiya İqtisadi Birliyinin yaradılmasından Qərbin narahatlığını hələ ABŞ-ın dövlət katibi olarkən Hillari Klinton ifadə etmiş və Dublində jurnalistlərə müsahibə verərkən demişdi: "Bölgənin yenidən sovetləşdirilməsi tendensiyası müşahidə edilir. Əlbəttə, bu fərqli bir ad daşıyacaq. Onu Gömrük ittifaqı, Avrasiya ittifaqı adlandıracaqlar və eyni ruhda fəaliyyətini davam etdirəcək. Lakin gəlin özümüzü aldatmayaq. Biz bilirik bu prosesin məqsədi nədir və biz çalışırıq ki, onu yavaşıltmaq və qarşısını almaq üçün yollar tapaq"[2].

Müasir dövrdə Rusiya ilk növbədə postsovet məkanı respublikalarını Avropa Birliyinə alternativ kimi yaratdığı və Qərb politoloji fikri tərəfindən "neoSSRİ" adlandırılan Avrasiya İqtisadi Birliyinə (AİB) cəlb etmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etməkdədir. AİB-in bazis strukturu Gömrük ittifaqıdır və bu, mahiyyət etibarı ilə keçmiş SSRİ-nin iqtisadi sərhədlərinin bərpasına istiqamətlənmişdir. Bir çox keçmiş sovet respublikaları, o cümlədən Azərbaycan, Ukrayna və Moldova bu struktura üzv olmaqla bağlı fərqli mövqe sərgiləməkdədirlər, 2008-ci il avqust müharibəsindən sonra Gürcüstan birmənalı şəkildə arxasını Rusiyaya çevirdi, Avropa İttifaqının Şərqə doğru genişlənməsi siyasətini yeritməsi isə Rusiyanın kəskin müqaviməti ilə qarşılaşdı. Təsadüfi deyildi ki, politoloqlar 2011-ci il Vilnüs sammitini müəyyən mənada AİB-lə Avropa Birliyi Şərq Tərəfdaşlığı proqramı arasında toqquşma hesab edirdilər [3]. Əldə edilmiş razılaşmaya əsasən Birlikdə səsvermə hüququ Avrasiya İttifaqına daxil olan dövlətlərin maliyyə iştirakına düz mütənasib olacaqdır: belə ki, Rusiyaya səslərin 40%-i, Qazaxıstana və Belarusa hər birinə 20%-i, Qırğızıstana və Tacikistana hər birinə 10% ayrılmışdı. Birliyin nizamnaməsində dövlətlərin qəbul edilmiş qərarların icrasına görə məsuliyyəti və qaydaları pozan dövlətlərə münasibətdə sanksiyalar nəzərdə tutulmuşdu.

Rusiya Federasiyasının beynəlxalq mövqelərinin tədricən möhkəmlənməsi ona postsovet məkanında daha ardıcıl və çevik siyasət yeritməyə imkan verirdi ki, bu baxımdan 2009-cu il daha uğurlu olmuşdu. Qeyd edək ki, təkcə 2009-2010-cu illərdə 40-dan

yuxarı müqavilə, saziş və protokol imzalanmışdı. Belə ki, məhz 2009-cu ildə Rusiya, Belarus və Qazaxıstan arasında gedən diplomatik-siyasi danışıqlar 2010-cu il yanvarın 1-də MDB Gömrük İttifaqının Avrasiya gömrük ittifaqına çevrilməsi ilə başa çatdı, iyulun 1-də isə Gömrük kodeksinin yaradılması işinə start verildi. 2011-ci il noyabrın 18-də Avrasiyada iqtisadi inteqrasiya haqqında Bəyənnamə qəbul edildi ki, sənəd iqtisadi əməkdaşlığın perspektivləri ilə bağlı vəzifələri müəyyənləşdirir və 2015-ci il üçün iqtisadi ittifaqın yaradılmasını başa çatdırmağı nəzərdə tuturdu [4]. Bəyənnamədə nəzərdə tutulanlara uyğun olaraq 2012-ci il yanvarın 1-də onu imzalayan üç dövlət Vahid iqtisadi məkanın formalaşdığını elan etdilər, ittifaqın "ümumi bazarı" yaradıldı və bu məqsədlə imzalanmış 17 sazişdən ibarət baza paketi əsasında birlik ölkələri üçün ümumi qanunvericilik normalarının hazırlanmasına başlandı. Məhz həmin sazişlərin həyata keçirilməsi gedişində aparılmış işlərdən sonra 2014-cü il mayın 29-da Astanada Rusiya, Belarus və Qazaxıstanın iştirakı ilə Avrasiya İqtisadi İttifaqının yaradılması haqqında müqavilə imzalandı ki, bununla da ümumi əhalisi 182,7 mln nəfər olan və 20 mln kv km ərazini əhatə edən yeni regional iqtisadi birlik yarandı [5]. Postsovet məkanı dövlətlərindən Ermənistan 2014-cü il oktyabrın 10-da, Qırğızıstan isə 2015-ci il mayın 8-də ittifaqa qoşulmaqla bağlı müvafiq sənədləri imzalamışdılar [6]. Ermənistanı istisna etsək, bu ittifaq tarixdə ilk slavyan-türk birliyi kimi qiymətləndirilə bilər.

Rusiyanın postsovet məkanında inteqrasiya siyasərinin yetirməsi olan Avrasiya İqtisadi İttifaqının çəkisi ilk dövrlərdə o qədər də böyük deyildi. Təsadüfi deyildi ki, Azərbaycan həmin İttifaqa qoşulmaqdansa, postsovet məkanı ölkələri ilə ikitərəfli müqavilələr imzalamaq yolu ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsinə üstünlük verirdi. 2019-cu il statistikasına görə, ABŞ-ın Dünya Məcmu Məhsulunda payı 29,4 faiz olmuşdu, halbuki Aİ-nin payı 15,8 faiz, Avrasiya İqtisadi İttifaqının payı isə 3,62 faiz idi. Rusiyanın 2012-ci və 2016-cı il xarici siyasət konsepsiyalarında postsovet məkanında - MDB, Avrasiya İttifaqı və Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı çərçivəsində inteqrasiya prioritet kimi əks olunmuşdu. Rusiya bu coğrafiyaya ABŞ və Avropa İttifaqının müdaxiləsini qəti şəkildə rədd edir ki, belə vəziyyətin dəyişməsi üçün illər lazım olacaqdır [7].

Avrasiya İttifaqında Azərbaycan iştirak etməsə belə, onun fəal iştirakçısı kimi çıxış edirdi. Məsələ burasındadır ki, Ermənistanın Gömrük və Avrasiya İttifaqlarına qoşulmaq planları Rusiya tərəfindən alqışlansa da, Minsk və Astana buna dair öz mövqelərini ortaya qoyaraq bildirdilər ki, Ermənistan qəbul edilərsə belə, yalnız beynəlxalq aləmdə tanınan sərhədləri çərçivəsində və Azərbaycanın xüsusi mövqeyinin və fikrinin nəzərə alınması ilə qəbul ediləcək. Moskva müttəfiqlərini itirmək istəmədiyinə görə, A.Lukaşenko və N.Nazarbayevin rəsmi Bakı tərəfindən rəğbətlə qarşılanan bu qətiyyətinə susmalı olmuş, əvəzində V.Putin Cənubi Qafqazda forpost kimi baxdığı Ermənistanın da İttifaqa qoşulmağa hazır olduğunu bildirmişdi. Ümumilikdə, Qazaxıstan və Belarus Gömrük İttifaqı ölkələri ilə heç bir sərhədi olmayan və Azərbaycanla həll olunmamış ərazi problemi olan Ermənistanın hansı məntiqlə inteqrasiya blokuna girmək planlarını anlaşılmazlıqla qarşılamışdılar. Avrasiya İttifaqının perspektivləri baxımından Azərbaycan amilinin nəzərə alınması aktual olaraq qalır və qalacaqdır [8].

Avrasiya İqtisadi İttifaqının timsalında reallaşdırılması nəzərdə tutulan azad ticarət zonasının yaradılması haqqında 2014-cü il 29 may tarixli Astana müqaviləsi imzalandığı andan hal-hazıradək daim yenilənməkdədir. Müqavilənin son variantı 28 hissədən və 118 maddəni əhatə edən 800 səhifədən ibarətdir. AİB-in orqanları kimi Avrasiya komissiyasının qərərgahının Moskvada, İqtisadi tənzimləyicisinin Almatı, Məhkəməsinin isə Minskdə yerləşməsi razılaşdırılmışdı [9]. Artıq Qərb ölkələrinin ciddi şəkildə ehtiyat etdikləri bu birliyin sıralarına qoşulmaq istəyən dövlətlərin sayının 40-a çatması ilə bağlı informasiyalar əsasında intensiv iş aparılmaqdadır [10].

Türkiyəli ekspert Hail Cəlilin fikrincə, MDB məkanındakı dövlətlərlə müqayisədə İsrail, İran, Çin və hətta Türkiyənin Avrasiya İttifaqına üzvlük məsələsi o qədər də real səslənmir: "Ancaq adıçəkilən dövlətlər Rusiya ilə yaxşı iqtisadi əlaqələrə malikdir. Bu mənada onların Avrasiya İttifaqına üzvlüyü gerçəkləşməsə belə, bəzilərinin layihəyə ciddi siyasi, iqtisadi, maliyyə dəstəyi verəcəklərini ehtimal etmək mümkündür. Avrasiya İttifaqının proseslərin axarını dəyişmək iqtidarında olacağını isə indidən söyləmək bir qədər tezdir. 2015-ci ilin ilk aylarından reallaşması gözlənilən adıçəkilən təşkilatın nələrə qadir olacağını zamanın siyasi diqtəsi və iradəsi göstərəcək" [11].

Dövlət müstəqilliyinin yaşı hələ üç onilliyə çatmayan Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında yerinin

kifayət qədər kiçik olması məlumdur, belə ki, Azərbaycanın dünya ölkələri ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi cəmi 35 mlrd dollarından bir qədər çoxdur ki, bunun 4-5 mlrd dolları postsovet məkanı ölkələrinin payına düşür. Faizlə ifadə etsək, Azərbaycanın ticarət dövriyyəsinin yalnız 12% və 7%-i uyğun olaraq (cəmi 19%-i) MDB və Rusiyanın payına düşür. Statistika göstərir ki, Azərbaycanın son 20 ildə idxal dinamikası artan meyillidir. Belə ki, 2000-ci ilədək bu müstəvidə MDB və Rusiya aparıcı yer tutsalar da, sonrakı illərdə onların payı kəskin azalmışdır. Həcmi təqribən 11 mlrd dollar olan idxal prosesində MDB cəmi 2,5 mlrd, Rusiya isə 1,4 mlrd dollarlıq paya (cəmi 3,9 mlrd doll.) malikdirlər. Bu həcmlərin faizlə ifadəsi MDB və Rusiyanın idxaldakı payının necə sürətlə azalmasını aydın şəkildə göstərir. Belə ki, 1992-ci ildə 62%-lik paya malik olan MDB, 2013-cü ildə cəmi 24%-lik paya malik olub, Rusiyanın 1992-ci ildə malik olduğu 27%-lik idxal payı, 2013-cü ildə 14%-dək azalmışdır. Xarici ticarətdə Azərbaycanın 2000-ci ildə cəmi 1,7 mlrd dolları həcmində olan ixracı 2008-ci ildə 48 mlrd dollara, 2013-cü ildə isə 24 mlrd dollara bərabər olmuşdur [12].

Qeyd edək ki, göstərilən dövr ərzində MDB və Rusiya ilə olan ixrac əməliyyatlarının həcminin təhlili aşağıdakı mənzərəni yaratmışdır: belə ki, 1992-ci ildə həcmi 670 mln dollar olan ixrac, 2000-ci ildə azalaraq 120 mln dollar olmuş, sonrakı illərdə isə tədricən artaraq 2013-cü ildə 1,5 mlrd dollara yüksəlmişdi. 2011-ci ildə MDB və Rusiyaya ixrac kəskin şəkildə artaraq uyğun olaraq, 2,9 mlrd dollara və 1,2 mlrd dollara (cəmi 4,1 mlrd doll.) yüksəlmişdi. MDB və Rusiyaya ixracın dinamikası 2001-ci ildən artmağa başlasa da, ixrac həcmi Azərbaycanın ixrac potensialından xeyli az olmuşdur. 1993-cü ildə MDB ölkələri Azərbaycanın ixrac coğrafiyasında əsas yeri tutaraq 47% təşkil edirdi, Rusiya isə həmin ildə 25,5% paya malik olmuşdu. Sonrakı illərdə bu pay getdikcə azalmağa başlayıb və 2013-cü ildə Azərbaycanın ixrac əməliyyatlarında MDB ölkələri cəmi 6 %, Rusiya isə 4,5% paya (cəmi 10,5%) malik olmuşdu [13]. MDB və Rusiyanı Avrasiya İqtisadi İttifaqı ilə əvəzləsək hazırkı dövr üçün idxal-ixrac əməliyyatlarında Aİİ məkanının Azərbaycan üçün iqtisadi mənada müəyyən əhəmiyyət kəsb etdiyini müşahidə edə bilərik. Problemin geosiyasi və geoiqtisadi amilləri isə Azərbaycanın bu ittifaqda yer almasını zəruri etməkdədir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət fəaliyyətinin postsovet məkanı ölkələri (Baltikyanı dövlətlər istisna olmaqla) istiqamətinin son otuz illik dövrü hadisə və proseslərinin təhlili göstərir ki, problemə kompleks yanaşma sərgiləsək respublikamızın regional müstəvidə - bütün MDB məkanında, beynəlxalq müstəvidə - müasir dünya siyasətində böyük uğurlara nail olduğunu görərik. Məlum olduğu kimi, MDB məkanının mühüm üzvü kimi Rusiya bu məkan daxilində "oyun qaydalarını" müəyyənləşdirən başlıca aktorlardan biridir. Göstərilən dövr ərzində Rusiyanın həyata keçirməkdə olduğu qütbləşmə siyasəti gedişində formalaşmaqda olan Avrasiya İqtisadi İttifaqının sərhədləri genişlənməkdə, onun səmərəli kollektiv siyasi və iqtisadi məkana çevrilməsi prosesləri getməkdədir. Bu məkanda gedən inteqrasiya prosesləri, gömrük sərhədlərinin şəffaflaşması, qarşılıqlı fayda əsasında gömrük rüsumları və ticarət tariflərinin tətbiq olunması, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, Bakı şəhərinin beynəlxalq Avrasiya nəqliyyat mərkəzinə çevrilməsi, postsovet məkanından kənarda olan dövlətlərin ittifaqın fəaliyyətinə qoşulması kimi faktorlar öz növbəsində Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrinin genişlənməsinə zəngin perspektivlər açmışdır.

Açar sözlər: *Postsovet məkanı, inteqrasiya, avrasiyaçılıq nəzəriyyəsi, Rusiya, Avrasiya İqtisadi İttifaqı, slavyan-türk birliyi, Qərb, Azərbaycan, gömrük sərhədləri, geosiyasət, balans diplomatiyası, nəqliyyat dəhlizləri.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Взаимоотношение государствами Сотрудничества во внешней политике России. Независимая газета, 1992, 26 февраля

2. Azərbaycan Avrasiya İqtisadi İttifaqına daxil ola bilər https://gulustan.info/2015/10/02/ 765432123-12//

3. Российско-азербайджанские отношения на современном этапе развития: проблемы и перспективы. Газ. Коммерсант, 2011, 13 мая

4. История формирования Евразийского экономического союза https://mmars.ru/zarabotnaya-plata/evraziiskii-ekonomicheskii-soyuz-chto-eto-strany.html

5. История формирования Евразийского экономического союза https://mmars.ru/zarabotnaya-plata/evraziiskii-ekonomicheskii-soyuz-chto-eto-

strany.html

6. Məmmədli Q. Ermənistan və Qırğızstanın Avrasiya İttifaqına qoşulmasının gözləntiləri. Şərq qəz., 2015, 11 may

7. Şahin Cəfərli. Bitməyən xəyal: Putin SSRİ-ni bərpa etmək arzusundan vaz keçmir / https://bakuresearchinstitute.org/az/bitm%C9%99y%-C9%99n-x%C9%99yal-putin-ssri-ni-dirc% C9%99ltm%C9%99k-arzusundan-vaz-kecmir/

8. Avrasiya İttifaqı: yeni SSRİ... yoxsa? / https://interaztv.com/special-report/18135

9. Таможенный союз - Единое экономическое пространство – ЕАЭС/http://economy.gov.by/ru/ts-ru/

10. Avrasiya İqtisadi Birliyi haqqında Müqavilədə dəyişiklik etmək çətin olacaqdır/ https://azertag.az/xeber/Avrasiya_Iqtisadi_Birliyi_haqqinda_ Muqavilede_ deyisiklik_ etmek_ chetin_olacaqdir-49229

11. Avrasiya İttifaqında Türkiyənin yeri. Zaman Azərbaycan qəz., 2014, 2 iyul

12. Azərbaycan və Avrasiya İqtisadi İttifaqı: problemlər və perspektivlər / http://birlik.az/index.php?-do=xeber&id=15009 / Birlik informasiya mərkəzi. 2014, 6 dekabr

13. Azərbaycan və Avrasiya İqtisadi İttifaqı: problemlər və perspektivlər / http://birlik.az/index.php?-do=xeber&id=15009 / Birlik informasiya mərkəzi. 2014, 6 dekabr

RESUME

As other republics in the new geopolitical zone emerged as a result of the global changes at the end of the 20th century, the leadership of Azerbaijan was also trying to reestablish political and economic relations formed during centuries between the countries of the post-Soviet space and revive mutual relations through Russia, which implemented the policy of restoring its lost positions in Eurasia. In this way the first step in the post-Soviet space was the establishment of the Customs Union and then the Free Trade Zone. The idea belonged to the President of Kazakhstan, N. Nazarbayev, who proposed it in 1994. The author's project on the creation of the "Union of Eurasian States" was based on the theory of "Eurasianism". The Russian authorities also tried to assess the new situation in the region objectively. Azerbaijan, which maintains good relations with Western countries and Russia through its foreign policy, and at the same time implements a balance policy, did not show its intention to join the Eurasian Economic Union, and this refers to specific factors.

Keywords: *Post-Soviet space, integration, theory of Eurasianism, Russia, the Eurasian Economic Union, Slavic-Turkish Union, West, Azerbaijan, customs borders, geopolitics, diplomacy of balance, transport corridors.*

РЕЗЮМЕ

В новом геополитическом пространстве, созданном в результате глобальных изменений конца XX века, руководство Азербайджана, как и других республик, стремилось посредством России, проводившей политику восстановления утраченных позиций в Евразии, восстановить вековые политические и экономические связи между странами постсоветского пространства, возродить двусторонние связи. Первым шагом на этом пути на постсоветском пространстве стало создание сначала Таможенного союза, а затем зоны свободной торговли. Автором идеи был Президент Казахстана Н. Назарбаев и он выдвинул ее в 1994 году. В основе авторского проекта создания «Союза Евразийских государств» лежала теория «Евразийства». Объективно оценить сложившуюся в регионе новую ситуацию пытались и российские власти. В своей внешнеполитической деятельности Азербайджан, поддерживающий теплые отношения с Западными государствами и Россией, а также проводящий политику баланса, не продемонстрировал намерения присоединиться к Евразийскому экономическому союзу в связи с конкретными факторами.

Ключевые слова: *Постсоветское пространство, интеграция, теория евразийства, Россия, Евразийский экономический союз, Славяно-Турецкий союз, Запад, Азербайджан, таможенные границы, геополитика, балансовая дипломатия, транспортные коридоры.*

UOT 327;930.22

POLITICAL MOTIVES OF THE MOSUL PROBLEM

ULVIYYA BAYRAMOVA
Baku State University.
Doctoral student

E-mail: bayramova.ulviyya@inbox.ru

Mosul was lost as a result of the imperial policy of Britain, one of the cunning and victorious powers of the Second World War, even though it was an Ottoman land.

Since the Ottoman Empire was on the losing side in the Second World War, it was forced to sign the agreements dictated by the victorious states. On October 30, 1918, they signed the Mondros (Mudros) armistice agreement with the Ottomans and occupied Mosul on November 3, 1918, using its 7th article. However, if there is no incident that could lead to invasion in that region. Acting according to the terms of these agreements dictated by themselves, England, Tunceli, Hakkari occupied the sides and Istanbul and made the Ottoman king a prisoner.

On May 15, 1919, the Greek forces they pushed out occupied Izmir. With this occupation, Armenians carried out the worst atrocities committed in the Khojaly Genocide and took possession of lands that are 50-60 kilometers away from Ankara.

Turkey started the Liberation War under the leadership of Atatürk, and in the end, the Greek army was destroyed and the country was saved from occupation. The French, located in the southwest, the Italian forces that dominated the Antalya-Mugla region were expelled. While we were at war with Greece, we found England in front of us in the Lausanne discussions and signed the Lausanne agreement with them. While places such as Mosul, Kirkuk, Sulaymaniyah, Erbil are within the borders of the "Misaki National-National Anda", England opposed the discussion of the issue in Lausanne by pulling other western countries to their side in order to prevent the hydrocarbon reserves in these places from falling into the hands of Turkey. They suggested that Mosul, Kirkuk, Sulaymaniyah and Erbil region belong to Iraq in the name of the newly created Iraqi state. They demanded not only these places, but also Hakkari to be released to Iraq.

At that time, the organization that replaced the current UN, whose name was the Aqvam Society, was created under the leadership of England, and England was also the most powerful country in the world. A decision was made to release Hakkari to Turkey and Mosul and Kirkuk region to Iraq. Although Turkey took the issue to the Hague Court of Justice, the Court adopted this decision, and Turkey was forced to comply with this decision. However, since Britain knew Atatürk's determined attitude, they took Sheikh Said, the leader of the Kurds living in Eastern Anatolia, to their side and promised to create a state for the Kurds here. Just like in the case of Abdullah Öcalan. They made them revolt by providing them with both money and ammunition. Turkey suppressed the rebellion,

The states of Syria and Iraq, which were artificially created in the ancient Ottoman lands, were invaded together with America in the 1990s as a result of Britain's plan. The leaders of the Arab states were dethroned and murdered by these two powers who once again put themselves on the throne of leadership.

Since the day of Iraq's occupation by the United States and England, millions of fires have been extinguished and alliances have collapsed. As a result of the activities of both Christians and their strategists, the Muslims living here were looted and slaughtered. Millions of families became displaced and refugees, hundreds of thousands drowned in the waters with their sons and children on the way to reach their countries, their dignity, honor and humanity were destroyed.

The territory and political boundaries of the Republic of Turkey, which will be established during this liberation war, were one of the most important issues. For this purpose, on January 28, 1920, the Ottoman Assembly (Meclisi Mebusan) gathered in Istanbul adopted the "Political Manifesto" of the Turkish War of Independence prepared under the leadership of Atatürk. This decision, which defines the political map of the Turkish state to be created after the fall of the Ottoman state and guarantees the future political existence of the Republic of Turkey, is called "Misak-ı Milli" ("National Oath") in history. On June 21, 1919, Gazi Mustafa Kemal Pasha Atatürk, the leader of the Anatolian War of Independence, appealed to the people of Amasya and again invited the Turkish nation to unity, unity and struggle. As a result of the situation and events, Mustafa Kemal Pasha announced to the government that he resigned from

his position on July 7, 1919. After resigning from his military position, he was elected as the chairman of the management board of the Erzurum branch of the "National Society for the Right to Defense of the Eastern Provinces" at the request of the people of Erzurum. The Erzurum Congress was convened on July 23, 1919. The Congress functioned as a Constituent Assembly for 14 days and concluded its work by publishing a declaration on August 7, 1919. At the Erzurum Congress, a "Declaration" consisting of 10 articles defining the future and territorial integrity of Turkey was adopted. Article II of this "Declaration" once again emphasized the importance of the territorial integrity of the Ottoman state: "Article II: ensuring the integrity and independence of the Ottoman homeland, for the protection of the kingdom and the caliphate, it is important to dominate the national will as a basis for the national forces". The "Declaration" accepted at the Erzurum Congress became the legal basis for the preparation of the "Misak-ı Milli" declaration, which is an important official document for the future of Turkey. September 4-11, 1919) was determined. In accordance with the demands of the Sivas Congress, the Ottoman government decided on general elections on September 11. In the elections held in November, the candidates nominated by the Defense Law Society won in every province of Anatolia. The candidates elected to the Assembly came to Ankara in groups of two or three in December and the first days of January 1920 and met with Mustafa Kemal Pasha and the members of the Delegation. The text of the "Misak-i Milli" was fully prepared in these discussions. The text, signed by the members of the Delegation, was sent to Istanbul through the representative of Trabzon, Khosrov Sami Bey. The "Declaration" was discussed. The "National Oath" Declaration was adopted at the closed session of the Majlis held on January 28. This "Declaration" is a political and legal document that constitutes the main pillar of the Anatolian War of Independence. The first article of the "National Oath" ("Misak-ı Milli") reflects the political and legal situation of the Mosul region, which includes Kirkuk: "Article 1. The Ottoman state, especially where the majority of Arabs live, Until the final decision on the border line issue, the Turkish and British governments undertook not to allow military and other actions that would lead to a change of the border. However, the future fate of Mosul remained unresolved due to the unreasonable claims of the British government. Although the Mosul issue was discussed in the League of Nations in 1926, no concrete decision was made. Finally, according to the agreement signed between the Turkish government and the British government in Ankara on June 5, 1926, within the framework of the territorial integrity of Iraq, Mosul province will belong to Iraq. The Brussels Line, which defines the ceasefire line between Turkey and Iraq, will be accepted as the border

CONCLUSION

Due to the violation of the territorial integrity of Iraq in the background of the military and political events currently taking place in Iraq, the Turkish government reserves the right to intervene in Mosul and Kirkuk in accordance with the terms of the Ankara agreement.Turkey has now begun to fight for the main voice in Mosul, Kirkuk and the region in order to regain the rights it lost at that time. On this road, America and Europe stand in front of it like a shield.

LITERATURE

1. Bayur, YH, Foreign Policy of the Turkish State, Istanbul University Publications, Istanbul 2012.

2. Demirbaş, HB, The Mosul-Kirkuk Incident and the Kuwait Issue in the Ottoman Empire, Arba Publishing House, Istanbul 2015.

3. Karacan, AN, Lausanne Conference and Ismet Pasha, Turkish Revolution History Institute Publications, Istanbul 2013.

4. Meray, SL, Lausanne Peace Conference, Yapı Kredi Publications, Istanbul, 1993.

5. Mısıroğlu, K., Mosul Issue and Iraqi Turks, Sebil 1972. Symposium on Mosul, Kirkuk and Erbil Issue in Misak-ı National and Turkish Foreign Policy, Atatürk Research Center, Ankara 2018.

6. Oran, B., Turkish Foreign Policy, Volume II, İletişim Publications, Istanbul 2001.

7. Öke, MK, Activities of Major EWCNoel. Öke, MK, Chronology of the Mosul Issue (1918-1926), Turkish World Research Foundation Publications, Istanbul 2010.

SUMMARY

The Lausanne conference is considered one of the most important events in the history of modern Turkey. The bitter consequences of some decisions taken at this conference are felt today in the life of the brotherly country. The end of World War I laid the foundation for the fall of the Ottoman Empire. Although the Ottoman Empire officially came out of the war with the Peace of Mudros concluded with

the Entente states, this agreement not only did not save the country from trouble, but also made it even worse. Shortly after the signing of the treaty, the Allies decided to eliminate the Ottoman Empire. Sultan Mehmet VI and his government became a toy in the hands of the allies. During the first six months after the peace, Britain deployed its troops and occupied the southeastern part of Anatolia, along with France, East Thrace and the Black Sea straits. Also, British military forces occupied Mosul a few days later based on Article VII of the Mudros Treaty. The mood of strong protest against the invaders in the Ottoman state was deepening and intensifying day by day. In such a complicated political situation, Mustafa Kemal published a secret letter on May 28, 1919, calling on the Turkish nation to unite and fight for independence against the forces that want to liberate the occupied lands, destroy the empire and divide the whole of Turkey.

Keywords: *Mosul, Ottoman, conflict*

Bayramova Ülviyyə Bayram qızı
Bakı Dövlət Universteti
Doktorant
Email: bayramova.ulviyya@inbox.ru

XÜLASƏ

Lozanna konfransı müasir Türkiyə tarixində ən mühüm hadisələrdən biri sayılır. Bu konfransda qəbul edilən bəzi qərarların acı nəticələri bu gün qardaş ölkənin həyatında hiss edilməkdədir. I Dünya müharibəsinin sonu Osmanlı imperiyasının süqutunun əsasını qoydu. Antanta dövlətləri ilə bağlanmış Mudros sülhü ilə Osmanlı imperiyası rəsmən müharibədən çıxsa da, bu müqavilə nəinki ölkəni bəladan qurtarmadı, hətta onu daha da ağır duruma saldı. Müttəfiqlər müqavilənin imzalanmasından az bir müddət sonra Osmanlı imperiyasını aradan qaldırmağı qərara aldılar. Sultan VI Mehmet və onun hökuməti müttəfiqlərin əlində oyuncağa çevrildi. Barışıqdan sonrakı ilk altı ay ərzində İngiltərə öz qoşunlarını yeridib Anadolunun cənub-şərq hissəsini, Fransa ilə birlikdə Şərqi Frakiya və Qara dəniz boğazları zonasını işğal etdi. Həmçinin ingilis hərbi qüvvələri bir neçə gün sonra Mudros müqaviləsinin VII maddəsini əsas tutaraq Mosulu işğal etdi.Osmanlı dövlətində işğalçılara qarşı kəskin etiraz əhvali-ruhiyyəsi gündən-günə dərinləşir və kəskinləşirdi. Belə bir mürəkkəb siyasi şəraitdə Mustafa Kamal 28 may 1919-cu ildə gizli bir yazı yayınlayaraq işğal altına alınmış torpaqları azad etmək, imperiyanı dağıdaraq bütün Türkiyəni parçalayıb bölüşdürmək istəyən qüvvələrə qarşı türk millətini birləşməyə və istiqlal mübarizəsinə çağırdı. Beləlkilə, Anadoluda xarici işğalçılara qarşı qurtuluş savaşı başladı.

Açar sözlər: *Mosul, Osmanlı, münaqişə*

ПОЛИТИЧЕСКИЕ МОТИВЫ ПРОБЛЕМЫ МОСУЛА

РЕЗЮМЕ

Лозаннская конференция считается одним из важнейших событий в истории современной Турции. Горькие последствия некоторых решений, принятых на этой конференции, ощущаются сегодня в жизни братской страны. Окончание Первой мировой войны положило начало падению Османской империи. Хотя Османская империя официально вышла из войны Мудросским миром, заключенным с государствами Антанты, это соглашение не только не спасло страну от беды, но и еще больше усугубило ее. Вскоре после подписания договора союзники решили ликвидировать Османскую империю. Султан Мехмет VI и его правительство стали игрушкой в руках союзников. В течение первых шести месяцев после заключения мира Великобритания развернула свои войска и оккупировала юго-восточную часть Анатолии вместе с Францией, Восточной Фракией и Черноморскими проливами. Кроме того, британские военные силы через несколько дней оккупировали Мосул на основании статьи VII Мудросского договора.Настроения решительного протеста против захватчиков в Османском государстве углублялись и усиливались с каждым днем. В такой сложной политической ситуации Мустафа Кемаль 28 мая 1919 года опубликовал секретное письмо, в котором призвал турецкий народ объединиться и бороться за независимость против сил, которые хотят освободить оккупированные земли, разрушить империю и разделить всю Турцию.

Ключевые слова: *Мосул, Османская империя, конфликт*

УДК 32

ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ ВОЗРАСТАНИЯ ИНТЕНСИВНОСТИ СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ОБЗОР

ФАРИДА АЛИЕВА

Докторант кафедры Политологии и политического управления Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики

E-mail: f_aliyeva@mail.ru

Основные причины возрастания интенсивности современных международных миграционных процессов: теоретический обзор

На современном этапе исторического развития миграции населения продолжают оказывать огромное влияние как на страны, которые ими непосредственно затрагиваются, так и на другие, испытывающие опосредованное влияние.

В зависимости от направлений миграционных потоков, их размеров и интенсивности находятся как наиболее развитые страны Западной Европы и Северной Америки, так и наименее развитые страны Африки и Азии. Миграции оказывают разнообразное воздействие как на их социально-экономическое положение, так и на культурно-цивилизационные процессы, и поэтому требуют постоянного внимания со стороны государственных и общественных институтов.

Мы можем выделить сразу несколько категорий мигрантов, отличающихся друг от друга целым рядом особенностей:

Во-первых, в зависимости от того, добровольно ли было их перемещение из одной страны в другую, мы можем выделить добровольных и вынужденных мигрантов. К последним относят также беженцев.

Второе деление связано с тем, факторы какого порядка послужили причиной миграции. Это могут быть политические или экономические мигранты. В наши дни наиболее масштабный характер приобретает экономическая миграция, вызываемая целым рядом факторов, среди которых исследователи выделяют безработицу, дефицит рабочей силы, периодические кризисные явления в экономике, разрыв в уровне зарплат [7, 84].

Третье деление - на законных и незаконных мигрантов, которых правильнее называть нерегулярными. К этой последней категории относятся те, кто проникает в страну без документов, либо с поддельными документами, либо же, приехав в страну на законных основаниях, решил остаться там без ведома властей и их разрешения.

Миграции становятся все более интенсивными, как в результате развитие средств коммуникации, так и из-за того облегчаются формальные требования к тем, кто хочет покинуть одну страну и переселиться в другую. Однако темпы глобализации и ей последствия для различных стран своем не одинаковы. И это имеет важнейшие значение для объяснения миграционных процессов.

Для нас в рамках настоящего исследования интересным является то, чем объясняется видимое расширение миграционных потоков. Исследователи выделяют несколько факторов, оказывающих воздействие на миграционные процессы, а именно факторы военно-политического характера, экономические, культурные, фактор новых географических открытий и т.д.[6] Естественно, нельзя отрицать и существования таких причин миграций как войны и социальные катаклизмы, продолжающее оказывать серьезное влияние на перемещение огромных масс людей, но экономические причины, а именно неравномерность уровня экономического развития, все больше и больше выходят на первое место, в числе непосредственных причин миграций в современном мире. Из этого не следует, что в прошлом уровень развития был примерно одинаков во всех странах мира, или что разность уровня экономического развития не оказывала никакого влияния на формирование и направление миграционных потоков. Все это имело место быть, но, по сравнению с нашим временем, имелись принципиальные различия. А именно, в прошлом миграционные потоки направлялись, как правило, из стран, развитых в менее развитые, а также были прямо связаны с установлением военно-политического преобладания тех стран, которые были источниками миграционных потоков над теми, в которые они направлялись.

Сегодня же ситуация поменялась в корне. Миграционные потоки направляются из стран Третьего и Четвертого мира в страны так называемого золотого миллиарда. В наши дни разница в среднедушевом ВВП между самыми богатыми и самыми бедными странами достигает нескольких сотен раз, только шесть десятков стран из двух сотен, имеющихся на карте обладают среднедушевым ВВП выше, чем весь мир в целом, а 10 % населения земли проживает в пяти десятках государств, относимых к числу наименее развитых стран, т.е. таких, где годовой ВВП на душу населения гораздо ниже 1000 долларов США [9]. Как же этот разрыв в доходах между странами мира влияет на направление миграционных потоков и размещение мигрантов между различными группами стран?

Во-первых, необходимо сказать о том, что количество мигрантов за последние несколько десятков лет увеличилось более чем в три раза. Если в 1970-м году их было в мире порядка 81,5 млн. то, в 2017 году уже более 257, 7 млн. [4].

При этом, если в 1970-м году из общей численности мигрантов 38,3 млн. находились в развитых странах, а 43,2 в развивающихся, то в наши дни 64% из них находятся в странах с высоким уровнем дохода, 32% в странах со средним уровнем, и только 4% - с низким [4].

Если говорить об отдельных странах, то в первой десятке среди стран принимающих мигрантов находятся США (49,8 млн), Германия (12,2 млн), Россия (11,7 млн), Великобритания (8,8 млн), ОАЭ (8,3 млн), Франция (7,9 млн), Канада (7,9 млн), Австралия (7,0 млн), Испания (5,9 млн) – все они, за исключением России, относятся согласно статистике Всемирного Банка к странам с высоким уровнем доходов [4].

Основными центрами притяжения для мигрантов со всего мира в наши дни являются, таким образом, высокоразвитые страны Европы, Северной Америки и Австралии, а также нефтедобывающие арабские монархии. Какова же детальная картина миграционных потоков между различными странами?

Северная Америка является пристанищем для 8 миллионов мигрантов из Европы, 26 млн. из Латинской Америки и Карибского бассейна, Европа – для 9 миллионов африканцев, и 20 миллионов азиатов, примерно 7 миллионов европейцев в свою очередь переселились в страны Азии, внутри самих этих больших регионов также проходят значительные миграционные потоки, примерно 63 миллиона человек переселилось из одних стран Азии в другие, 41 млн. человек переместилось внутри Европы, 19 млн. внутри Африки.

Если говорить об отдельных странах, источниках международной миграции, то здесь в первой десятке находятся Индия (16,6 млн), Мексика (13,0 млн), Россия (10,6 млн), Китай (10,0 млн), Бангладеш (7,5 млн), Сирия (6,9 млн), Пакистан (6,0 млн), Украина (5,9 млн), Филиппины (5,7 млн), и Великобритания (4,9 млн). Как видим, все они, кроме одной, являются странами со средним или низким уровнем доходов.

Среди уроженцев конкретных стран, проживающих в других государствах выделяются: мексиканцы в США (12,7 млн), индийцы в ОАЭ (3,3 млн), россияне в Украине (3,3 млн), украинцы в Росси (3,3 млн), сирийцы в Турции (3,3 млн), бангладешцы в Индии (3,1 млн), казахстанцы в России (2,6 млн), китайцы в США (2,4 млн), россияне в Казахстане (2,4 млн), и китайцы в Гонконге (2,3 млн) [4].

Большинство международных мигрантов сегодня – это люди трудоспособного возраста, а именно 74% из них – старше 20 и младше 64 лет. В то же время в совокупном населении мира эта возрастная группа составляет только 57%. Иными словами, миграционные потоки в наше время по сравнению с прошлым во многом изменили свое направление, и сегодня идут из наименее развитых регионов – в наиболее развитые, из менее развитых стран – в страны с наиболее высоким уровнем развития.

В идеальном состоянии миграция будет продолжаться до тех пор, пока не приведет к перемещению всех недовольных уровнем доходов из одних стран в другие. При этом сам факт наличия сплоченной диаспоры оказывает на темпы миграции положительное воздействие, поскольку мигранты в условиях наличия диаспоры обладают более благоприятной средой для адаптации к новым условиям. Если же исходные условия (уровень материального благополучия) в стране доноре и стране реципиенте продолжает оставаться неизменным, то именно наличие диаспоры способствует увеличению темпов миграции. С другой стороны, рост числа мигрантов при про-

чих равных условиях приведет к выравниванию уровня доходов между той страной, откуда они происходят и той, в которую они стремятся проникнуть. Мигранты тогда начинают понимать, что их переезд ничего не изменит в их материальном положении. Так, например, обстояло дело с европейцами, спасавшиеся от малоземелья в американских странах: с увеличением числа фермеров размер из земельных участков становился все меньше, пока не сравнялся с тем, которым обладали земельные участки в странах Европы.

Во-первых, поскольку разрыв в уровне доходов не только сохранится, но и увеличивается, поток мигрантов направляющихся из бедных стран в богатые будет расти. Во-вторых, каким бы ни был мощным поток мигрантов, он не способствует снижению этого разрыва. И, в-третьих, наличие многочисленных диаспор является лишь еще одним фактором, подстегивающим миграционные процессы.

Миграционные потоки из богатых стран в бедные при этом практически замерли, между богатыми сторонами миграции тоже не переживают подъёма сравнимого с потоками мигрантов, перетекающих из стран третьего 20-го мира в более развитые и благополучные.

Характер взаимоотношений между мигрантами и коренным населением зависит, в первую очередь, от их взаимной готовности воспринимать друг друга как членов единого социального организма. Именно это, основанное на понимании общности интересов, чувство играет первостепенную роль. Когда же это корпоративное чувство остается достаточно прочным? Очевидно, что в том случае, если участники коллектива не избегают выпадающих на их долю обязанностей, а исполняют их с осознанием того, что в ином случае каждый предпочёл бы заботиться только о своих личных, глубоко эгоистических интересах. Это наблюдение, справедливое для человеческих сообществ, проживавших в прошлом, не менее справедливо, если речь заходит о мигрантах и их способности вливаться в социумы тех стран, которые их приняли. А поскольку мигранты, как минимум изначально, являются представителями культуры той страны, в которой они выросли, то насколько быстро мигранты адаптируются к новым условиям зависит, как считают ученые, от выбранной ими модели поведения. Готовность к языковой ассимиляции, как правило, означает готовность к восприятию норм принятых в качестве обязательных, но при этом собственная идентичность может у мигрантов сохраняться без какого либо ущерба для их интеграции в принимающее сообщество. Существует три модели интеграции мигрантов в принимающее их сообщество: изоляционистская (мигранты остаются людьми второго сорта), республиканская (мигранты становятся рядовыми гражданами принимающего их государства) и мультикультуральная (мигранты становятся полноправными гражданами при этом сохраняя связи с исторической родиной)[8]. Однако высокая доля мигрантов в принимающих сообществах может являться негативным фактором, поскольку это не только снижает уровень доверия между мигрантами и коренным населением, но и среди представителей коренного населения.

И еще один важный аспект тесно связанный с проблемами мигрантов заключается в том, что рост числа мигрантов ведет к углублению социального неравенства, а отсутствие тесных отношений между мигрантами и принимающими их сообществами делает непопулярной идею о необходимости бороться за преодоление этого неравенства. Чем больше будет поток мигрантов, тем сильнее будет проявлять себя данная тенденция, а, в конечном счете, это может привести к краху всей системы социального обеспечения, что сделает решение проблемы мигрантов делом нереальным.

Какое же влияние оказывает миграция на коренное населения стран? Большие количества мигрантов создают давление на рынке труда, которое, в первую очередь, сказывается на наиболее бедных слоях коренного населения. С другой стороны, постоянный поток мигрантов оказывает оживляющее воздействие на экономику, стимулируя экономический рост. С другой стороны, мигранты увеличивают конкуренцию за социальные услуги, такие как бесплатное жилье и государственные школы. Мигранты в большей степени, чем коренное население, проявляют способности к продвижению по карьерной лестнице, что, опять-таки, способно оказывать деморализующее воздействие на бедняков из местных жителей.

Современные развитые общества сталкиваются с такой проблемой как старение населения. В связи с этим велик соблазни использовать мигран-

тов для компенсации дефицита трудоспособного населения. Однако необходимо учитывать, что мигранты, хотя они и относятся к этой категории граждан, сопровождаются значительным числом нетрудоспособных, но уже детского возраста, а повышение средней продолжительности жизни происходит и среди них, по мере того как они станут пользоваться благами современной медицины. Иногда развитые страны сталкиваются и с таким явлением, как дефицит квалифицированных кадров в какой-либо одной специальности. Вполне возможно восполнить его за счет привлечения мигрантов. Но насколько данная мера является приемлемой исходя из ее долгосрочных последствий? Поскольку подготовка квалифицированных кадров требует серьезных финансовых вложений, постоянный импорт готовых специалистов может оказаться слишком легким способом избежать необходимых затрат. Это не только снижает готовность вкладывать средства в подготовку кадров, разрушая систему подготовки, но и ставит крест на планах коренного населения по получению необходимых знаний и способностей в процессе обучения. Не менее интересен для нас вопрос, не способствует ли миграция росту эмиграции коренного населения из принимающих ее стран? Такое происходит в том случае, когда после периода экономического роста, сопровождавшего масштабным притоком мигрантов, в стране наступает экономический спад. Поскольку мигранты прибыли из стран с изначально еще более низким условием экономического развития, они достаточно легко приспособляются к изменившимся в худшую сторону условиям в новой стороне пребывания, в то время как коренное население будет стремиться туда, где уровень экономического благосостояния будет обеспечивать уровень жизни сопоставимый с тем, к которому они изначально привыкли.

Очевидно, что мигрантами, направляющиеся из стран с низким уровнем дохода в более богатые движет стремление улучшить уровень своего экономического благосостояния. И мигранты, сумевшие приехать в такие страны как США или Германия действительно добиваются скачкообразного роста своих доходов. Из этого следует, что не индивидуальное качество работников, а свойства социально-экономической и политической системы тех стран, из которых они приехали, являются главным тормозом для их процветания.

Поскольку миграция несет с собой в будущем резкий рост уровня доходов, то ее можно рассматривать как своеобразную инвестицию, осуществляемую в будущее. Те расходы, на которые мигранты идут, дабы оплатить свой переезд, а также языковую адаптацию на новое место, могут нами быть рассмотрены как своеобразный инвестиционный капитал, проценты с которого они надеются получить в будущем. Эта необходимость сначала вложиться и осуществить расходы, а уже потом ожидать доходов от миграции позволяет нам объяснить и то, почему среди мигрантов преобладают молодые люди, способные ждать и рассчитывающие на поддержку своих семей [1, S.73],. С другой стороны, поскольку миграция предполагает наличие и сбережений, среди мигрантов преобладают не самые бедные, а те, кто в своих странах относился скорее к средним слоям населения.

Миграция оказывает непосредственное влияние и на политическое и на экономическое развитие тех стран, которые являлись ее источниками.

Во-первых, миграция повышает спрос на образование, поскольку очевидно, что уровень профессиональных знаний облегчает как сам процесс миграции, так и адаптацию на новом месте. С другой стороны, миграция снижет потенциал тех стран, которые являются ее очагами, поскольку эмигрантами становятся в первую очередь наиболее продвинутые и образованные. Для бедных стран это является ощутимым уроном не только в данный момент, но и в перспективе, поскольку такие страны нуждаются в опережающем, инновационном развитии, а в данном случае постоянное вымывание образованных, и трудоспособных кадров, происходящее в результате миграционных процессов, делает эту перспективу для них неосуществимой. При этом значительная часть тех, кто выехал из бедных стран, возвращаются домой, не сумев найти себе места на новой родине. Но благосостояние общества зависит не от того, насколько оно образованно, а скорее от того, насколько оно способно применять имеющиеся знания и новые идеи. Миграция, вымывающая из различных сфер экономики, государственной службы, образования и здравоохранения наиболее знающих и ответственных работников, не просто снижает уровень профессионализма, но и

способствует тому, что на местах преобладающее влияние оказывают малоквалифицированные и безответственные, а новые, молодые кадры начинают брать пример с них.

Мигранты, как мы уже отмечали выше, осуществляют денежные переводы призванные помочь их семьям и родственникам, остающимся на родине. В абсолютных цифрах эти суммы выглядят очень внушительно: переводы эти составляют сотни миллиардов долларов. В различных диаспорах суммы денежных переводов составляет от нескольких процентов до половины их заработка. Но эта помощь станет выглядеть значительно скромнее, если мы ее сравним с тем, какую долю составляют переводы из-за рубежа в сравнении с ВВП тех стран, которые являются источниками миграционных потоков – они составляют по большей части менее 10% ВВП таких стран.

Разумеется, для бедных стран даже тысяча долларов в год является значительной суммой, но для ее доноров не менее важным, чем для разнообразных благотворительных фондов и инвесторов остается вопрос: насколько получатели рационально используют деньги, достающиеся им таким легким путем. Размер переводов изменяется как в зависимости от потребностей остающихся на родине родственников и возможностей выехавших за рубеж, так и от того, могут ли они перевезти к себе своих родственников: чем стране правила, ограничивающие ту возможность, чем выше сумма переводов и наоборот, если перевести не себе родственников составляет для мигранта особого труда, то сумма его перевода на родину уменьшаются.

Невозможно надеяться на то, что миграция из бедных стран в богатые способствует решению проблемы перенаселенности в первых. Во-первых, международная миграция, несмотря на свои значительные размеры в абсолютных цифрах затрагивает лишь небольшой процент населения. Во вторых, международная миграция вымывает из этих стран наиболее качественный человеческий капитал, что опять-таки, является для бедных стран серьёзным уроном. Теряющая наиболее образованных и предприимчивых граждан бедная страна на самом деле страдает не от абсолютного, а от относительного перенаселения. Основная проблема таких стран не в том что, население в них непозволительно многочисленно, а в той непосредственной территориальной структуре его размещения. Бедные страны отличаются перенаселённостью глубинных сельских районов, а эта проблема решается не путем международных миграций, а путем урбанизации, которая позволяет благодаря концентрации ресурсов и рынков добиваться более впечатляющих результатов [3]. Но каков будет эффект, если международная миграция достигнет своих предельных значений? В таком случае мы столкнемся с большим числом негативных факторов. Если миграция будет все больше и больше ускоряться, то положительный эффект от миграции будет снижаться в то время как негативные – только увеличиваться. Например, величина денежных переводов станет уменьшаться, поскольку мигранты предпочтут вывезти своих родственников, а не посылать им помощь, в то же время утечка мозгов только возрастет, поскольку будут ликвидированы естественные барьеры, требующие от мигрантов немалых усилий для их преодоления в поисках легкой и счастливой жизни. Иными словами, международная миграция являющаяся вполне естественным и объяснимым явлением, получившим широкое распространение в глобальном мире, одновременно требует приложения больших усилий для того чтобы держать ее под постоянным контролем со стороны обществ и правительств как тех стран, которые являются очагами миграционных потоков, так и тех кто их принимает.

Для того чтобы понять те задачи которые стоят перед миграционной политикой любой страны, решающей задачу контроля под людскими потоками, мы еще раз должны заострить свое внимание над теми закономерностями, которые уже нами обсуждались:

1) в случае отсутствия какого-либо контроля миграция будет только ускоряться. Разрыв в доходах между богатыми и бедными странами столь велик, что даже перемещение многих миллионов человек между ними не способно уравновесить доходы и лишить мигрантов того стимула, который побуждает их переселиться. Наоборот, рост доходов в бедных странах только облегчает миграцию, а рост образования делает все большего числа мигрантов проходимыми те пороговые условия, которые выдвигают богатые страны [2, 34].

2) Умеренная миграция, например миграция с целью получения образования, может оказывать

положительное воздействие на страны, но в случае если миграция приобретает бесконтрольный характер, это приводит к вымыванию человеческого капитала. В этой связи как для стран доноров предпочтительнее был бы умеренный уровень миграции.[5]

3) Если говорить об интересах коренного населения, то миграция опять-таки, приносит различные результаты в зависимости от того, какого размаха она достигает. При умеренном ее уровне миграция оказывает стимулирующее воздействие на экономику и социум, но если она начинает возрастать большими темпами, то может привести к социальным конфликтам, кризисным явлениям в экономике и падению эффективности социальных и государственных институтов.

Все это говорит о том, что миграция нуждается в регулировании со стороны государства. Наивно было бы ожидать, что сами мигранты будут ограничивать себя в своем стремлении покинуть более бедную страну с тем, чтобы поселиться в более богатой. Таким образом, единственным реально аргументированным на урегулирование проблем связанных с миграцией и необходимостью контроля над нею институтом остается правительство тех стран, в которые мигранты направляются. Именно на их плечи ложится груз ответственности по выявлению тех пороговых значений, при которых размер миграции становиться избыточным для принимающих сообществ.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Agesa, R. U., and Kim, S. 2001. Rural to Urban Migration as a Household Decision. Review of Development Economics 5(1), 60–75.

2. Beine, M., Docquier, F., and Ozden, C. 2011. Diasporas. Journal of Development Economics 95(1), 30–41.

3. Glaeser, E. L. 2011. Triumph of the City: How Our Greatest Invention Makes Us Richer, Smarter, Greener, Healthier and Happier. New York: Penguin.

4. Kh. Koser İnternational migration. A very short introduction. Oxford University Press. 2007, p 12.

5. M. Gülalıyev Xarici-iqtisadi əlaqələr: tənzimləmə ilə liberallığın tarazlığı.B. 2016, s. 278

6. Nəsibov E. Miqrasiyanın əsasları I-ci kitabı, B. 2014, s 37-38

7. Д, В. Иванов Экономическая миграция населения. Международно-правовые аспекты. М. 2013, стр. 84

8. Дмитриев А.В. Миграция: конфликтное измерение. Москва. Альфа 2006 стр. 223-224

9. Рассчитано по The International Monetary Fund. World Economic Outlook Database, April 2019. Report for Selected Countries and Subjects/ https://www.imf.org//

XÜLASƏ

Məqalə müasir dövrdə qlobal şəkil alan miqrasiya proseslərinin səbəblərinin təhlilinə həsr olunub. Əsas miqrasiya axınları, miqrantların məskunlaşdığı region və dövlətlər haqqında məlumatlar verilir. Miqrantların adaptasiya xüsusiyyətləri araşdırılır. Miqrasiya proseslərinin nəticələrinə baxış keçirilir.

Açar sözlər: *miqrasiya, miqrasiya axınları, dövlət miqrasiya siyasəti.*

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу причин миграционных процессов, имеющих глобальную картину в современное время. Приведена информация об основных миграционных потоках, регионах и государствах проживания мигрантов. Исследованы адаптационные особенности мигрантов. Рассмотрены результаты миграционных процессов.

Ключевые слова: *миграция, миграционные потоки, государственная миграционная политика.*

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the causes of migration processes, which have a global picture in modern times. Information about the main migration streams, regions and states of residence of migrants is provided. Adaptation features of migrants have been investigated. The results of migration processes are considered.

Keywords: *migration, migration flows, state migration policy.*

UOT 321 (4/9)

LATIN AMERİKASINDA PREZİDENTLİK İNSTİTUTU

TURAL MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant
E-mail: tural.mammadov-4@bsu.edu.az

Prezidentlik Sistemləri və Tarixi

Prezidentlik sistemləri Latın Amerikası ölkələrindəki siyasi sistemlərin ən çox yayıldığı formalardan biridir. Bu sistem, bir ölkənin başçısının, həm başqa hökumət qurumlarını idarə edən, həm də hökumətin başçısı olduğu bir siyasi sistemdir. Latın Amerikası ölkələrində prezidentlik sistemlərinin inkişafı, xüsusilə kolonizasiya, müstəmləkələr və bağımsızlıq əldə etmə proseslərinin bir nəticəsi olmuşdur. Latın Amerikası ölkələrində prezidentlik sistemlərinin tarixi mərhələləri:

1. Bağımsızlıq Dövrü (XIX əsrin əvvəlləri): Əksər Latın Amerikası ölkələri İspaniya və Portuqaliyanın müstəmləkələri idi. XIX əsrin əvvəllərində bu ölkələr bağımsızlığını qazanmağa başladılar. Bu dövr prezidentlik sistemlərinin ilk inkişaf dövrüdür. Bu dövrdə Simon Bolivar və José de San Martin kimi liderlər bölgədəki İspaniya və Portuqaliyanın nəzarətində olan dövlətləri müstəqil etdilər. Bu yeni prezidentlik sistemlərinin əsasının qoyulmasına səbəb oldu. Həm Bolivar, həm də San Martin prezidentlik səlahiyyətlərinə sahib idilər.

2. Konsoloslara və İmperativlərə Üstünlük: İlk olaraq bir çox Latın Amerikası ölkələri "konsul" adlanan liderlərlə idarə olundu. Bu konsulların çoxu, qeyri-şərti yollarla iqtisadi və siyasi güc qazanmışdılar. Daha sonra, bu konsullar öz başqanlıq hakimiyyətinin qurulmasına nail oldular.

3. Yuxarı Orta Sinfin Rolu: Bir çox Latın Amerikası ölkəsində prezidentlik sistemlərinin inkişafında yuxarı orta sinfin rolu böyük oldu. Yuxarı orta sinif bağımsızlıq mübarizəsinin liderlərini və prezidentlərini təyin etdi.

4. Çoxpartiyalı Prezidentlik: Əksər Latın Amerikası ölkələrində çoxpartiyalı prezidentlik sistemləri inkişaf etdi. Bu müxtəlif siyasi partiyaların müsabiqəsini nəzərdə tutan və seçki proseslərini təşkil edən bir sistemdir.

5. Stabillik və Qarışıqlıq: Latın Amerikası ölkələrində prezidentlik sistemləri tarixən stabil deyil. Siyasi qarışıqlıqlar, dövlət çevrilişləri və siyasi müdaxilələr bu regionda çox geniş yayılmışdır. Bu prezidentlik sistemlərinin sabitliyinə təhdid sayılır.

6. XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəlləri: Bir çox Latın Amerikası ölkəsində XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində sol siyasi hərəkatlar prezidentlik sistemlərinin inkişafına yeni bir rəng qatdılar. Bu hərəkatlar sosial və iqtisadi müstəmləkəçiliklə mübarizə edirdilər və bu regionun siyasi peyzajını dəyişdirdi [1, s.256].

Latın Amerikası ölkələrində prezidentlik sistemlərinin inkişafı çətin və fərqli olmuşdur. Hər ölkənin tarixi, mədəniyyəti və siyasi təşkilatı fərqlidir, buna görə də prezidentlik sistemlərinin inkişafı da özünəməxsusdur. Bu sistemin qurulması və inkişaf etməsi üçün bir çox müsbət və mənfi tərəflər olmuşdur [1, s.284].

Konsol Sisteminin Yaranışı. Latın Amerikası ölkələri bağımsızlığını qazandıqdan sonra, müxtəlif quruluşlar və liderlər tərəfindən idarə olundu. Bir çox ölkələrdə bu liderlər "konsul" adlanır və onların iqtisadi səlahiyyətləri böyükdür. İqtisadi baxımdan konsollar Latın Amerika ölkələrində müstəqil iqtisadi inkişafın təşəbbüsçüləri oldu. Konsollar Latın Amerikası ölkələrində siyasi mühitə də təsir göstərirdilər. İqtisadi gücləri sayəsində konsollar həm də siyasi tərəfdaşları və rəqibləri üzərində təsir qazandılar. Onların siyasi gücü ölkədəki bütün siyasi qurumların hakimiyyətindən güclü idi. Bu, konsolların prezidentlik institutunu qurduqları və özünü ölkələrin liderləri kimi təsdiq etdikləri bir mərhələdən başqa bir şey deyildir.

Konsolların hakimiyyət strukturlarını dəyişdirməsinə görə Latın Amerikası ölkələrində prezidentlik sistemləri daha da inkişaf etdi. Bu konsolların daha böyük siyasi səlahiyyətlərə sahib olduğu bir dövrdə baş verdi və onların prezidentlik institutunu quraraq özünü ölkələrin lideri kimi təsdiq etmələri ilə nəticələndi. Bu Latın Amerikası ölkələrinin siyasətinin yeni bir mərhələsinin əsasını qoydu və onların tarixində böyük bir dəyişikliyin əsasını təşkil etdi.

Latın Amerikası ölkələrində konsol sistemi ölkələrin tarixində və siyasi inkişafında böyük bir rol oynayır. Bu liderlər öz iqtisadi gücləri və siyasi bacarıqları sayəsində öz ölkələrinin tarixində önəmli təsirlər yaratdılar.

Latın Amerikası Ölkələrində Konstitusional Səlahiyyətlər: Prezidentlik Dövrünün Konstitusional Səlahiyyətləri. Latın Amerikasında fərqli ölkələrdə fərqli Konstitusiya və qanunvericilik tədbirləri olmasına baxmayaraq, prezidentlik dövrünün konstitusional səlahiyyətləri çox geniş və çeşidlidir. Bu səlahiyyətlər ölkədəki Konstitusiya və qanunların təyin etdiyi şəkildə təsvir edilir və tətbiq edilir. Aşağıda Latın Amerikası ölkələrində prezidentlik dövrünün tipik konstitusional səlahiyyətləri və bu səlahiyyətlərin hansı sahələrdə tətbiq edildiyi təsvir edilir:

1. Əsas Qanunları İcra: Prezident ölkənin əsas qanunlarını və Konstitusiyasını icra etmək üçün səlahiyyətlərə sahibdir. Bu ölkənin hökumət işlərinin qanun və Konstitusiyaya uyğun şəkildə idarə olunmasını təmin edir.

2. Xarici İşlər: Prezident ölkənin xarici siyasətini təyin edir və bu siyasəti icra edir. Bu diplomatik münasibətlərin qurulması, sülh sazişlərinə imza qoyma və beynəlxalq tədbirlərdə iştirak etmək də daxil olmaqla xarici işlərlə bağlı səlahiyyətləri əhatə edir.

3. Silahlı Qüvvələr: Prezident silahlı qüvvələrin baş komandanıdır, ölkənin müdafiəsini və təhlükəsizliyini təmin edir.

4. Maliyyə və Büdcə İdarəsi: Prezident büdcəni təyin etmək və icra etmək üçün səlahiyyətə sahibdir. Bu, ölkənin maliyyəsi və iqtisadi inkişafını nəzarət altında saxlamağı təmin edir.

5. Qanun Qoyma və Tənzimləmə: Prezident qanunvericiliyin tənzimlənməsində və yeni qanunların qəbul edilməsi səlahiyyətlərinə sahibdir. Bu, ölkənin daxili işlərinin idarə olunmasını təmin edir.

6. İdarəetmə və Hökumət İdarəsi: Prezident hökumətin işlərinin idarə olunması və hökumətin tərkibini təyin etmək üçün səlahiyyətə sahibdir [2, s. 322].

Latın Amerikası ölkələrində prezidentlik dövrünün konstitusional səlahiyyətləri bölgədə ölkələr arasında fərqli ola bilər, lakin bu məsələdə qəbul edilmiş bir norma mövcuddur.

Partizanlıq və Prezidentlik: Latın Amerika Təcrübəsi. Latın Amerikası siyasi təriqət və çeşidlilik baxımından zəngin bir bölgədir. Bu bölgədə prezidentlik sistemləri geniş tətbiq olunur və hər bir ölkə özünü siyasi mübarizənin bir arenası kimi təqdim edir.

Latın Amerikası ölkələrinin çoxunda prezidentlik sistemləri mövcuddur. Bununla yanaşı partizanlıq təcrübəsi də bu bölgə üçün xarakterikdir. Partizanlığın əsas ünsürləri aşağıdakılardır:

1. Seçkilər: Partiyalar və siyasi qruplar öz namizədlərini prezidentlik və parlament seçkilərində təqdim edirlər. Seçkilərdəki nəticələr partiyaların və namizədlərin iqtidar qazanmasına və ya itirilməsinə təsir edir.

2. Koalisiyalar: Bir çox ölkədə partiyalar tək başlarına iqtidar qazanmaq imkanına sahib deyillər və bu səbəbdən koalisiyalar qururlar. Bu partizanlığın müxtəlif partiyaların və siyasi qrupların bir araya gəlməsinin bir nümunəsidir.

3. Səlahiyyətlər: Partizanlar prezident və parlament üzvlərinin səlahiyyətlərini təyin etməkdə əhəmiyyətli bir rol oynayır. Bu səlahiyyətlər ölkədə siyasi inkişafın müəyyənediciləridir [3, s. 347].

Latın Amerikası Ölkələrinin Prezidentlik Sistemlərində Partiyalar və Siyasi Qruplar. Latın Amerikasında hansı partiyaların və siyasi qrupların çoxluğu və ya azlığı bəzən ölkəyə və tarixin müsbət vəziyyətinə görə dəyişir. Buna baxmayaraq aşağıdakı nümunələr geniş siyasi spektruma kömək edir:

1. Kolumbiya: Kolumbiyada Müstəqil Liberal Partiya və Mərkəzi Demokrat Partiya ölkədə ən böyük partiyalar arasındadır. Bu iki partiyanın mübarizəsi prezidentlik və parlament seçkilərində əsas mübarizə səhifələrini təşkil edir.

2. Boliviya: Boliviya solçuların böyük bir gücə sahib olduğu bir nümunədir. Boliviyada Müstəqil Boliviya Əməkçiləri Partiyası (MAS-IPSP) uzun müddət prezidentlik və parlament üzvlüyü pozisiyasında olmuşdur.

3. Venezuela: Venezuela, Hugo Chávez və onun nəzdindəki Bolivarçı Hərəkat ilə tanınır. Bu hərəkat partizanlıq və prezidentlik sistemi üzrə radikal dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Latın Amerikasında prezidentlərin rolu və təsirçilik. Latın Amerikasında prezidentlərin rolu və təsirçilik çox kompleks və çeşidli faktorlarla əhatə olunur.

1. Populyarlıq İnşası: Bir çox Latın Amerikası ölkəsinin prezidenti həm seçim kampaniyalarında, həm də öz hakimiyyəti müddətində öz populyarlıqlarını inşa etmək və artırmaq üçün informallıq praktikalarından istifadə edirlər. Bu mediya münasibətləri, sosial şəbəkələr və sakinlərin günlük həyatına müdaxilə vasitələri ilə edilə bilər. Populyarlığın artırılması seçkilərdə uğur qazanmağa və siyasi təsirçilik qurmağa kömək edir.

2. Populyar Hərəkatlar və İttifaqlar: Prezidentlər öz partiyalarını və öz şəxsi maraqlarını müdafiə etmək üçün populyar hərəkatlar və siyasi ittifaqlar yaradırlar. Bu ittifaqlar başqa partiyalardan dəstək topla-

mağa və prezidentin təsirini genişlətməyə kömək edir. Bundan savayı, bu ittifaqlar zaman-zaman səfərbərlik və ya xarici yardım ilə də inkişaf edir.

3. Təzyiq və Zorlama: Bəzi prezidentlər özünü və ya öz partiyasını müdafiə etmək üçün təzyiq və zorlama vasitələrindən istifadə edirlər. Bu informallıq praktikaları siyasi rəqiblərinə, mediya orqanlarına və digər təsir qüvvələrinə müstəqil xidmət etmək məqsədi ilə həyata keçirilir.

4. Qanunsuz Fəaliyyət: Bir çox Latın Amerikası ölkəsinin prezidenti öz hakimiyyəti dövründə qanunsuz fəaliyyətlərdə iştirak edir. Bu informallıq praktikaları cinayət törədənlərin, narkotik kartellərinin və ya başqa qanunsuz təşkilatların dəstəyinə yönəlib. Bu prezidentin özünü və ya öz partiyasını qorumaq üçün riskli bir yoldur və qanun tərəfindən ciddi cəzalandırılmağa səbəb ola bilər.

5. Xarici Dəstək: Latın Amerikası ölkələrinin prezidentləri xarici ölkələrdən maliyyə dəstəyi və siyasi məsələlərdə dəstək almaq üçün informallıq yollarına baş vururlar. Bu dəstək qarşıdakı siyasi təsirçilərin müdaxiləsi ilə əlaqələndirilə və prezidentlərə öz partiyalarını dəstəkləməyə kömək edə bilər.

6. Mediyanın Manipulyasiyası: Bir çox prezident informal olaraq özünü təqdim edən mediyanı manipulyasiya edir. Bu müsbət xəbərlərə və təbliğata çoxlu məbləğlər sərf etmək, mediya sahiblərinin dəstəyinə sahib olmaq və təhlükəsizlik qüvvələrinə müstəqil məlumat vermək üçün edilir.

7. Korrupsiya və Yolsuzluq: Bir çox prezident informal olaraq öz hökumətlərində yolsuzluq və korrupsiya praktikalarından istifadə edir. Bu, özünün və ya öz partiyasının pul və resurslarını təmin etməyə və rəqiblərini müstəqil və ya qanuni olmayan yollarla müvəqqəti də olsa əlində tutmağa kömək edir [4, s.320].

Nəticə

Latın Amerikası ölkələrində prezidentlik sistemləri tarixi, çeşidliliyi və təsirçiliyi baxımından fərqlənir. Bu sistemlərin inkişafı bölgənin kolonizasiya, müstəmləkələr və bağımsızlıq əldə etmə proseslərinin nəticəsi olmuşdur. Bu tarixi səyahət bir çox fərqli mərhələ, dəyişikliklər ilə şəxsiyyətlər, siyasi hərəkatlar və təşkilatlar tərəfindən formalaşdırılmışdır.

Prezidentlik sistemləri Latın Amerikasında XIX əsrin əvvəllərində müstəqillik mübarizəsi ilə başlayıb. İspaniya və Portuqaliyanın müstəmləkələri olaraq başlayan bu ölkələr müstəqilliyini qazandıqda yeni prezidentlik sistemlərinin əsasını qoymuşdur.

Konsol sistemi də prezidentlik sistemlərinin inkişafında əhəmiyyətli bir rola sahib oldu. İlk olaraq bir çox ölkə "konsul" adlanan liderlərlə idarə olundu. Bu liderlər iqtisadi və siyasi güc qazandıqca öz hakimiyyətlərini quraraq prezidentlik sistemlərinin inkişafına yeni bir rəng qatdılar.

Yuxarı orta sinfin böyük rolu da qeyd olunur. Bu sinif müstəqillik mübarizəsinin liderlərini və prezidentlərini təyin etmək və demokratik prinsiplərə inanmaqda əhəmiyyətli bir rol oynadı.

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində sol siyasi hərəkatlar prezidentlik sistemlərinin inkişafına yeni bir rəng qatdılar və bu regionun siyasi peyzajını dəyişdirdi.

Bu məqalədən əldə etdiyimiz əsas fikirlər:

- Latın Amerika bölgəsi prezidentlik sistemlərinin inkişafı tarixi və çeşidliliyi ilə zəngindir.
- Bağımsızlıq mübarizəsi və konsol sistemləri prezidentlik sistemlərinin formalaşmasına təsir etmişdir.
- Yuxarı orta sinfin rolu və çoxpartiyalı prezidentlik sistemləri bölgənin siyasi inkişafına təsir etmişdir.
- Siyasi qarışıqlıqlar və dövlət çevrilişləri prezidentlik sistemlərinin sabitliyini təhdid edir.
- XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində sol siyasi hərəkatlar bölgənin siyasi peyzajını dəyişdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. John Charles Chasteen “Born in Blood and Fire: A Concise History of Latin America” – 432 p. 2016.

2. Keen, Benjamin, ve Keith Haynes "A History of Latin America: Independence to the Present". – 592 p. 2008.

3. “Presidentialism and Democracy in Latin America” 508p. 1997

4. Roberts, Kenneth M. "Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: Unexpected Affinities." World Politics 52, no. 3 (2000): 297-322.

XÜLASƏ

Latın Amerikasında prezidentlik institutu

Məmmədov T.X.

Latın Amerikası prezident sistemlərinin tarixi və müxtəlifliyi ilə zəngin bölgədir. Bu proses XIX əsrin əvvəllərində İspaniya və Portuqaliya kolonial hökumətinin əsaslarının qoyulduğu illərə gedib çıxır. Simón Bolívar və José de San Martín kimi liderlər

bölgədəki ölkələri azad edərkən bu sistemlərin əsaslarını qoydular.

"Kaudillos" adı verilən və adətən "konsullar" kimi hökumət edən güclü liderlərin rolu prezident sistemlərinin inkişafında önəmli yer tutur. Onlar iqtisadi və siyasi güc qazandıqda özlərini prezidentlər kimi təsdiq edərək bu sistemlərə yeni nəfəs gətirdilər.

Orta sinif də bu proseslərdə öz rolunu oynadı. Çoxpartiyalı prezident sistemləri bir çox Latın Amerikası ölkələrində geniş yayıldı.

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində sol tərəfli siyasi hərəkatların ortaya çıxması siyasi peyzajı yenidən formalaşdırdı.

Məqalədə bu sistemləri formalaşdıran tarixi proseslərə işıq tutulur və onların bölgədə davam edən inkişafını izah edir.

Açar sözlər: *Latın Amerikası, konsolluq, prezidentlik sistemləri, partiyalar, siyasi qruplar*

SUMMARY

Presidency institution in Latin America

Mammadov T.K.

The history and diversity of presidential systems in Latin America are a rich and varied journey. Beginning in the early 19th century with the struggle for independence from Spanish and Portuguese colonial rule, leaders like Simón Bolívar and José de San Martín laid the foundations for these systems as they liberated nations in the region.

The role of the "caudillos" or strongman leaders, who often governed as "consuls" initially, played a significant part in the development of presidential systems. As they gained economic and political power, they established themselves as presidents, adding new dimensions to these systems.

The middle class also played a crucial role, both in identifying leaders during the independence struggle and in upholding democratic principles.

Multi-party presidential systems became prevalent in many Latin American countries, although the region has been plagued by instability, political turmoil, and frequent coups.

The late 20th and early 21st centuries saw the emergence of left-wing political movements that reshaped the political landscape.

The modern evolution of presidential systems continues in Latin America, shaping the region's political landscape in diverse and evolving ways. This article sheds light on the historical processes that have shaped these systems and their ongoing development in the region.

Key words: *Latin America, consulate, presidential systems, parties, political groups.*

РЕЗЮМЕ

Институт президентства в Латинской Америке

Мамедов Т.Х.

История и разнообразие президентских систем в Латинской Америке представляют собой богатое и разнообразное путешествие. Начиная с начала 19-го века с борьбы за независимость от испанского и португальского колониального правления, лидеры, такие как Симон Боливар и Хосе де Сан-Мартин, заложили основы для этих систем, освобождая нации в регионе.

Роль "каудильо" или сильных лидеров, которые часто правили как "консулы" в начале, сыграла значительную роль в развитии президентских систем. По мере того, как они приобретали экономическую и политическую власть, они утвердили себя в качестве президентов, добавляя новые измерения в эти системы.

Средний класс также сыграл решающую роль, как в выявлении лидеров во время борьбы за независимость, так и в поддержании демократических принципов.

Многопартийные президентские системы стали распространенными во многих странах Латинской Америки, хотя регион также страдал от нестабильности, политических потрясений и частых переворотов.

Поздние 20-е и начало 21-го веков принесли появление левых политических движений, которые перекроили политический ландшафт.

Современное развитие президентских систем продолжается в Латинской Америке, формируя политический ландшафт региона в разнообразные и развивающиеся способы. Эта статья освещает исторические процессы, которые сформировали эти системы, и их дальнейшее развитие в регионе.

Ключевые слова: *Латинская Америка, консульство, президентские системы, партии, политические группы.*

УДК 327;930.22

ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ КОНФЛИКТНОСТИ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

РУСТАМ РУСТАМЗАДЕ

Магистрант Бакинского Государственного Университета по специальности «Международные отношения и дипломатия»

E-mail: rustam_rustamzadeh@mail.ru

Введение

Ближний Восток известен своим высоким уровнем напряженности и конфликтов. Этот регион продолжает бороться за поиск решений своих сложных проблем, которые препятствуют достижению прочного мира. Страны Ближнего Востока ведут боевые действия на разных фронтах: среди своих народов, с соседними странами и в международном масштабе. Обладая рядом специфических и уникальных черт, субрегионы Большого Ближнего Востока имеют преимущественно общие для большинства из них социальные и политические проблемы, обусловленные схожим историческим, религиозным и цивилизационным наследием, которые определяют особенности возникающих здесь конфликтов. Это позволяет делать достаточно широкие обобщения при выявлении факторов конфликтогенности, характерных для региона в целом. Вокруг этого региона ведется большое количество споров и переговоров, строятся заговоры, завязываются многочисленные международные интриги и – что печальнее всего – происходят ожесточенные кровопролития, жертвами которых все чаще становятся гражданские лица. Относительно новое явление в регионе – увеличение числа так называемых негосударственных конфликтов (non-state conflicts). В них транснациональные иррегулярные вооруженные формирования типа «Аль-Каиды» противостоят либо правительствам, либо гражданскому населению, которое становится объектом насильственных или террористических действий со стороны таких негосударственных субъектов. Что касается другого предмета нашего анализа – Ближнего Востока, то он представляет собой одну из важных несущих конструкций современной мировой экономики и всей системы международных отношений. Причины конфликтов на Ближнем Востоке смешаны, и их бывает трудно понять.

Причины конфликта на Ближнем Востоке: новая турбулентность

Большинство ближневосточных конфликтов принимают три основные формы:

1) долгосрочные региональные конфликты, с вовлечением внешних акторов;

2) внутрирегиональные межгосударственные военные столкновения;

3) локализованные диспуты.

К первому типу можно отнести определенные этапы арабо-израильского противостояния, в рамках которого конфликт между ближневосточными и иностранными государствами проявился, например, в ходе Суэцкого кризиса 1956 г. или «нефтяной щока» 1973 г. Той же категории принадлежит и кризис в Персидском заливе 1990– 1991 гг., с его уникальным в истории объединением в составе антииракской коалиции региональных и западных сил для противостояния агрессии одного арабского государства против другого. К межгосударственным столкновениям относятся арабо-иранские, арабо-израильские войны. Примером же внутригосударственного конфликта и междоусобных столкновений может служить гражданская война в Ливане 1975–1990 гг. [7, p.66]. По-своему уникальна курдская проблема: для ближневосточных государств со значительным курдским населением, таких как Турция, Иран, Сирия и Ирак, «курдский вопрос» является одним из основных факторов внутренней дестабилизации. Для Ирака курдский сепаратизм всегда представлял особую опасность, так как угрожал хрупкой фракционной структуре государства. Можно выделить и еще один специфический вид внутрирегионального конфликта, который, не принимая форм вооруженной борьбы, оказывает значительное влияние на формирование общественного мнения и механизм принятия политических решений в рамках отдельных ближневосточных государств, особенно в периоды региональных кризисов. Это конфликт между

так называемыми «имущими» и «неимущими» странами Большого Ближнего Востока. «Имущими» считаются страны, богатые нефтью, — Саудовская Аравия, Кувейт, Оман, Бахрейн, Катар, ОАЭ, а «неимущими» — государства Северной Африки, Йемен, Иордания, Сирия, Ливан, Сомали, Джибути, Судан и Египет.

Аналитики уделяют большое внимание Ближнему Востоку как территории террористов из-за политической исламской идеологии, но это не так. Хотя в этом регионе действуют небольшие группы экстремистов, они представляют лишь небольшую часть населения. Растет число сторонников политического ислама, но это всего лишь отход от традиционного панаравийского мышления, которое многие считают неэффективным и устаревшим. Это часто было связано с определенным уровнем унижения, ощущаемым как на личном, так и на политическом уровне, поскольку кажется, что существует иностранная поддержка и прямое иностранное вмешательство в отношении репрессивных режимов [6].

Политический ислам - это интерпретация ислама для политической идентичности, приводящая к действию. Это варьируется от мягкого и умеренного подходов до более строгих интерпретаций, которые связаны с такими странами, как Саудовская Аравия.

Панаравия - это политическое мышление о том, что должен быть союз всех арабских государств, например, в Лиге арабских государств.

Это лишь некоторые причины конфликтов в регионе, которые можно резюмировать как соперничество за ресурсы в группе наций с противоположными культурными убеждениями. Это подпитывается их бывшей колониальной властью. Это не отвечает, почему их трудно решить. Политология предлагает некоторые предположения о том, что это результат контрастного экономического развития в регионе, которое может финансировать военное превосходство только на короткое время.

Опосредованная война сверхдержав и их экономические интересы привели также к беспрецедентному уровню гонки вооружений в регионе, превратив Ближний Восток в самую милитаризированную зону мирового пространства. Арабские государства, Иран и Израиль во второй половине XX в. создали значительные арсеналы, включающие обычные виды вооружений, химическое оружие, а в случае Израиля — ядерное оружие. Национальные расходы на вооружение в Ближневосточном регионе превышали данную статью расходов у всех остальных развивающихся стран мира: на Ближнем Востоке эта доля составляет около 15% национального дохода, в то время как в других регионах — порядка 5% [5].

Кризисные явления на Ближнем Востоке возникают по многим причинам. Это и серьезная раздробленность стран региона, которые разделены по конфессиональному, национальному, политическому и прочим признакам, и столкновение интересов мировых центров, склонных все чаще прибегать к военной силе.

Таким образом, в начале XXI века начались широко известные непредсказуемые события, в том числе:

Теракты 11 сентября (2001);

Война в Ираке и ее эффекты бабочки (начало в 2003 г.);

Восстания арабской весны (начиная с 2010 г.) привели к падению четырех давно установившихся арабских режимов: Ирака, Туниса, Египта и Ливии. Это дестабилизировало регион и оказало эффект домино в прилегающих районах;

Внешняя политика Ирана и его ядерные устремления;

До сих пор неразрешенный конфликт между Палестиной и Израилем.

Этнический и религиозный конфликт на Ближнем Востоке

Ближний Восток был родиной трех религий: иудаизма, христианства и ислама. Самая распространенная религия, исповедуемая в регионе, - ислам. Есть два основных направления ислама: сунниты и шииты, причем сунниты составляют подавляющее большинство (85%). В Иране проживает большое шиитское население, а шиитское население составляет влиятельное меньшинство в Сирии, Ливане, Йемене и Ираке. В результате противоположных верований и обычаев межисламское соперничество и конфликты существовали с самого начала развития религии как внутри стран, так и между соседями. Кроме того, существуют этнические и исторические племенные различия, приводящие к культурной напряженности, которая усугубляет ситуацию [4].

На протяжении большей части XX в. религиозные противоречия не являлись основными источниками межгосударственных и внутригосударственных конфликтов в регионе, значительно уступая в остроте территориальным и этнонациональным диспутам. Например, в Ираке, где шиитское большинство населения находилось под управлением суннитского меньшинства с момента обретения государственной независимости в 1932 г. до вторжения вооруженных сил США и Великобритании в 2003 г., не происходило столкновений на религиозной почве. Даже в рамках арабо-израильского конфликта религиозный фактор фактически играл инструментальную роль, являясь в основном способом мобилизации населения либо служа оправданием методов достижения политических целей ближневосточных лидеров. Однако в последние десятилетия, в связи с появлением феномена политического ислама, выступающего в качестве альтернативы и противовеса процессам вестернизации и псевдодемократизации на Большом Ближнем Востоке, религиозный экстремизм постепенно становится мощным фактором конфликтогенности. После окончания «холодной войны» и противостояния сверхдержав исследователи стали учитывать такие источники конфликтов, как этнонациональные противоречия и влияние продолжающегося иностранного вмешательства в регионе, проявляющегося на определенных этапах в поддержке коррумпированных и авторитарных ближневосточных режимов, а в случае стратегической и экономической необходимости, в прямой или опосредованной военной интервенции, проведении операций по свержению и замене режимов (иракская война 2003 г., военная операция НАТО в Ливии 2011 г.).

Феномен усиления влияния религиозного фактора (sectarianism) как на повседневную жизнь граждан, так и на политику государств Большого Ближнего Востока многие исследователи часто связывают с последствиями двух событий: первое – вторжение США в Ирак в 2003 г., что привело к подрыву поддерживавшегося С. Хусейном с помощью силы баланса между суннитами и шиитами в стране и открыло возможности для наращивания там влияния Ирана на шиитское население; второе – потрясения "арабской весны", повлекшие дестабилизацию ряда арабских стран и легализацию ранее запрещенных исламистских движений. Это утверждение в целом справедливо, но, на наш взгляд, данные события следует отнести ко второй волне "военнополитического цунами", снесшего преграды, которые сдерживали выплеск религиозной энергии в арабских странах. Первая же волна была вызвана намного раньше двумя другими тектоническими сдвигами – исламской революцией в Иране в 1979 г. и окончанием холодной войны, крушением СССР в 1990–1991 гг. В результате революции появился классический исламистский режим в регионе, что спровоцировало обострение векового противостояния по линии суннизм–шиизм. Развал же СССР возымел двойной эффект на Ближневосточный регион: первое – он окончательно скомпрометировал и без того уже по факту провалившиеся эксперименты с построением "арабского социализма" в ряде стран; второе – исчез военно-политический фактор в лице Москвы, который до того активно поддерживал "антиизраильскую мобилизацию" арабских элит в целом и просоветских режимов, в особенности Сирию, Ирак, Египет до 1979 г., Алжир, Ливию[2]. В первом случае возникший идеологический вакуум быстро заполнился "религиозным ренессансом" (особенно ярко это проявилось в Алжире в 1989–1990 гг.), а во втором – начало ослабевать и размываться фокусирование арабских элит и "улицы" на борьбе с "сионистским врагом", которая многие десятилетия была одним из важнейших элементов политической идентификации этих режимов во внутренней и региональной политике. В результате востребованными оказались другие элементы идентификации, самым значимым среди которых становился ислам. В этой связи ряд западных аналитиков обоснованно предвидел, что после "арабской весны" основная линия водораздела в арабском мире будет проходить "не между светскими и религиозными силами, а между самими исламистами".

Известный британский ученый Р. Хиннебуш называет его Instrumentalized Sectarianism, определяя это явление как "политизацию религиозных различий в инструментальных целях, в частности для мобилизации последователей какого-либо религиозного направления в условиях соперничества между государствами, а также отдельными акторами -политиками и бизнесменами с целью расширения базы политической и деловой

поддержки”. Обращение же арабских монархий вслед за Ираном к “инструментализации религиозного фактора” становится главной видимой характеристикой нового расклада сил в регионе, углубления его раскола в начале XXI столетия на два лагеря по традиционной для ислама линии размежевания – сунниты vs шииты. Речь идет о появлении суннитского (прозападного) “умеренного блока” (Саудовская Аравия/арабские монархии Залива, Иордания, Египет) и так называемой прошиитской “Оси сопротивления” (Иран, Сирия, “Хизбалла”, ХАМАС). Упомянутый Р. Хиннебуш называет сложившуюся ситуацию “новой арабской холодной войной”. Она выражается главным образом в соперничестве протагонистов средствами “мягкой силы”. «Умеренный блок обозначал проблему как вмешательство шиитского Ирана в дела арабских стран против интересов суннитов, а участники “Оси” представляли себя оплотом борьбы против угроз со стороны Израиля и США, изображая суннитские режимы коллаборантами противников арабов. И в этой схватке “Ось”, похоже, набирала больше очков на арабской улице за счет успешного навязывания нарратива сопротивления», – пишет Р. Хиннебуш [5].

Конфликтный цикл на Ближнем Востоке

Традиционно в зарубежной историографии в качестве основных факторов конфликтогенности в Ближневосточном регионе фигурировали преимущественно межгосударственное соперничество, религиозные противоречия и борьба за контроль над природными ресурсами: энергетическими запасами и пресной водой. Эти факторы сохраняют свою значимость и на современном этапе, и часть из них со временем приобретает даже большую остроту[4]. Это касается в первую очередь ресурсных конфликтов. Отчетливо прослеживается тенденция возрастания масштабов потребления углеводородного сырья — за последние двадцать лет суммарный экспорт нефти и нефтепродуктов увеличился более чем вдвое. Наряду с традиционными экспортерами ближневосточных энергоресурсов — США, Японии, стран Западной Европы, постоянно увеличивается доля потребления нефти и газа динамично развивающимися странами Азиатско-Тихоокеанского региона. Спрос на энергоресурсы в странах Азии возрастает быстрее, чем во всех других государствах мира: потребление нефти — на 3–4% ежегодно, потребление газа — на 4–6%. Учитывая ограниченность запасов нефти и других не возобновляемых природных ресурсов, таких как газ, уголь и уран, и их прогнозируемую экспертами исчерпаемость в среднесрочной перспективе, можно с большой долей уверенности прогнозировать увеличение влияния ресурсного фактора в сфере безопасности на глобальном, региональном и национальном уровнях.

Выводы

Международное сообщество так и не сумело найти оптимальную стратегию решения конфликтов на Ближнем Востоке. С одной стороны, на Западе считают, что народные восстания против авторитарных режимов обусловлены экономическими проблемами, задачами модернизации государств, а потому такое народное волеизъявление не должно подавляться насильственно. Другое дело, что поддержка Западом оппозиции, в том числе и посредством военной силы, ведет совсем к иным результатам, нежели те, на которые на Западе рассчитывали: к власти приходят вовсе не демократы, а враждебно настроенные по отношению к своим ситуативным спонсорам исламисты.

В целом конфликты на Ближнем Востоке стали более многофакторными с упором не на конфликт интересов, а на конфликт ценностей, что означает меньшую готовность втянутых в них акторов к рациональным действиям и подходам. Формирование в контексте конфликтов транснациональных угроз и активная вовлеченность региональных и внерегиональных держав свидетельствуют о том, что внутренние конфликтные ситуации, отражающие реально существующие противоречия современных обществ, быстро выходят за рамки и функционально гораздо сильнее воздействуют на всю систему международных отношений, переживающую сложный период выстраивания новых балансов, чем их предшественники эпохи биполярного мира.

Ключевые слова: *Ближний Восток, источник конфликтогенности, региональная безопасность, процесс миротворчества, идентичность, межконфессиональные, племенные, этнические противоречия, региональные и глобальные державы, проблемы урегулирования.*

ЛИТЕРАТУРА

1. *Aldroubi M. Iran's Quds Force and Egypt's MuslimBrotherhoodplottedtoformantiSaudialliance. The National (UAE), November 18, 2019. Available at: https://www.thenationalnews.com/world/mena/iransqudsforceandegyptsmuslimbrotherhoodplotted-toformantisaudialliance1.939273*

2. *Царегородцева И. А. Политикоправовые концепции идеологов египетского движения "Братьямусульмане". Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки, 2013, т. 155, кн. 3, ч. 2, сс. 98110. Available at: https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/304zkhkq6m/direct/101162314.pdf*

3. *Belfer M., Alshaikh Kh. Iran's Clandestine War on the Kingdom of Bahrain: Saraya al-Ashtar and the Military Wing of Hezbolla Bahrain. King Faisal Center for Research and Islamic Studies, Riyadh, 2019. 32 p. Available at: https://www.kfcris.com/pdf/09677d7a8899e33b05594dd8c0c433975d69199a5cf98.pdf*

4. *Frantzman S. J. Iran is increasingly promoting antisemitic Houthi leader from Yemen. Iran's role in Yemen gives it the ability to project power into the Red Sea and the Bab alMandab Strait. The Jerusalem Post, May 27, 2020. Available at: https:// www.jpost.com/middleeast/irannews/iranisincreasingly-promotingantisemitichouthileaderfromyemen629430*

5. *Hinnebusch R. The Battle over Syria's Reconstruction. University of Durham and John Wiley & Sons, Ltd, Issue Online, 28 February, 2020. Available at: https://doi.org/10.1111/17585899.12779*

6. *Duran B., Yilmaz N. Islam, Models and the Middle East: The New Balance of Power following the Arab Spring. PERCEPTIONS: Journal of International Affairs, 2013, vol. 18, iss. 4, pp. 139170. Available at: https://dergipark.org.tr/tr/ download/articlefile/816037*

7. *Nader Hashemi, "Toward a Political Theory of Sectarianism in the Middle East: The Salience of Authoritarianism over Theology," Journal of Islamic and Muslim Studies, 1 (1), 2016, pp. 65-76*

XÜLASƏ

Məqalədə Yaxın Şərqdəki münaqişə amillərindən bəhs edilir. Bunlardan başlıcaları: dövlətlərarası rəqabət, təbii ehtiyatlar uğrunda mübarizə, sərhəd münaqişələri, etno-milli ziddiyyətlər, regionun yüksək hərbiləşməsi. Regional siyasətin formalaşması proseslərində ordunun üstün rolu və siyasi-hərbi fenomeni də qeyd olunur. Yaxın Şərqdə müasir münaqişələr yeni formalar alır. "Soyuq müharibə" dövrünün dövlətlərarası münaqişələri dövlətlər daxilində, əksər hallarda konfessional, etnik və ya qəbilə zəminində inkişaf edən münaqişələr nəsli, həmçinin "ərəb baharı" dövründən qalan sosial üsyanlar dalğası ilə əvəz olundu. Qeyri-dövlət subyektlərinin - ayrı-ayrı təşkilatların, o cümlədən terrorçuların, hərbiləşdirilmiş qrupların və sərkərdələrin rolu getdikcə artır. Müasir münaqişələr ayrı-ayrı dövlətlərin sərhədləri ilə məhdudlaşmır. Onların kontekstində yaranan transsərhəd təhlükələr, regional və qeyri-regional oyunçuların cəlb olunmasının yüksək sıxlığı Yaxın Şərqdəki gərginlik ocaqlarının beynəlxalq münasibətlər sisteminə keçiddə çətinliklərlə üzləşən bütün beynəlxalq münasibətlər sisteminə əhəmiyyətli təsirini müəyyən edir.

Açar sözlər: *Yaxın Şərq, münaqişə potensialının mənbəyi, sərhəd münaqişəsi, militarizasiya, regional təhlükəsizlik, sülhyaratma prosesi, münaqişələr, dinlərarası, qəbilə, etnik ziddiyyətlər, regional və qlobal güclər, həll problemləri.*

SUMMARY

The conflicts in the Middle East have been acquiring new dimensions. The interstate conflicts of the Cold war period were followed by a new generation of predominantly interstate conflicts developing on sectarian, ethnic or tribal basis. Social protests of the Arab Spring also accentuated the relevance of traditional identities. The role of non-state actors has been on the rise: militias, warlords, terrorist groups are now active participants of almost every conflict. Contemporary conflicts are not confined within the borders of individual states. A direct involvement of regional and global players in the Middle East conflicts have contributed to a serious impact the local crises are exerting upon the entire system of international relations that in its turn has been experiencing difficult and painful transition to a new international order.

Keywords: *Middle East, conflicts, players, identities, sectarian, tribal and ethnic controversies, regional and global powers, problems of conflict settlement.*

UOT 32:303.446

DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏ PR MEXANİZMLƏRİ: DÜNYA PRAKTİKASI

ŞAHMİR YADİGAROV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının doktorantı
E-mail: shahmir_yadigarov@mail.ru

Demokratiyanın əsas prinsiplərindən biri hökumətin fəaliyyətində şəffaflıqdır. PR ictimaiyyətə dəqiq məlumat verməklə ABŞ hökumətinin şəffaf qalmasını təmin edir. Məsələn, dövlət qurumları mütəmadi olaraq press-relizlər dərc edir, mətbuat konfransları keçirir və siyasətlər, hərəkətlər və qərarlar haqqında məlumat yaymaq üçün məlumatlandırıcı internet saytları saxlayır. Bunun əsas nümunəsi Ağ Evdə keçirilən gündəlik mətbuat brifinqləridir, burada hökumət sözçüsü media və ictimaiyyətin suallarını ünvanlayır, şəffaflığı və hesabatlılığı gücləndirir [2. S. 39].

PR təbii fəlakətlər, ictimai sağlamlıq üçün fövqəladə hallar və milli təhlükəsizlik təhdidləri kimi böhranların idarə edilməsində mühüm rol oynayır. COVID-19 pandemiyası zamanı ABŞ hökuməti Xəstəliklərə Nəzarət və Qarşısının Alınması Mərkəzləri (Centers for Disease Control and Prevention) və Ağ Ev Koronavirus İşçi Qrupunun (White House Coronavirus Task Force) brifinqləri vasitəsilə müntəzəm yeniləmələr, təlimatlar və sağlamlıq tövsiyələri vermək üçün PR-dən geniş istifadə etdi. Bu səylər çaxnaşmanı azaltmağa, həyati vacib məlumatları yaymağa və ümummilli cavab tədbirlərini əlaqələndirməyə kömək etdi [2, s.44].

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində ABŞ hökuməti qlobal imicini formalaşdırmaq və diplomatik əlaqələri saxlamaq üçün PR-dən istifadə edir. Dövlət Departamentinin mədəni mübadilələr və beynəlxalq yayım kimi ictimai diplomatiya səyləri Amerika dəyərlərini və ideyalarını bütün dünyaya təqdim edir. Bundan əlavə, Müdafiə Departamenti beynəlxalq diplomatiyada PR-nin əhəmiyyətini gücləndirərək qlobal təhlükəsizlik problemlərini həll etmək üçün strateji kommunikasiyalar həyata keçirir. Eyni zamanda PR kanalları vətəndaşlardan hökumətə rəy toplamaq üçün bir vasitədir. Federal agentliklər sorğular keçirir, tənzimləyici məsələlərlə bağlı ictimai rəyi öyrənir və ictimai əhvali-ruhiyyəni ölçmək üçün sosial mediadan istifadə edir. Məsələn, ABŞ-ın Siyahıyaalma Bürosu əhalinin dəqiq təmsil olunmasını təmin edərək onillik siyahıyaalmada iştiraka həvəsləndirmək üçün PR kampaniyalarına əsaslanır [13, s.21].

PR və təbliğat ABŞ-ın dövlət idarəetməsində məhz bu tarixi dinamika ilə inkişaf etmişdir və ABŞ bu səbəbdən dünyada PR-ı ən uğurla tətbiq edən dövlətlərdən biridir. Bu dövlətlərdən digəri isə Birləşmiş Krallıqdır. İctimaiyyətlə əlaqələr Birləşmiş Krallığın idarəetmə sistemində həyati və dinamik rol oynayır. Zəngin siyasi tarixi, özünəməxsus cəmiyyəti və inkişaf edən media orqanları ilə Böyük Britaniya hökuməti vətəndaşlarla effektiv ünsiyyət qurmaq, onlarda özlərinə qarşı etimad yaratmaq və mürəkkəb siyasi çağırışları həll etmək üçün PR strategiyalarına əsaslanır. Böyük Britaniya hökumətində PR şəffaflığın və hesabatlılığın qorunmasının ayrılmaz hissəsidir. Hökumət siyasət və qərarları ictimaiyyətə çatdırmaq üçün müntəzəm olaraq press-relizlərdən, rəsmi internet saytlarından və hökumət brifinqlərindən istifadə edir. Məsələn, İcmalar Palatasında Baş Nazirə Suallar (PMQs) sessiyası hökumət liderlərinin qərar qəbul etmə prosesində şəffaflığı gücləndirərək Parlament üzvlərinin suallarını cavablandırdığı həftəlik bir tədbirdir [1, s.11-12]. Hətta 2023-cü ilin martında İngiltərə baş naziri Liz Trus bu suallar qarşısında aciz qalaraq istefa vermişdir.

İctimaiyyətlə əlaqə Böyük Britaniya idarəçiliyi mexanizminin məhək daşıdır və PR strategiyaları bu mexanizmi gücləndirir. Bələdiyyə iclasları, ictimai məsləhətləşmələr və onlayn platformalar vətəndaşlara siyasət müzakirələrində iştirak etməyə imkan verir. Məsələn, Breksitdən sonra Aİ qanunlarının Böyük Britaniya qanunlarına necə daxil edilməsinə dair ictimai rəyi yoxlayan “Qlobal Britaniya” müzakirələri buna misal ola bilər.

PR kampaniyaları Birləşmiş Krallıqda da hökumətin siyasi təşəbbüslərini təşviq etmək üçün istifadə olunur. Ən çox bilinən nümunələrdən biri COVID-19 pandemiyası zamanı "Kömək üçün restoranda yemək yeyin (Eat Out to Help Out)" kampaniyasıdır. Hökumət endirimlər təklif etməklə, çətin vəziyyətdə olan turizm sənayesini dəstəkləməklə və iqtisadi aktivliyi stimullaşdırmaqla insanları restoranlarda nahar etməyə təşviq etmək üçün bu PR-dan istifadə etdi.

Böyük Britaniyanın qlobal səhnədə imicinin formalaşmasında PR əsas rol oynayır. Xarici, birlik və

inkişaf ofisi (Foreign, Commonwealth & Development Office) diplomatik əlaqələri yüksək səviyyədə saxlamaq və Britaniya milli dəyər və maraqlarını bütün dünyada təbliğ etmək üçün PR-dan istifadə edir. PR İngiltərə daxilində münaqişələri idarə etmək və həll etmək üçün istifadə olunur. O, Şimali İrlandiya sülh prosesi kimi hallarda dialoqu və anlaşmanı təşviq edir, burada PR kampaniyaları bölünmələri aradan qaldırmağa və icmalar arasında inam yaratmağa çalışırdı [1, s.15].

PR kampaniyaları Böyük Britaniyanın milli kimliyini, mədəniyyətini və irsini də təbliğ edir. 2012-ci il London Olimpiadası zamanı Kraliçanın Almaz Yubileyi və Mədəniyyət Olimpiadası kimi tədbirlər milli kimliyi dünya səhnəsində nümayiş etdirdi.

Dünya ölkələri arasında ABŞ və Birləşmiş Krallıq PR mexanizmlərini ən uğurla istifadə edən dövlətlərdir. Ancaq bu, o demək deyil ki, onlardan başqa bu sahədə uğur qazanan ölkələr yoxdur. Zəngin tarixi olan Fransa da effektiv idarəetmədə PR-dan istifadə edir. Fransa idarəçiliyində PR şəffaflığın və hesabatlılığın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Dövlət qurumları və məmurlar məlumatları ictimaiyyətə çatdırmaq və vətəndaş sorğularına cavab vermək üçün müxtəlif kanallardan istifadə edirlər. "Loi CADA" (Fransa İnformasiya Azadlığı Aktı) hökumətin şəffaflığa sadiqliyini vurğulayır. "Transparence Sante" kimi şəffaflıq təşəbbüsləri səhiyyə xidmətlərində və əczaçılıq sənayesində şəffaflığı təşviq edərək, səhiyyə məlumatlarına ictimai çıxışı təmin edir [7].

Fransa idarəçiliyi PR səyləri vasitəsilə ictimaiyyətlə fəal şəkildə əlaqə saxlayır. İctimai məsləhətləşmələr və onlayn platformalar vətəndaşların siyasətin tətbiq olunmasında və hökumət qərarlarının qəbulunda iştirakını asanlaşdırır. "Le Grand Débat National" kimi təşəbbüslər vətəndaşları narahatlıqlarını ifadə etməyə təşviq edir. Prezident Emmanuel Makron "Sarı jiletlilər" etirazlarına cavab olaraq, vətəndaşların vergidən tutmuş iqlim dəyişikliyinə qədər olan məsələləri müzakirə etmək üçün bir platforma təmin edən Böyük Milli Debat təşəbbüsünü irəli sürmüşdür. Le Grand Débat National bir neçə əsas komponentdən ibarətdir [10]:

–Onlayn platforma. Vətəndaşların geniş mövzular üzrə öz fikirlərini, ideyalarını və təkliflərini bölüşərək iştirak edə biləcəyi interaktiv internet saytı istifadəyə verilmişdir. Platforma iştirakçılara yazılı şərhlər verməyə, sorğularda iştirak etməyə və təkliflər təqdim etməyə imkan verir.

–Yerli görüşlər. Onlayn platformaya əlavə olaraq, Fransa daxilində bir sıra bələdiyyə iclasları və müzakirələr təşkil edilir. Bu görüşlər bütün ölçülü bələdiyyələrdə keçirilib, vətəndaşların dövlət rəsmiləri və nümayəndələri ilə üzbəüz müzakirələr aparmasına şərait yaradılıb.

–Vətəndaş panelləri. Vətəndaş panellərində iştirak etmək üçün təsadüfi seçilmiş vətəndaşlar dəvət olunur, burada onlar konkret siyasət təkliflərini və islahatları detallı şəkildə müzakirə edirlər. Bu panellər müxtəlif səslərin eşidilməsini təmin etmək məqsədi daşıyır.

– Təkliflərin toplanması. Vergi islahatları, sosial siyasət, ekoloji problemlər və s. üzrə təkliflər daxil olmaqla, onlayn platforma vasitəsilə 1,5 milyondan çox görüş təqdim edilib. Hökumət bu təklifləri fəal şəkildə toplayır və təhlil edir.

Qısa zaman ərzində Le Grand Débat National təşəbbüsünün bir neçə diqqətəlayiq nəticəsi olmuşdur [5]:

–Siyasətə düzəlişlər. Hökumət alınan məlumatlara cavab olaraq siyasətə düzəlişlər etdi. Məsələn, prezident Makron minimum əməkhaqqının artırılması, aztəminatlı pensiyaçılar üçün vergilərin azaldılması və əlavə işlərə görə vergilərin ləğvi ilə bağlı tədbirləri açıqladı.

– Konstitusiya islahatları. Təşəbbüs konstitusiya islahatları, o cümlədən qərar qəbuletmə proseslərində vətəndaşların iştirakını artırmaq üçün tədbirlər haqqında müzakirələrə səbəb oldu.

– Gücləndirilmiş iştirak. Təşəbbüs hökumətlə vətəndaşlar arasında uçurumu aradan qaldırmağa kömək etdi, siyasi prosesdə iştirak və iştirak hissini gücləndirdi.

–İctimai maarifləndirmə. Mürəkkəb sosial problemlərin həllində dialoq və müzakirənin vacibliyini vurğulayaraq, vətəndaş iştirakı haqqında ictimaiyyətin məlumatlılığını artırdı.

Bəzi digər ölkələrə də qısa olaraq nəzər salaq. Çinin idarəçiliyində PR təşəbbüsləri 1949-cu ildə Çin Xalq Respublikasının qurulmasından əvvəl nisbətən məhdud idi. Mao Zedunun rəhbərliyi altında Çin "Böyük sıçrayış" və "Mədəni inqilab" kimi geniş təbliğat və kütləvi səfərbərlik kampaniyalarını icra etdi. Bu kampaniyalar kommunist ideologiyasını təbliğ etmək və ictimai rəyə nəzarət etmək üçün böyük ölçüdə PR-a arxalanırdı. 1970-ci illərin sonlarında Çin Den Syaopinin başçılığı ilə iqtisadi islahatlara başladı. PR "islahat və açıqlıq" siyasətinin təşviqində,

xarici investisiyaların cəlb edilməsində və Çinin qlobal ticarət üçün sabit və cəlbedici bir yer kimi təqdim edilməsində rol oynadı [9 m s.29].

Müasir dövrdə isə Çin hökuməti ənənəvi və rəqəmsal PR strategiyalarını birlikdə istifadə edir. Xinhua və CCTV kimi dövlətin nəzarətində olan media qurumları yerli və beynəlxalq miqyasda rəsmi xəbərləri yayır. Böyük Təhlükəsizlik Divarı kimi tanınan onlayn senzura müəyyən məlumatlara çıxışı məhdudlaşdırır, hökumətin maliyyələşdirdiyi sosial media kampaniyaları isə sadəcə Çin siyasətini təbliğ edir və beynəlxalq tənqidləri dilə gətirmir [9, s.189].

Qonşu Türkiyədə isə PR ictimai rəyi və ölkənin beynəlxalq imicini formalaşdırmaq üçün hökumət tərəfindən istifadə edilən əhəmiyyətli bir vasitədir. 1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması ilə Mustafa Kamal Atatürk və yoldaşları latın əlifbasının qəbulu kimi modernləşmə və qərbləşmə səylərini təşviq etmək üçün xüsusi PR üsullarından istifadə edirdilər. Atatürk hökuməti qadınların səlahiyyətlərinin artırılmasına və onların cəmiyyətdəki rolunun müasirləşdirilməsinə yönəlmiş bir sıra islahatlar həyata keçirdi. PR kampaniyaları ictimai həyatda fəal iştirak edən, məsələn, seçkilərdə səs verən və müxtəlif peşələrdə çalışan qadınları nümayiş etdirirdi. Yeni qadın obrazı meydana çıxdı, burada qadınların ənənəvi geyimlərdən azad olmalarını simvolizə etmək üçün qərb üslublu geyimlərdən istifadə edildi. Türkiyə hökuməti Atatürkün rəhbərliyi altında əhəmiyyətli təhsil islahatlarına başladı. PR səyləri müasir, dünyəvi dövlətin qurulmasında təhsilin vacibliyini vurğulamağa başladı. Təbliğat materialları və kampaniyalarda təhsil millətin kimliyini gücləndirmək və sosial tərəqqiyə kömək etmək vasitəsi kimi göstərilirdi. Bundan başqa, sözügedən dövrdə PR həm də yeni yaradılmış milli bayramların və simvolların populyarlaşdırılmasında rol oynamışdır. Məsələn, Ankarada Atatürkün məqbərəsi (Anıtkabir) günü bu gün də milli ziyarət yeri və gənc respublikanın birlik və əzmkarlığının simvolu kimi təbliğ olunur [11].

Şimal qonşumuz Rusiya isə idarəetmədə PR-ə çoxşaxəli yanaşma tətbiq edir ki, bu da dövlətin nəzarətində olan mediadan istifadə, strateji məlumat kampaniyaları və həm ictimai, həm də beynəlxalq rəyi formalaşdırmaq üçün təbliğat daxildir. Rusiyanın Lenindən bu yana dövlət səviyyəsində geniş PR təcrübəsi var. Sovet hökuməti informasiyaya nəzarət etmək və kommunist rejiminə sədaqəti artırmaq üçün geniş təbliğat kampaniyalarından istifadə edirdi. Bu dövrdə simvolik lövhələr və şüarlar meydana çıxdı. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Rusiya bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı olaraq PR biznesdə, siyasətdə və diplomatiyada daha çox önə çıxdı. Vladimir Putinin rəhbərliyi altında PR gücün möhkəmləndirilməsində və Rusiyanın qlobal miqyasda imicinin proyeksiyasında mərkəzi rol oynayıb. Hökumətə məxsus RT xəbər şəbəkəsi əsas beynəlxalq PR aləti kimi xidmət edir. Bundan əlavə, Rusiya daxili və beynəlxalq rəylərə təsir etmək üçün onlayn dezinformasiya kampaniyalarından istifadə etməkdə ittiham olunur [6]. Bu səylər xarici seçkilərə müdaxilə iddiaları zamanı beynəlxalq diqqəti cəlb edib.`

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bauer, M.W. International Bureaucracy: Challenges and Lessons for Public Administration Research. London: Palgrave Macmillan, 2022. 222 pages.

2. Bivins, T. Mixed Media: Moral Distinctions in Journalism, Advertising, and Public Relations. Third Edition. London: Routledge, 2023. 242 pages.

3. Cabarov, C. Siyasi propaqanda texnologiyaları. Elm və İnnovativ Texnologiyalar Jurnalı. Nömrə 17, 2021. 94-104. DOI: 10.30546/2616-4418.17.2021.94

4. Covid-19: comment fonctionne le conseil de défense et de sécurité, qui se réunit à nouveau aujourd'hui? / -franceinfo, URL: https://www.francetvinfo.fr/sante/maladie/coronavirus/covid-19-comment-fonctionne-le-conseil-de-defense-et-de-securite-qui-se-reunit-a-nouveau-aujourd-hui_4177109.html

5. Decoders, L. Le bilan du grand débat en six questions / -Le Monde, URL: https://www.lemonde.fr/politique/article/2019/04/08/le-bilan-du-grand-debat-en-six-questions_5447417_823448.html

6. GEC Special Report: Pillars of Russia's Disinformation and Propaganda Ecosystem. US Department of State. August 2020 / URL: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/08/Pillars-of-Russia%E2%80%99s-Disinformation-and-Propaganda-Ecosystem_08-04-20.pdf

7. Hoorman, C.; Ferrer, M. Les ratés de la base de données publique Transparence Santé / -Le Monde, URL: https://www.lemonde.fr/les-decodeurs/article/2017/10/12/les-rates-de-la-base-de-donnees-publique-transparence-sante_5199937_4355770.html

8. Les trois volets du plan France Relance / -Ministere De L'économie Des Finances Et De La Souverainete Industrielle et Numerique, URL: https://www.

economie.gouv.fr/plan-de-relance#

9. Li, Y. China's Soviet Dream: Propaganda, Culture, and Popular Imagination. Second Edition. London: Routledge, 2021. 220 pages. p. 189.

10. Sauer, N. Démocratie participative: une enquête inédite livre les enseignements du grand débat national / -The Conversation, URL: https://theconversation.com/democratie-participative-une-enquete-inedite-livre-les-enseignements-du-grand-debat-national-212292

11. Seslikaya, A. Atatürk'ün tarihçiliğe yaklaşımı ve Atatürk devri tarih eğitimi politikası. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2003. 184 sayfa.

12. Smith, R.D. Strategic Planning for Public Relations. London: Lawrence Erlbaum Associates, 2005. 403 pages.

13. Zaharna, R.S. Battles to Bridges: US Strategic Communication and Public Diplomacy after 9/11. Third Edition. Washington: Palgrave Macmillan, 2022. 246 pages.

XÜLASƏ

İctimaiyyətlə əlaqələr ABŞ, Böyük Britaniya və Fransanın idarəetmə sistemlərində mühüm rol oynayır və hökumətlər və vətəndaşlar arasında körpü rolunu oynayır. O, şəffaflığı, ictimaiyyətin iştirakı, böhranın idarə edilməsi, siyasətin təşviqi, beynəlxalq əlaqələr, rəylərin toplanması, münaqişələrin həlli və iqtisadi artımı təmin edir. Bunun əksinə olaraq, Çin, Türkiyə və Rusiyada PR ictimai qavrayışı formalaşdırmaq, informasiya axınına nəzarət etmək və siyasi gündəmləri müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur.

Açar sözlər: *ABŞ, Fransa, Birləşmiş Krallıq, PR, Türkiyə, Çin, Rusiya.*

SUMMARY

Public relations plays an important role in the governance systems of the United States, Great Britain and France and acts as a bridge between governments and citizens. It provides transparency, public participation, crisis management, policy advocacy, international relations, opinion gathering, conflict resolution and economic growth. In contrast, in China, Turkey, and Russia, PR is used to shape public perception, control the flow of information, and set political agendas.

Keywords: *USA, France, United Kingdom, PR, Turkey, China, Russia.*

РЕЗЮМЕ

Связи с общественностью играют важную роль в системах управления США, Великобритании и Франции и служат мостом между правительствами и гражданами. Он обеспечивает прозрачность, участие общественности, кризисное управление, пропаганду политики, международные отношения, сбор мнений, разрешение конфликтов и экономический рост. Напротив, в Китае, Турции и России PR используется для формирования общественного мнения, контроля над потоками информации и определения политических программ.

Ключевые слова: *США, Франция, Великобритания, PR, Турция, Китай, Россия.*

UOT 327; 930.22

CƏNUBİ QAFQAZDA REGİONAL ƏMƏKDAŞLIĞA MANEƏLƏR

AYGUN QURBANOVA
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

E-mail: aygun_gurbanova@mail.ru

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik mühiti olduqca qeyri-sabit oldu və regionda çoxsaylı təhlükəsizlik dilemmaları yarandı. Bu regionda silahlı münaqişələr çox vaxt millətlərarası zorakılıq və etnik təmizləmə ilə müşayiət olunurdu. "Soyuq müharibə"dən sonrakı dövrdə Rusiya Cənubi Qafqazda münaqişələrin qızışdırılmasında fəal iştirak etmiş və Azərbaycana qarşı Ermənistanı, separatçı Abxaziya və Cənubi Osetiya respublikaları Gürcüstana qarşı dəstəkləməklə regionda davamlı qeyri-sabitlik vəziyyəti yaratmışdır.

Cənubi Qafqaz regionunda yerləşən ölkələr geostrateji cəhətdən unikal ərazidə, Avropa ilə Asiya arasında yolların kəsişməsində yerləşir [1. s.137]. Coğrafi yaxınlığına baxmayaraq, bölgənin üç dövləti fərqli strateji istiqamətlərə meyil göstərən fərqli siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik reallıqları ilə qarşı-qarşıyadır. Qafqazda yeni əməkdaşlıq münasibətləri Sovet İttifaqının dağılmasının nəticəsində yaranmağa başladı. Doğrudur, tam hərtərəfli və çoxşaxəli əməkdaşlıqdan danışmaq hələ də mümkün deyil. Ermənistanın Azərbaycanın dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarına, Türkiyənin Anadolu bölgəsinə, Gürcüstanın isə Cavaxetiya regionuna iddia etməsi Qafqazlarda sabitliyin yaranmasını əngəlləyən əsas faktor kimi çıxış etmişdir. Hazırkı mərhələdə Azərbaycan regional müstəvidə bir neçə üçtərəfli formatların təşəbbüskarı və ya iştirakçısıdır. Azərbaycanın təşəbbüskarı olduğu üçtərəfli əməkdaşlıq formatlarından birincisi Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə əməkdaşlığıdır. Artıq istifadə edilməkdə olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum boru kəmərləri, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, İpək Yolu, TAP və TANAP bu üçtərəfli əməkdaşlığın əsas dayaqlarıdır. [2]. Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə (AGT) əməkdaşlıq oxu rəsmi olaraq 2012-ci ilin iyununda Trabzon bəyannaməsi ilə yaradılmışdır ki, bu da mövcud tərəfdaşlıqları gücləndirməklə siyasi dialoqa təkan verən və qarşılıqlı aktuallığı təşviq edən əsas platformadır. O vaxtdan bəri Forum hər il və növbəli şəkildə toplanır və fəaliyyətini üç sütun üzərində cəmləşdirir:

a. Siyasi-diplomatik əməkdaşlıq - qarşılıqlı regional və beynəlxalq dəstək.

b. Təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq - Qarabağ, Abxaziya və Cənubi Osetiyada uzanan münaqişələrin Azərbaycan və Gürcüstanın suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və sərhədlərinin toxunulmazlığına hörmət əsasında həllinə yönəlmişdir.

c. İqtisadi əməkdaşlıq - enerji və nəqliyyat sektorlarında iqtisadi və infrastruktur inteqrasiyasını və qarşılıqlı əlaqəni artırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur [3, səh.2].

Təsadüfi deyildir ki, dünyanın hər hansı regionunda münaqişə baş verdikdə böyük dövlətlər əksər hallarda dialoq yerinə öz maraqlarını, istəklərini güc yolu ilə qəbul etdirməyi seçirlər. İran digər regional aktor kimi Azərbaycanı və Mərkəzi Asiyanı özünün potensial təsir dairəsi kimi qəbul edir. Lakin dünyəvi Azərbaycanın bir gün İran üçün təhlükə yarada biləcəyindən şübhələndiyi üçün Ermənistanı dəstəkləyir [4, s. 8-9].

26 ildən çoxdur ki, Azərbaycan Ermənistanla olan münaqişəni ATƏT-in Minsk Qrupunun vasitəçiliyi ilə BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistan qoşunlarının işğal olunmuş ərazilərdən şərtsiz çıxarılmasını tələb edən qərarları əsasında vasitəçiliyi ilə sülh danışıqları ilə həll etməyə çalışdı. Lakin sonda müharibə yolu ilə öz gücü hesabına torpaqlarını azad etdi. 27 sentyabr 2020-ci ildə atəşkəs yenidən pozuldu və Ermənistanla Azərbaycan arasında müharibə başladı. Azərbaycan BMT Təhlükəsizlik Şurasının məsələ ilə bağlı qəbul etdiyi qətnamələrin yerinə yetirilməsində israrlı idi. Nəticədə Azərbaycan bu müharibədə hərbi uğur qazandı. Bu müqaviləyə əsasən erməni işğalçılarının işğal olunmuş ərazilərdən çəkilməsindən sonra bölgədə sülh bərpa ediləcək ki, bu da regional ölkələrin iqtisadi inkişafına və ümumilikdə regional əməkdaşlığa müsbət təsir göstərəcəkdir [5]. Prezident İlham Əliyev də bu məsələyə münasibətdə demişdir: “Sülh sazişi imzalanandan sonra bütün kommunikasiyalar açılır, o cümlədən Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın əsas hissəsi arasında” [6].

Potensial əməkdaşlığın zəruriliyini belə ümumiləşdirmək olar:

• Ümumi ehtiyaclar: Ətraf mühitdən asılılıq və iqtisadi mənfəətin əldə olunması. Həm ekoloji, həm də iqtisadi əməkdaşlığın əsas başlanğıc nöqtəsi ortaq ya-

naşmaları tələb edən və tərəflərin maraqlarını bölüşdürən məsələlərin olmasıdır. Başqa sözlə, münaqişə tərəfləri ümumi ehtiyacı təmin etmək və ya ortaq bir problemi həll etmək üçün bir-birlərinə ehtiyac duyduqlarını, uzanan şiddətli qarşıdurmanın yaratdığı maneələri aradan qaldırmaq üçün bir–birlərinə ehtiyaclarının olduğunu başa düşürlər. Azərbaycan və Ermənistan arasında hərbi münaqişəyə son qoyulması və iqtisadi əməkdaşlığın mümkün inkişafı gələcəkdə üç Cənubi Qafqaz ölkəsi arasında ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərində əməkdaşlığın əsasını qoya bilər.

• Birlikdə işləmək: Ümumi problemləri həll edərək qarşılıqlı inam yaratmaq. Ümumi ehtiyacları başa düşmək üçün münaqişə tərəfləri ətraf mühit və iqtisadi məsələlərdə ideal şəkildə ünsiyyət qurmağa və əməkdaşlıq etməyə başlamalıdırlar. Əsas problem ətraf mühit sahəsindəki əməkdaşlığı daha geniş siyasi əməkdaşlıq formalarına çevirmək və ekoloji aspektləri aşaraq sosial və siyasi dialoqa başlamaqdır. İkinci problem, münaqişələr təkcə ziddiyyətli tərəflərin iqtisadiyyatlarına deyil, praktik olaraq bütün regional aktorlara təsir göstərir [7, səh.12-13].

2021-ci il iyunun 15-də Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Ermənistanın işğalından azad edilən, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, Qarabağın tacı olan Şuşa şəhərinə səfər etməsi və iki dost, qardaş dövlət arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması mühüm tarixi hadisədir. 100 il bundan əvvəl imzalanmış tarixi Qars müqaviləsinə istinad edilir. Bu tarixi sənəddə beynəlxalq müstəvidə birgə əməkdaşlıq, xüsusilə müdafiə sahəsində əməkdaşlıq və qarşılıqlı hərbi yardım məsələləri öz əksini tapmışdır [8, s. 200-202].

Bəyannamədə xüsusi vurğulanmasına, ən azı, üç aspektdən baxmaq doğru olardı. Birincisi, onların hər biri BMT-nin Nizamnaməsinə tam uyğundur. İkincisi, Türkiyə ilə Azərbaycanın həm öz aralarında sivil münasibətlər qurma mexanizmidir, həm də hər iki qardaş dövlətin regional və qlobal miqyasda yeritdikləri siyasətin real məzmunudur. Üçüncüsü, bu prinsiplər, hətta Ermənistana belə əməkdaşlığın perspektivi ilə bağlı çağırışdır! Bu mənada, Şuşa Bəyannaməsi Ermənistan, İran, Gürcüstan və Rusiya üçün yeni fürsətdir. Azərbaycan və Türkiyə tərəfdən əməkdaşlıq yolu tam açıqdır! [4, s. 8-9]

Baxmayaraq ki, Gürcüstan enerji resursları ilə zəngin deyil, unikal tranzit funksiyasını yerinə yetirə bilən və böyük iqtisadi potensiala malik mühüm geostrateji mövqeyə malikdir: dünya neft hasilatının 1,4%-i Gürcüstan ərazisindən Azərbaycan və Qazaxıstandan gələn Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Supsa boru kəmərləri ilə axır. Bundan əlavə, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri Gürcüstan ərazisindən keçən digər mühüm transmilli infrastrukturdur [1,s.139].

Gürcüstanın ən böyük xarici siyasət prioriteti onun Aİ ilə münasibətləri və gələcək üzvlüyüdür. Avqust müharibəsindən əvvəl ərazi bütövlüyünə təhdidlər və status-kvo vəziyyətinə qayıtmaq istəyən Gürcüstan ilə Rusiya münasibətləri gərginləşdirdi. Rusiyanın Qafqazdakı üstünlüyü, Rusiya ilə Türkiyə arasındakı "təsir dairələri" oyunu mənfi olaraq görülür. Ancaq Gürcüstan Türkiyə ilə hərbi tərəfdaşlığını və iqtisadi əməkdaşlığını təhlükəyə atmaq istəmir [9, s. 13]. Gürcüstan həm də tranzit ölkə kimi öz iqtisadiyyatını məhz Türkiyə-Azərbaycan iqtisadi münasibətləri, eləcə də Azərbaycanın yatırımı hesabına dirçəltdi. Buna görə də Azərbaycan-Gürcüstan siyasi münasibətləri iqtisadi amil və əməkdaşlıq hesabına daha da gücləndi [10 s. 13].

44 günlük müharibədən sonra imzalanan atəşkəs Azərbaycan və Ermənistan arasında iqtisadi əlaqələri bərpa etməklə yanaşı, Zəngəzur dəhlizinin yenidən açılmasını nəzərdə tutduğundan region üçün daha çox əhəmiyyətə malikdir. Cənubi Qafqaz dövlətləri və onların yaxın qonşuları arasında iqtisadi əməkdaşlığı və siyasi barışığı təşviq etmək üçün həqiqi potensialını nəzərə alaraq, Zəngəzur layihəsi 3+3 əməkdaşlıq formatının əsası ola bilər. Bu dəhlizin yenidən açılmasının Azərbaycan üçün zəruri olmasının bir neçə səbəbi var. İlk növbədə, Azərbaycan Naxçıvan Muxtar Respublikasına birbaşa çıxış əldə edəcək. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanı qardaş ölkə Türkiyə ilə birləşdirəcək Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu ilə müqayisədə 340 km daha qısa marşrutla təmin edəcək. Zəngəzur dəhlizi həm Türkiyə, həm də Rusiya üçün əhəmiyyətlidir. Hazırda Türkiyə Mərkəzi Asiya dövlətlərinə çıxış üçün İran və Gürcüstandan asılıdır ki, bu da həm əlavə xərc tələb edir, həm də İrana qarşı üstünlük və siyasi təzyiq vasitəsi kimi vacibdir. Bu baxımdan Türkiyə Xəzər dənizi vasitəsilə türk dünyası ilə əlaqə yaratmaq üçün alternativ keçid kimi trans-Zəngəzur marşrutundan faydalana bilər. 2008-ci il Rusiya-Gürcüstan müharibəsi Rusiyanın regionda əsas müttəfiqi olan Ermənistana çıxışını məhdudlaşdırdı, buna görə də Rusiya əsasən İran ərazilərindən istifadə etdi. Lakin Xəzər dənizinin Rusiya sektoru qışda donur və bu, İran vasitəsilə də Ermənistanla əlaqəni çətinləşdirir. Bu səbəblərə görə Zəngəzur layihəsi Azərbaycandan keçən marşrutdan istifadə etməklə Rusiya ilə Ermənistan arasında əlaqəni asanlaşdıracaq. Beləliklə, Rusiya İran vasitəsilə Yaxın Şərqlə yeni bir əlaqə əldə edəcək. Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə bağlı

Gürcüstanda yanaşmalar müxtəlif olub, bəziləri üçün bu yeni marşrut həyata keçirilsə, Gürcüstanın vasitəçi ölkə statusuna xələl gətirəcək. Digər regional dövlətlərin nəqliyyatdan asılılığı nəzərəçarpacaq dərəcədə azalacaq ki, bu da Gürcüstanın Cənubi Qafqazda güclü mövqeyinə mənfi təsir göstərəcək. Məsələyə müsbət tərəfdən baxsaq, Zəngəzur dəhlizi mövcud marşrutları tamamlayacaq.

Zəngəzur layihəsi Ermənistan üçün həm də müəyyən mənada sərfəli olacaq ki, 1990-cı illərin əvvəllərindən Ermənistan iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurmuş blokadanı aradan qaldıracaq. Bu layihədən əldə edə biləcəyi bütün iqtisadi gəlirlərə baxmayaraq, rəsmi Yerevan onun Sünik bölgəsi üzərində suverenliyin itirilməsi və geostrateji risklər kimi əlverişsiz siyasi nəticələrdən narahatdır. 3+3 (Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan) + (Türkiyə, İran və Rusiya) formatında iştirakçı ölkələr də bu layihədən faydalanacaqlar [11, s.57-58].

Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan arasında Cənubi Qafqazda normallaşma və regional əməkdaşlıq prosesləri İrəvan administrasiyasının atacağı qəti addımlardan asılıdır. Regionda gərginliyin bərpası üçün əsasən problemlər bunlardır: həll edilməmiş sərhəd mübahisələri, Rusiya sülhməramlılarının rolu və Ermənistan silahlı qüvvələrinin mövcudluğu. Regional əməkdaşlıq üçün 3+3 formatı ilk dəfə Türkiyə və Azərbaycan liderləri tərəfindən İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra irəli sürülən və müəyyən dərəcədə müharibənin özündə İranda yaranmış ideya üzərində qurulmuş təşəbbüsdür. Bu qruplaşma Cənubi Qafqazın üç ölkəsini (Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan) və bu regiona qonşu olan üç ən mühüm ölkəni (Rusiya, Türkiyə və İran) əhatə edir. Belə ki, 2020-ci ilin dekabrında Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Bakıya səfəri zamanı Azərbaycanın müharibədə Ermənistan üzərində qələbəsi münasibətilə keçirilən hərbi paradla tanışlıq zamanı azərbaycanlı həmkarı Prezident İlham Əliyevlə birgə mətbuat konfransında bu təşəbbüsü irəli sürmüşdür. Altı ölkədən dördü təşəbbüsə dərhal müsbət reaksiya vermişdir, Ermənistan və Gürcüstan tərəddüdlə yanaşmışdır. Əvvəlcə skeptik səslənsə də, baş nazir Nikol Paşinyan hökuməti sonda bu formatda iştirakını təsdiqləyib. Hələlik Rusiya ilə davam edən ərazi mübahisəsinə görə bu platformada iştirakdan imtina edən və alternativ 3+2 formatı (Cənubi Qafqaz ölkələri + Aİ və Birləşmiş Ştatlar) təklif edən Gürcüstandır. Tbilisi öz əks təklifini "Sülh Qonşuluq Təşəbbüsü" adlandırsa da, onu işə salmaq üçün konkret addım atmayıb [12].

Qarabağın uzun müddət işğal altında olması, maddi-mədəniyyət sərvətlərinin dağıdılması, onun turizmdəki roluna mənfi təsir göstərmişdir. İşğaldan azad edilmiş gözəl Qarabağda yenidənqurma işləri aparılır. Təbii ki, aparılan abadlıq-quruculuq işlərindən sonra növbəti addım Qarabağı dünyaya tanıtmaq, turizmi inkişaf etdirməkdir. Aydındır ki, Qarabağın və ətraf rayonların turizm imkanlarından tam istifadə etmək yalnız üç əsas amil təmin edildikdən sonra mümkün olacaq: təhlükəsizlik, əhalinin geri qayıtması və infrastrukturun yaradılması. Qarabağın böyük turizm potensialı var [13, s. 28].

Regionun gələcəyi və Qarabağ müharibəsindən sonra təklif olunan regional layihələrin taleyi Ermənistan-Azərbaycan sülh prosesinin uğuru və 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli bəyanatın tam icrası ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Ermənistan silahlı qüvvələrinin qeyri-qanuni dəstələrinin Qarabağ bölgəsindən çıxarılması, sərhədlərin delimitasiyası və demarkasiyası prosesinə başlanması, Ermənistan və Azərbaycan tərəfindən bir-birinin ərazi bütövlüyünün qarşılıqlı tanınması regionda davamlı sülh və təhlükəsizliyin ilkin şərtidir [14].

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, Zəngəzur dəhlizi, Qarabağ, 3+3 formatı, Türkiyə.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Gvelesiani Lile, Mölder Holger, maintaining the security dilemma in the South Caucasus: Russia's geostrategic interests in Georgia, 2018, Sõjateadlane, Estonian Journal of Military Studies,s.137

2. Verdiyev Ə., Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan strateji hərbi əməkdaşlığı regiona nə vəd edir? - // https://ordu.az/az/news/143448/azerbaycan-turkiye-gurcustan-strateji-herbi-emekdasligi-regiona-ne-ved-edir-%E2%80%93-analiz-16:15, 21 Noyabr 2018

3. Frappi Carlo, Valigi Marco, Patterns for cooperation in the Southern Caucasus area, 2015 July, s.2

4. Adıgözəlov K. Şuşa Bəyannaməsi: yeni müttəfiqlik formatına yol açan tarixi sənəd, Səs.- 2021.- 3 avqust.- № 135.- s. 8-9

5. Gasanova M., Economic Opportunities of South Caucasus without Nagorno-Karabakh Conflict, The Financial, October, 2021https://www.finchannel.com/world/georgia/78705-economic-opportunities-of-south-caucasus-without-nagorno-karabakh-conflict

6. Məmmədzadə İ., Həsənov S., Azərbaycanın doğru yolu və Cənubi Qafqaz regionunun gələcək inkişaf perspektivləri, 10.11.2020 15:15,http://www.science.

gov.az/news/open/14943

7. Wittich Anja and Maas Achim, Regional Cooperation in the South Caucasus, April 2009, s.12-13

8. Əhmədov Elçin, Şuşa - Azərbaycanın tarıxi və strateji əhəmiyyətli mədəniyyət paytaxtı, Dövlət İdarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə. Elmi nəzəri və praktiki jurnal, 2021, No 4(76) s. 200-202

9. Fotiou Eleni, "Caucasus Stability and Cooperation Platform": What is at Stake for Regional Cooperation?, ICBSS POLICY BRIEF no. 16, Greece, 2009, s. 13

10. Ömərov V., Azərbaycan –Gürcüstan münasibətləri: sınaqlardan çıxmış əməkdaşlıq, 05 noyabr 2017, http://caucasusstudies.az/e-kitabxana/elmi-meqale/88-azerbaycan-gurcustan-munasibetleri.html

11. Valiyeva F., Regional Cooperation Initiatives in the South Caucasus after the Second Karabakh War, Khazar University, JUNE – 2022, səh.57-58, http://dspace.khazar.org/bitstream/20.500.12323/6176/1/Regional%20Cooperation%20Initiatives%20in%20the%20South%20Caucasus%20after%20the%20Second%20Karabakh%20War.pdf

12. Hüseynov V., 3+3 and the Prospects for Pax Caucasia? Baku Dialogues, Policy Perspectives on The Silk Road Region 5(3), Institute for Development and Diplomacy, ADA University, 2022 https://baku-dialogues.ada.edu.az/articles/33-and-the-prospects-for-pax-caucasia-11-04-2022

13. Quliyeva İradə, Prospects for tourism in Karabakh and the role of young tourism workers in this area, Doktorantların və gənc tədqiqatçıların Respublika elmi-praktik konfransı, Odlar Yurdu Universiteti, Bakı, 4 May, 2022, s. 28

14. Hüseynov V., V. Zangazur Corridor is the Cornerstone of the Post-War Regional Cooperation Projects in the South Caucasus. Valdai Discussion Club,22 March 2023

Aygun Gurbanova,
PhD student of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

Obstacles to regional cooperation in the South Caucasus

SUMMARY

Unresolved conflicts in the South Caucasus cause serious obstacles to the comprehensive development of the region. Conflicts in the region have led to the weakening of many economic, cultural and political ties. The South Caucasus has also missed out on regional projects, road and communication projects that would benefit everyone.

For more than 20 years, the population living in the region has been living in dangerous conditions and has not been able to take full advantage of recent development. Attempts to change this situation have not yet yielded positive results.The future of the region and the fate of regional projects proposed after the Karabakh war are linked to the success of the Armenia-Azerbaijan peace process and the full implementation of the tripartite statement dated November 10, 2020.

Keywords: *South Caucasus, Zangezur Corridor,Karabakh,3+3 format,Turkey.*

Айгюн Гурбанова,
Аспирант Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики

Препятствия региональному сотрудничеству на Южном Кавказе

РЕЗЮМЕ

Неурегулированные конфликты на Южном Кавказе создают серьезные препятствия для всестороннего развития региона. Конфликты в регионе привели к ослаблению многих экономических, культурных и политических связей. Южный Кавказ также упустил региональные проекты, дорожные и коммуникационные проекты, которые принесли бы пользу всем.

Уже более 20 лет население, проживающее в регионе, живет в опасных условиях и не может в полной мере воспользоваться последними достижениями. Попытки изменить эту ситуацию пока не дали положительных результатов. Будущее региона и судьба региональных проектов, предложенных после карабахской войны, связаны с успехом армяно-азербайджанского мирного процесса и полной реализацией трехстороннего заявления от 10 ноября 2020 года.

Ключевые слова: *Южный Кавказ, Зангезурский коридор,Карабах,формат 3+3,Турция.*

UOT 327; 930.22

MÜASİR DÖVRDƏ TRANZİT DƏHLİZLƏRİNİN FUNKSİONALLIĞI

SƏİDƏ MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının doktorantı
E-mail: s.mammadova@mail.ru

Müasir dünyada tranzit dəhlizlər quru yolla ticarətin inkişafı üçün əsas nəfəslik rolunu oynayır. Quru yolla ticarət bir neçə səbəbə görə müasir dünyada həlledici rol oynamağa davam edir. Bunlardan ən vacibi iqtisadi inkişafdır. Quru yolla ticarət malların və resursların hərəkətini asanlaşdırır, ölkənin iqtisadi artımına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. O, regionlar və ölkələr arasında məhsul və xidmətlərin mübadiləsinə imkan verir, ixtisaslaşmanı və resursların səmərəli bölüşdürülməsini təşviq edir. Müasir istehsal və istehsal prosesləri çox vaxt mürəkkəb qlobal təchizat zəncirlərini əhatə edir. Quru yolla ticarət bu tədarük zəncirlərinin müxtəlif yerləri arasında xammalın, komponentlərin və hazır məhsulların daşınması, sənaye və müəssisələrin düzgün işləməsini təmin etmək üçün vacibdir.

Ticarət dəhlizləri və tranzit dəhlizləri müəyyən marşrutlar və ya regionlar vasitəsilə malların və insanların hərəkətini nəzərdə tutan əlaqəli anlayışlardır, lakin onların fərqli məqsədləri və xüsusiyyətləri vardır. Ticarət dəhlizləri ilə tranzit dəhlizləri arasında oxşarlıqlar və fərqləri təhlil etmək funksional və konseptual baxımdan əhəmiyyətlidir. Əvvəlcə oxşarlıqları təhlil etmək lazımdır.

Birinci oxşarlıq nəqliyyat infrastrukturudur. Həm ticarət dəhlizləri, həm də tranzit dəhlizləri malların və insanların hərəkətini asanlaşdırmaq üçün yollar, avtomobil yolları, dəmir yolları, limanlar, hava limanları və digər obyektlər daxil olmaqla yaxşı inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturuna əsaslanır.

İkinci oxşarlıq coğrafi əhatə dairəsidir. Hər iki növ dəhliz coğrafi əhatə dairəsinə görə dəyişə bilər: yerli və regional marşrutlardan beynəlxalq və transkontinental şəbəkələrə qədər. Bir çox ölkəni və bölgəni keçə bilərlər.

Üçüncü oxşarlıq gömrük və sərhəd obyektləridir. Ticarət dəhlizləri və tranzit dəhlizləri çox vaxt malların və insanların dövlət sərhədlərindən keçməsini idarə etmək üçün gömrük və sərhəd obyektlərinə malikdir. Gömrük prosedurları və sərhəd nəzarəti hər ikisi üçün vacibdir.

Dördüncü oxşarlıq səmərəlilikdir. Hər iki növ dəhliz tranzit vaxtlarını azaltmaqla, daşıma xərclərini minimuma endirməklə və logistik prosesləri sadələşdirməklə daşımaların səmərəliliyini artırmaq məqsədi daşıyır. Onlar iqtisadi inkişafa və regional inteqrasiyaya töhfə verirlər.

Beşinci oxşarlıq logistik dəstəkdir. Təkmil logistika və izləmə sistemləri adətən malların və xidmətlərin hərəkətini optimallaşdırmaq və təhlükəsizliyi artırmaq üçün həm ticarət, həm də tranzit dəhlizlərində istifadə olunur [2, p.27].

Fərqlərə gəlincə isə, birinci fərq məqsəddir. Ticarət dəhlizinin əsas məqsədi ticarət və iqtisadi fəaliyyət üçün mal və xidmətlərin hərəkətini asanlaşdırmaqdır. Ticarət dəhlizləri ticarətin və sənayenin inkişafına dəstək verir. Tranzit dəhlizi ilk növbədə malların, insanların və ya nəqliyyat vasitələrinin bir nöqtədən digərinə səmərəli hərəkəti üçün nəzərdə tutulmuşdur, tez-tez ticarət və ya iqtisadi fəaliyyətlər üçün əhəmiyyətli dayanacaqlar olmadan müəyyən bir bölgədən və ya ölkədən keçir. Tranzit dəhlizləri iki uzaq məntəqə arasında nəqliyyat marşrutu kimi xidmət edə bilər.

İkinci fərq ticarət və iqtisadi fəaliyyətdir. Ticarət dəhlizləri regionlar və ya ölkələr arasında səmərəli ticarəti təmin etməklə, sənayenin inkişafına, iş yerlərinin yaradılmasına və iqtisadi artıma kömək edir. Tranzit dəhlizləri isə malların, insanların və ya nəqliyyat vasitələrinin müəyyən bir ərazidən səmərəli keçməsinə üstünlük verir. İqtisadi fəaliyyət tranzit marşrutları boyunca baş verə bilsə də, onların əsas diqqəti sürətli nəqliyyata yönəldilir.

Bu iki dəhliz növü arasındakı üçüncü fərq yük növləri ilə əlaqədardır. Ticarət dəhlizləri xammal, hazır mallar, kənd təsərrüfatı məhsulları və s. daxil olmaqla, müxtəlif növ yükləri idarə edir. Ticarət dəhlizlərinin çoxyönlü olması müxtəlif sənaye sahələrini dəstəkləyir. Tranzit dəhlizləri adətən malların, insanların və ya nəqliyyat vasitələrinin bir yerdən digərinə hərəkətinə diqqət yetirir. Yük müxtəlif növ ola bilər, lakin əsas məqsəd ticarətdən daha çox səmərəli tranzitdir.

Növbəti fərq isə qaydalar və sənədlərlə bağlıdır. Ticarət dəhlizləri beynəlxalq ticarəti asanlaşdırmaq üçün mürəkkəb ticarət qaydalarını, gömrük sənədlərini və yoxlamaları əhatə edir. Ticarət dəhlizlərinin xidmət göstərdiyi regionlardakı biznes və hökumətlər tez-tez ticarət müqavilələrinə əməl olunmasını təmin

etmək üçün əməkdaşlıq edirlər. Tranzit dəhlizlərində ticarətlə bağlı daha az qaydalar və sənədləşdirmə tələbləri ola bilər, çünki onların əsas məqsədi malların və ya insanların müəyyən bir region vasitəsilə hərəkətini asanlaşdırmaqdır [5, 78].

Tranzit dəhlizləri nəqliyyat və ticarət üçün vacib boru kəmərləri kimi tarix boyu əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Tranzit dəhlizlərinin başlanğıcı ilkin ticarət yollarının yaranmasına gedib çıxır. Məsələn, İpək Yolu Asiya, Avropa və Afrika arasında mal, mədəniyyət və ideya mübadiləsini asanlaşdıran bir-birinə bağlı quru və dəniz yolları şəbəkəsi kimi meydana çıxmışdır. Bu marşrutlar antik dövrdə biliyin, texnologiyanın və əmtəələrin yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Xalqların dünyanı kəşf etməsi dövründə (orta əsrlər) Avropa gücləri Asiyanın sərvətlərinə çıxış üçün yeni dəniz yolları axtarırdılar. Bu dövr Ümid burnu ətrafında Portuqaliya marşrutu və Kristofer Kolumbun Amerika qitəsinə səyahətləri də daxil olmaqla, böyük dəniz tranzit dəhlizlərinin kəşfinin şahidi oldu [1,78]. Müstəmləkə və imperiya dövrləri ilk növbədə resursların çıxarılması və daşınmasını asanlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş tranzit dəhlizlərinin inkişafının şahidi oldu. Avropa müstəmləkəçi dövlətləri müstəmləkələrdən ana ölkələrə resursları nəql etmək üçün dəmir yolları və infrastruktur qurdular. Bu dəhlizlər müstəmləkə ərazilərinin iqtisadi istismarının əsasını qoydu. İkinci Dünya müharibəsindən sonra tranzit dəhlizlərinin inkişafında əhəmiyyətli dəyişiklik oldu. Yenidənqurma və iqtisadi inkişafa diqqət yetirərək, ölkələr nəqliyyat şəbəkələrinin modernləşdirilməsinə sərmayə qoydular. Avtomobil yollarının, dəmir yollarının və hava nəqliyyatı qovşaqlarının inkişafı sürətli qlobal ticarət dövrünü açaraq əlaqəni və əlçatanlığı yaxşılaşdırdı [1, 79]. Müasir qloballaşma dövründə tranzit dəhlizləri dəyişən nəqliyyat və ticarət ehtiyaclarını ödəmək üçün uyğunlaşdırılmışdır. Burada bəzi əsas transformasiyalar var. Müasir tranzit dəhlizləri müxtəlif yük və sərnişin tələbatlarını ödəyə bilən səmərəli şəbəkələr yaratmaq üçün avtomobil, dəmir yolu, dəniz və hava kimi müxtəlif nəqliyyat növlərini mükəmməl şəkildə inteqrasiya edir. Bu, multimodal inteqrasiya adlanır. Rəqəmsal inqilab tranzit dəhlizlərinin idarə edilməsini və istismarını dəyişdirdi. GPS izləmə, məlumat analitikası və ağıllı logistika sistemləri daxil olmaqla qabaqcıl texnologiyalar, trafik axınlarını optimallaşdırır və səmərəliliyi artırır. Tranzit dəhlizləri ekoloji problemləri həll etmək üçün inkişaf etmişdir. Nəqliyyatın ekoloji izlərini azaltmaq üçün yaşıl logistika və ekoloji cəhətdən təmiz infrastruktur kimi davamlı təcrübələr tətbiq edilir [1, 80].

Transsərhəd nəqliyyat şəbəkələrinin kritik komponentləri kimi tranzit dəhlizləri çox vaxt bir çox ölkə və regionu əhatə edir. Bu dəhlizlərin idarə edilməsi və tənzimlənməsi səmərəli, təhlükəsiz və dayanıqlı tranzitin təmin edilməsi üçün beynəlxalq əməkdaşlıq və sazişlər tələb edir. Tranzit dəhlizləri transmilli xarakter daşıdığından mahiyyətcə mürəkkəbdir. Onlar malların, insanların və nəqliyyat vasitələrinin bir çox yurisdiksiyalar üzrə hərəkətini əhatə edir, hər biri öz qayda və qaydalarına malikdir. Bu mürəkkəblik əməliyyatları sadələşdirmək və ahəngdar tranziti təmin etmək üçün beynəlxalq əməkdaşlığa ehtiyac olduğunu vurğulayır.

Beynəlxalq müqavilələr tranzit dəhlizlərinin tənzimlənməsi üçün təməl rolunu oynayır. Bu sazişlər transsərhəd daşımaları istiqamətləndirən hüquqi baza və prinsipləri müəyyən edir. Beynəlxalq müqavilələrin bir neçə əsas aspekti var. Sazişlər tez-tez malların və insanların tranzitini asanlaşdırmaq üçün prosedurları və protokolları, o cümlədən gömrük prosedurları, sərhəd keçidi qaydaları və tranzit icazələrini təsvir edir. Uyğunsuzluqları minimuma endirmək üçün müqavilələr təhlükəsizlik standartları, ətraf mühitin mühafizəsi və sərhəd nəzarəti ilə bağlı qaydaların uyğunlaşdırılmasını təşviq edə bilər. Mübahisələrin həlli mexanizmləri üçün müddəalar adətən tranzit əməliyyatları zamanı yarana biləcək münaqişələri həll etmək üçün daxil edilir [6].

Tranzit dəhlizlərinin idarə olunmasında regional və ikitərəfli tərəfdaşlıq mühüm rol oynayır. Bu tərəfdaşlıqlar müxtəlif formalarda ola bilər, o cümlədən gömrük ittifaqları, ticarət blokları və qonşu ölkələr arasında ikitərəfli sazişlər. Məsələn, Aİ üzv dövlətlər daxilində tranziti tənzimləyən, malların və insanların maneəsiz hərəkətini təşviq edən vahid gömrük ittifaqı və tənzimləyici çərçivə yaratmışdır. Başqa bir nümunə Şimali Amerika Ticarət Sazişləridir. ABŞ-Meksika-Kanada Sazişi (USMCA) və Şimali Amerika Azad Ticarət Sazişi (NAFTA) kimi sazişlər Şimali Amerikada transsərhəd ticarət və tranzit əməliyyatlarını sadələşdirmişdir [4, 164].

Bir çox qonşu ölkələr öz sərhədlərindən keçən tranzit dəhlizlərini tənzimləmək üçün ikitərəfli sazişlər bağlayırlar. Bu sazişlər gömrük, infrastrukturun inkişafı və sərhədyanı əməkdaşlıqla bağlı konkret məsələləri həll edir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Avropa İqtisadi Komissiyası (UNECE) və Ümumdünya Gömrük Təşkilatı (ÜGT) kimi beynəlxalq təşkilatlar və agentliklər beynəlxalq əməkdaşlığın asanlaşdırılmasında və tranzit dəhlizinin idarə olunması üzrə təlimatların təmin edilməsində mühüm rol oy-

nayırlar. Onlar texniki yardım təklif edir, beynəlxalq standartlar müəyyən edir və tranzitlərin idarə olunması üçün ən yaxşı təcrübələri təbliğ edirlər. Beynəlxalq müqavilələr və tərəfdaşlıqlar vacib olsa da, problemlər hələ də qalmaqdadır. Bu çağırışlara fərqli milli maraqlar, tənzimləmə mürəkkəbliyi və icra məsələləri daxildir [4, 165].

Müasir dünyada tranzit dəhlizlərinin idarə edilməsi və optimallaşdırılması rəqəmsal texnologiyaların və verilənlərin analitikasının inteqrasiyası hesabına əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilmişdir. Rəqəmsal texnologiyalar tranzit dəhlizlərinin idarə edilməsi və istismarı üsullarında inqilab edib. GPS və telematik rəqəmsal texnologiyalar tranzit dəhlizlərində nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin real vaxt rejimində izlənilməsini təmin edir. Bu məlumatlar logistika şirkətləri üçün əvəzolunmazdır və onlara daşınmaların yerini, sürətini və vəziyyətinə nəzarət etməyə imkan verir [3]. Ağıllı trafik idarəetmə sistemləri dəhlizlərdə nəqliyyat axınını optimallaşdırmaq üçün sensorlar, kameralar və əlaqəli nəqliyyat vasitələrinin məlumatlarından istifadə edir. Onlar tıxacları, qəzaları və ya digər nasazlıqları aşkar edə və müvafiq olaraq yol siqnallarını və marşrutu tənzimləyə bilirlər. Biometrik autentifikasiya və rəqəmsal sənədlərin yoxlanılması ilə təchiz edilmiş avtomatlaşdırılmış sərhəd nəzarəti sistemləri sərhəd keçidlərində malların və insanların keçidini sürətləndirir, gözləmə müddətlərini və tıxacları azaldır. Data analitikası tranzit dəhlizləri daxilində rəqəmsal texnologiyalar tərəfindən yaradılan böyük həcmdə məlumatlardan istifadə etməkdə mühüm rol oynayır. Bu analitika müxtəlif aspektlərin optimallaşdırılmasına kömək edir [7, 1140]. Analitik alqoritmlər körpülər, yollar və dəmir yolu xətləri kimi infrastruktur komponentlərinin nə vaxt texniki xidmətə və ya təmirə ehtiyacı olduğunu təxmin etmək üçün sensor məlumatlarını təhlil edir. Bu proqnozlaşdırıcı baxım gözlənilməz pozuntuların qarşısını alır və təhlükəsizliyi təmin edir. Trafik məlumatlarının analitikası avtomobillərin hərəkətindəki nümunələri və meylləri müəyyən edir. Bu məlumat trafik siqnalının vaxtını, zolaq konfiqurasiyalarını və hətta sürücülər üçün marşrut təkliflərini optimallaşdırmaq, sıxlığı və səyahət vaxtını azaltmaq üçün istifadə olunur. Məlumat analitikası modelləri nəqliyyat xidmətlərinə tələbi proqnozlaşdırır, səlahiyyətlilərə və bizneslərə resursları səmərəli şəkildə bölüşdürməyə kömək edir. Məsələn, ictimai tranzit agentlikləri sürücülük nümunələri əsasında cədvəl və marşrutları tənzimləyə bilər. Analitika emissiyalar, yanacaq sərfiyyatı və səs-küy çirklənməsi kimi amilləri nəzərə alaraq tranzit dəhlizlərinin ətraf mühitə təsirini qiymətləndirir. Bu məlumat ekoloji cəhətdən təmiz infrastruktur və nəqliyyat alternativləri ilə bağlı qərarlar haqqında məlumat verir. Bununla belə, tranzit dəhlizinin idarə edilməsində rəqəmsal texnologiyaların potensialından tam istifadə etmək üçün həll edilməli olan məlumatların təhlükəsizliyi və məxfilik problemləri, infrastruktur investisiyalarına ehtiyac və rəqəmsal uçurum da daxil olmaqla problemlər var [7,1142].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Andreev, V.A.; Ostropol'tsev, S. Cluster Effect of International Transport Routes, Problems of Economic Transition, 2018, 60:1-3, 77-85.

2. Beškovnik, B.; Twrdy, E. Green logistics strategy for South East Europe: to improve intermodality and establish green transport corridors, Transport, 2012, 27:1, 25-33.

3. Ghiani, G.; Laporte, G.; Musmanno, R. Introduction to Logistics Systems Planning and Control. Second Edition. London: Routledge, 2014.

4. Keser, H.Y. Importance of Transport Corridors in Regional Development: The Case of TRACECA. 2015, 23(24), 163-182.

5. Vinokurov, E.; Tsukarev, T. The Belt and Road Initiative and the transit countries: an economic assessment of land transport corridors, Area Development and Policy, 2018, 3:1, 93-113.

6. World Bank. Belt and Road Economics: Opportunities and Risks of Transport Corridors. New York, 2019. https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1392-4

7. Zhang, T.; Li, Y.; Yang, H.; Cui, C.; Li, J.; Qiao, Q. Identifying primary public transit corridors using multi-source big transit data, International Journal of Geographical Information Science, 2020, 34:6, 1137-1161.

XÜLASƏ

Ticarət dəhlizləri və tranzit dəhlizləri bəzi ümumi xüsusiyyətlərə malik olsalar da, əsas məqsəd və diqqət mərkəzində əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Ticarət dəhlizləri ticarət və iqtisadi fəaliyyətə üstünlük verir, tranzit dəhlizləri isə konkret ərazidən səmərəli keçidə üstünlük verir. Hər bir dəhliz növünün spesifik xüsusiyyətləri regionun ehtiyaclarından və məqsədlərindən asılıdır. Tranzit dəhlizləri məhdud dayanacaqlarla və dəhliz boyu minimal iqtisadi fəaliyyətlə səmərəli, uzun məsafəli tranzitə yönəlmiş ixtisaslaşdırılmış marşrutlardır. Normal avtomobil yolları və dəmir yolları isə daha tez-tez giriş nöqtələri və əhəmiyyətli iqtisadi fəaliyyət potensialı ilə yerli,

regional və uzunməsafəli səyahətlər də daxil olmaqla, genişspektrli nəqliyyatı təmin edən ümumi təyinatlı nəqliyyat marşrutlarıdır. Tranzit dəhlizindən və ya normal magistraldan və ya dəmir yolundan istifadə arasında seçim regionun və ya dəhlizin konkret nəqliyyat ehtiyaclarından və məqsədlərindən asılıdır. Beynəlxalq müqavilələr və tərəfdaşlıqlar transsərhəd tranzit dəhlizləri kontekstində effektiv idarəetmə və tənzimləmənin əsasını təşkil edir. Onlar qaydaların uyğunlaşdırılması, səmərəli tranzitin asanlaşdırılması və mübahisələrin həlli üçün çərçivə təmin edir. Tranzit dəhlizləri inkişaf etməyə və genişlənməyə davam etdikcə, onların fasiləsiz işləməsini təmin etmək və təklif etdikləri iqtisadi, sosial və ekoloji faydaları əldə etmək üçün beynəlxalq əməkdaşlıq vacib olaraq qalacaq.

Açar sözlər: *Müasir dövr, tranzit dəhlizləri, funksiyalar, konseptual təhlil.*

SUMMARY

Although trade corridors and transit corridors share some common features, they differ significantly in their primary purpose and focus. Trade corridors prioritize trade and economic activity, while transit corridors prioritize efficient transit through a specific area. The specific characteristics of each type of corridor depend on the needs and goals of the region. Transit corridors are specialized routes focused on efficient, long-distance transit with limited stops and minimal economic activity along the corridor. Normal roads and railways, on the other hand, are general-purpose transport routes that provide a wide range of transport, including local, regional and long-distance travel, with more frequent access points and the potential for significant economic activity. The choice between using a transit corridor or a normal highway or rail depends on the specific transportation needs and goals of the region or corridor. International agreements and partnerships form the basis of effective governance and regulation in the context of transboundary transit corridors. They provide a framework for harmonizing rules, facilitating efficient transit and resolving disputes. As transit corridors continue to develop and expand, international cooperation will remain essential to ensure their continued operation and reap the economic, social and environmental benefits they offer.

Keywords: *Modern period, transit corridors, functions, conceptual analysis.*

РЕЗЮМЕ

Хотя торговые коридоры и транзитные коридоры имеют некоторые общие черты, они существенно различаются по своей основной цели и направленности. Торговые коридоры отдают приоритет торгово-экономической деятельности, а транзитные коридоры отдают приоритет эффективному транзиту через определенную территорию. Конкретные характеристики каждого типа коридора зависят от потребностей и целей региона. Транзитные коридоры — это специализированные маршруты, ориентированные на эффективный транзит на большие расстояния с ограниченными остановками и минимальной экономической активностью вдоль коридора. С другой стороны, обычные автомобильные и железные дороги представляют собой транспортные маршруты общего назначения, которые обеспечивают широкий спектр перевозок, включая местные, региональные и междугородние перевозки, с более частыми точками доступа и потенциалом для значительной экономической деятельности. Выбор между использованием транзитного коридора или обычной автомагистрали или железной дороги зависит от конкретных транспортных потребностей и целей региона или коридора. Международные соглашения и партнерства формируют основу эффективного управления и регулирования в контексте трансграничных транзитных коридоров. Они обеспечивают основу для гармонизации правил, содействия эффективному транзиту и разрешению споров. Поскольку транзитные коридоры продолжают развиваться и расширяться, международное сотрудничество будет оставаться важным для обеспечения их непрерывного функционирования и получения экономических, социальных и экологических выгод, которые они предлагают.

Ключевые слова: *Новое время, транзитные коридоры, функции, концептуальный анализ.*

UOT 94 "19/..."

Tarix

BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİN QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN TAM HƏLLİNİ ƏNGƏLLƏMƏK SƏYLƏRİ

İSMAYIL MUSA
Bakı Dövlət Universiteti, tarix elmləri doktoru
E-mail: ismailmusa54@gmail.com

ÇİMNAZ QULUYEVA
Bakı Dövlət Universiteti, magistr
E-mail: chimnazguliyeva@yahoo.com

Giriş

Dünyanın bir çox bölgələri "etnik rəngarəng"liyi ilə seçilir. Belə bölgələr sırasına daxil olan məkanlardan biri də Cənubi Qafqaz ərazisidir. Cənubi Qafqazda mövcud olan Azərbaycan, Gürcüstan əraziləri XIX əsrdən etibarən çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra bu regionda ərazi münaqişələri səngimək bilmir. Rusiyanın Cənubi Qafqaz ərazilərinin işğalı ilə regiona köçürülmüş yadelli xalqlar, xüsusilə ermənilərin Azərbaycanın tarixi İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərində, İrəvan quberniyasında, Qarabağ bölgəsində gətirilib yerləşdirilməsi, sonradan isə 1918-ci ildə Azərbaycanın İrəvan quberniyasının qəzalarında Ermənistan (Ararat) adlı respublikanın yaradılması ilə bölgədə sabitlik, sülh dalana dirəndi. Əvvəlcə çar Rusiyasının, sonradan isə bolşevik hökumətinin xeyir-duasını alan erməni separatçıları Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını genişləndirdi. Zəngəzur və Dərələyəz mahallarının ardınca Qarabağ bölgəsinə iddialar genişləndi. Lakin erməni separatçıları və başbilənləri müəyyən vaxtlarda Qarabağda üstünlük qazansalar da, bütövlükdə öz istəklərini gerçəkləşdirə bilmədilər. Bununla belə, ermənilərin Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinə qarşı ərazi iddialarının başlanması ilə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq aləmdə özünə dayaq tapa bildi. 1923-cü il iyulun 7-dən başlanan bu yol, yəni Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması ilə öz istəklərinin gerçəkləşdirilməsinə ümid edən ermənilər fasilələrlə düz 100 ilə yaxındır ki, Azərbaycanla müharibə aparır. Azərbaycanın düşdüyü çətin şəraiti eynilə Gürcüstan tərəfi də yaşayır. Gürcüstan ərazisində separatizmi dəstəkləyən Rusiya və Qərb dövlətləri eyni ssenari ilə burada da sabitliyi pozmaqda, özlərinə uyğun rejimləri hakimiyyət başına gətirməkdə maraqlıdır. Məhz bu amillərə görə də böyük güclər, Rusiya, ABŞ, Fransa, İran bu münaqişələrin həllində maraqlı görünmür, əksinə bütün vasitələrlə münaqişənin həllinə əngəl törətməyə çalışırlar.

1. Rusiya tərəfindən Qarabağa ermənilərin köçürülməsi

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra da Rusiya tərəfindən səpilmiş düşmənçilik toxumları yenidən aktiv fazaya keçdi və silahlı münaqişələrə çevrildi. Çoxetnoslu tərkibi ilə seçilən Qafqaz regionu Rusiyanın eksperimentlərinin qurbanına çevrildi, istər Şimali, istərsə də cənubi Qafqaza Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra bir neçə münaqişə miras qaldı. Belə münaqişələrdən biri Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsidir. İlkin mənbə və tarixi ədəbiyyatın müqayisəli araşdırılması göstərir ki, ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının və təcavüzünün başlıca məqsədi tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövlətinin əsasını qoymaq və sonradan müxtəlif yollarla onu genişləndirərək "böyük ermənistan" yaratmaqdan ibarət olmuşdur.

Strateji baxımdan böyük əhəmiyyətə malik olan Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində erməni əhalisinin köçürülməsi XIX əsrin əvvəllərində, xüsusilə Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsi haqqında Rusiya ilə İran arasında 1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu ildə Osmanlı dövləti ilə bağlanan Ədirnə sülh müqavilələrindən sonra baş verdi. Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasətinin yeni mərhələsi məhz XIX əsrin 20-ci illərinin sonundan etibarən başladı. Rus çarizmi Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində xristianların sayını artırmaqla özü nüfuzunun bu regionda möhkəmlənməsi və müstəmləkəçilik siyasətinin həyata keçirilməsi üçün real zəmin hazırlayırdı [10, s. 80].

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində də ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi davam etdirildi. Təkcə 1896-cı ildən 1900-ci ilə kimi keçən 13 ildə Cənubi Qafqaza 400 min erməni köçürüldü. N.N. Şavrov bu barədə yazırdı: "1896-cı ildə general-adyutant Şeremetyev Zaqafqaziyada yaşayan ermənilər haqqında məlumatında onların sayının 900 min nəfər olduğunu göstəmişdir. 1908-ci ildə isə onların sayı

1 milyon 300 min nəfərə çatmışdır, yəni bu müddət ərzində ermənilər 400 min nəfərdən çoxalmışlar. Hal-hazırda Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min ermənidən 1 milyon nəfəri diyarın köklü sakinləri deyillər, onları buraya biz köçürmüşük...” [12, s. 59]. Bu fikri erməni tarixçisi B.İşxanyan da təsdiqləyir. O yazırdı ki, Qarabağda yaşayan ermənilərin bir hissəsi xristianlığını saxlayan qədim albanların nəsli – yerli əhalidir, o biri hissəsi isə Türkiyə və İrandan olan qaçqınlardır, onlar üçün Azərbaycan torpağı təqib və zülmlərdən sığınacaq yeri olmuşdur” [12, s. 18]. Göründüyü kimi, tarixi mənbələr ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsini birmənalı olaraq təsdiq edir. Digər tərəfdən isə bu köçürülmə Qarabağın dağlıq hissəsində demoqrafik vəziyyətə, regionda baş verən hadisələrə ciddi təsir göstərir və ermənilərin gələcək ərazi iddialarının baş qaldırmasına zəmin hazırlayırdı.

Sovet dövründə Qarabağ məsələsi bir neçə dəfə qaldırılsa da, ermənilər və onların himayədarları məqsədlərinə nail ola bilmədilər. Lakin 1980-ci illərin 2-ci yarısında etnik separatçılıq meyllərinin yenidən qızışdırılması və SSRİ rəhbərliyi tərəfindən himayə olunması 1988-1993-cü illərdə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi də daxil olmaqla 20 faiz torpaqlarının erməni silahlı birləşmələri tərəfindən işğal edilməsi ilə nəticələndi [11, s. 36].

2. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin beynəlxalq həlli ilə bağlı aparılan danışıqlar

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi başladıqdan sonra uzun müddət bu problem beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmədi. Bunun birinci səbəbi ondan ibarət idi ki, münaqişənin start götürdüyü ilkin mərhələdə dünya birliyi onun aradan qaldırılmasında maraqlı deyildi. Çünki bu problem SSRİ-nin dağılması prosesini sürətləndirən çoxsaylı amillərdən sayılırdı və onun aradan qaldırılması Sovet İttifaqının daxilində gedən dağıdıcı proseslərə mane ola bilərdi.

Maraqlıdır ki, Qarabağ məsələsinin meydana çıxması bilavasitə Kremlin ssenarisi əsasında baş tutmuşdu. İttifaq rəhbərliyi “parçala, hökmranlıq et” prinsipinə əsaslanaraq regional münaqişələr yaratmaqla diqqəti ölkənin əsas problemlərindən yayındırmaq, beləliklə, müttəfiq respublikalarda müşahidə edilən milli azadlıq hərəkatının genişlənməsini əngəlləməyə çalışırdı. Lakin bu plan SSRİ üçün bumeranq rolunu oynadı və etnik münaqişələr imperiyanın dağılmasının qarşısını ala bilmədi, hətta prosesi daha da sürətləndirdi. Ermənilər isə hələ münaqişə başlamamışdan əvvəl beynəlxalq ictimaiyyətin dəstəyini almaq üçün ciddi kampaniya aparmışdılar. Burada erməni lobbisinin imkanlarından da geniş istifadə edilirdi [2, s. 32]. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, bu gün faktiki olaraq dünyada gedən ictimai-siyasi və iqtisadi proseslərə bilavasitə nəzarət etmək imkanına malik olan ABŞ Konqresi ilə erməni lobbisi arasında çox isti münasibətlər mövcuddur. Eyni sözləri Fransa senatı haqqında da söyləmək mümkündür.

Beynəlxalq hüquq normalarına görə, münaqişələrin qarşısını həm dinc yolla, həm də hərbi yolla almaq olar. Münaqişənin dinc yolla həlli zamanı müxtəlif vasitələrdən-araşdırma, danışıqlar, barışdırma, beynəlxalq arbitraj, vasitəçilikdən istifadə olunur. Münaqişələrin həllində dövlət sərhədlərinin pozulmazlığı, dövlətlərin ərazi bütövlüyü və beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli prinsiplərinə dövlətlər əməl etməlidirlər. 1975-ci il ATƏM-in Yekun aktında sərhədlərin pozulmazlığı prinsipinin əsas məzmununu aşağıdakılar təşkil edir: 1) mövcud sərhədlərin beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq hüquqla müəyyənləşdirilmiş qaydada tanınması; 2) mövcud anda və gələcəkdə hər hansı bir ərazi iddialarından imtina edilməsi; 3) bu sərhədlərə zor işlətmə və ya zor işlətməklə hədələmə də daxil olmaqla istənilən qəsdlərdən imtina edilməsi [3, s. 72-73]. Bu mənada Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli və tənzimlənməsində BMT, ATƏT, İKT və bu kimi beynəlxalq təşkilatların rolu prioritet hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu halda tərəflər vasitəçiyə müraciət etməyə məcbur olurlar. Problemin kompromis variantının tapılması xahiş edilir. Bu variant heç bir tərəfi kifayət qədər təmin edə bilmir. Münaqişə latent vəziyyətə keçir, tərəflər bir-birinə rəqib kimi baxır. Münaqişənin aktuallaşması ehtimalı yüksək olur.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli və tənzimlənməsi tarixinə nəzər salsaq və onu şərti olaraq mərhələlərə bölsək, bu mərhələlərin hər birinin xeyli dərəcədə Rusiya-Qərb qarşıdurmasının xarakterindən asılı olduğunu görə bilərik. 1992-ci ilin martında ATƏM-in (1995-ci il yanvarın 1-dən ATƏT) Minsk qrupu yaradılan zaman Rusiya bu təşəbbüsü müdafiə etsə də, dünya dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən münaqişənin nizama salınmasına dair vasitəçilik səylərinin fəallaşması Rusiyanın siyasi dairələrində narahatlıq doğurmağa başladı. Belə bir vaxtda münaqişənin dinc vasitələrlə həlli prosesində Rusiya təşəbbüsü beynəlxalq təşkilatların və dünya

dövlətlərinin əlindən almağa və bununla da regionda özünün zəifləmiş mövqelərini möhkəmləndirməyə cəhd göstərirdi [7, s. 146].

Azərbaycan və Ermənistanın BMT-yə üzv olması ilə Qarabağ problemi regional müstəvidən çıxaraq ən gərgin beynəlxalq münaqişə ocaqlarından birinə çevrildi və beynəlxalq təşkilatların iclaslarının gündəliyinə daxil oldu. Və bununla da Azərbaycan tərəfi münaqişənin həllində qan tökülmədən sülh prinsiplərinə əməl olunaraq tənzimlənməsi yoluna üstünlük vermiş oldu.

1993-cü ilin iyulun 23-də Ermənistan silahlı birləşmələri Azərbaycanın Ağdam rayonunu işğal etdi. Qeyd edək ki, bu artıq Ermənistanın BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qətnaməyə heç bir əhəmiyyət vermədiyini təsdiqləyirdi. İyulun sonlarında BMT Təhlükəsizlik Şurasının iclası keçirildi və burada Ermənistan-Azərbaycan, Qarabağ münaqişəsinə dair 853 saylı qətnamə qəbul olundu. Bu qətnamədə də işğalçı qüvvələrin Azərbaycanın Ağdam da daxil olmaqla, bütün digər işğal olunmuş ərazilərindən çıxarılması tələbi qoyuldu [9, s. 348]. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 853 saylı qətnaməsi bütövlükdə bəzi əlamətlərinə görə 822 saylı qətnamədən daha obyektiv görünsə də, burada da məsələ öz dəqiq qiymətini almamışdır. Çünki Təhlükəsizlik Şurası təcavüzkarın adını çəkmir, yalnız “yerli ermənilər” ifadəsi ilə kifayətlənməyə üstünlük verirdi. Halbuki artıq təcavüzkarın kim olduğu hamıya məlum idi və indi bunu yalnız rəsmi şəkildə təsdiqləmək qalırdı, lakin BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası belə bir addım atmadı. Bütövlükdə qətnamələrdə Ermənistan işğalçı dövlət kimi tanınmırdı və bütün sənədlərdə münaqişə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi kimi deyil, Qarabağ və onun ətrafında münaqişə kimi qiymətləndirilirdi.

ATƏM-in Minsk qrupunun bu illərdəki fəaliyyətinə nəzər salsaq, görürük ki, onun BMT Təhlükəsizlik Şurasının məlum qətnamələrini yerinə yetirmək üçün hazırladığı “Təxirəsalınmaz tədbirlər cədvəli” heç bir təsir gücünə malik deyildi. ATƏM-in başlıca çatışmazlıqlarından biri də məhz ATƏM çərçivəsində və onun himayəsi altında müqaviləni yerinə yetirməkdən imtina edən tərəfə qarşı sanksiya qəbuletmə mexanizminin olmaması idi.

Münaqişənin nizamlanması ilə bağlı 1996-cı ilin dekabrın 2-3-də ATƏT-in Lissabonda Zirvə toplantısı keçirildi. Zirvə toplantısında münaqişənin həllinin siyasi-hüquqi çərçivələrini müəyyənləşdirən xüsusi bir sənəd qəbul edildi [8, s. 726]. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllinə dair 3 əsas prinsipi özündə əks etdirən və ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri, İsveçrənin xarici işlər naziri Flavio Kottinin adından verilən bu bəyanat Ermənistan istisna olmaqla, dünyanın 53 dövləti tərəfindən müdafiə olundu və Lissabon sammitinin Yekun sənədlərinə əlavə edildi [8, s. 727].

ATƏT-in Lissabon Zirvə görüşündən sonra Rusiya ilə yanaşı, Fransa və ABŞ nümayəndələri də Minsk qrupunun həmsədrləri təyin olundu. 1997-ci ilin ikinci yarısından indiyə kimi Minsk qrupunun həmsədrləri Lissabon prinsiplərinə əsaslanaraq iki hissədən ibarət - yəni Qarabağın hüdudlarından kənarda yerləşən işğal olunmuş 7 rayonun azad edilməsi və Qarabağın statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar 3 təkliflə çıxış etmişlər [1].

1998-ci ilin noyabrın 9-da həmsədrlər beynəlxalq hüquq normalarına zidd, həmçinin Azərbaycan üçün qətiyyən qəbuledilməz olan və danışıqların davam etdirilməsinə imkan yaratmayan üçüncü təklifi irəli sürdülər [5]. Bu təklif dünya praktikasında mövcud olmayan “ümumi dövlət” ideyasına əsaslanırdı. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən qətiyyətlə rədd edilən süni “ümümi dövlət” təklifi Azərbaycanın mənafeyinə zidd olmaqla yanaşı, ATƏT-in Budapeşt və Lissabon Zirvə toplantılarında qəbul edilən sənədlərə də etinasız yanaşılması demək idi.

ATƏT-in Minsk qrupunun son təklifindən Azərbaycan tərəfi birmənalı şəkildə imtina etdikdən sonra, 1999-cu il fevralın 8-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Minsk qrupunun həmsədrləri olan dövlətlərin (ABŞ, Rusiya, Fransa) başçılarına eyni məzmunlu məktubla müraciət etdi. Minsk qrupunun fəaliyyətini, xüsusilə həmsədrlərin axırıncı təklifini ciddi surətdə tənqid edən Azərbaycanın dövlət başçısı “ümumi dövlət” ideyasının ATƏT-in prinsiplərinə uyğun olmadığını və sülh prosesinə xeyli zərər verdiyini göstərməklə yanaşı, ABŞ, Fransa və Rusiya dövlət başçılarını münaqişənin ədalətlə və tezliklə aradan qaldırılması üçün səylərini ciddi surətdə artırmağa çağırdı [2]. Məlumatlardan aydın olduğu kimi “ümumi dövlət” prinsipi Ermənistan-Azərbaycan, Qarabağ münaqişəsinin nizamasalma prosesini nəinki yoluna qoydu, həm də münaqişənin həlli yollarına dair tərəflərin mövqeyindəki ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi. Nəticədə, danışıqlar prosesində bir durğunluq yarandı və münaqişənin nizama salınması istiqamətində müsbət irəliləyiş əldə etmək mümkün olmadı. Həmsədrlər tərəfindən irəli sürülən və sonuncu olan “ümumi dövlət” ideyası iflasa uğradıqdan

sonra Minsk qrupunun fəaliyyəti praktiki olaraq dalana dirəndi.

Ermənistan-Azərbaycan, Qarabağ münaqişəsinin dinc nizamlanması ilə bağlı ATƏT-in Minsk qrupunun yarıtmaz fəaliyyətindən sonra danışıqlar prosesinə təkan vermək üçün 1999-cu il aprelin 26-da ABŞ-ın təşəbbüsü ilə Vaşinqtonda Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında artıq yeni formatda birbaşa danışıqlara başlandı və ATƏT-in Minsk qrupu tərəfindən danışıqların bu formatı bəyənildi. Lakin bu görüş münaqişənin nizama salınması istiqamətində konkret nəticə əldə etmədi. Münaqişə tərəflərinin mövqelərində ziddiyyətlərin qalması, xüsusilə Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqedən çıxış etməsi səbəbindən ATƏT-in 1999-cu il noyabrın 18-19-da İstanbulda keçirilən Zirvə toplantısında qəbul edilən yekun bəyannamədə yalnız Qarabağ problemi ətrafında yaranmış mövcud vəziyyəti özündə əks etdirən və Minsk qrupu çərçivəsində münaqişə tərəflərin danışıqları davam etdirməyə çağıran 20-ci maddə öz əksini tapdı [11, s. 54]. Sənəddə ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin cəhdlərinə müsbət qiymət verilməklə yanaşı, Ermənistan və Azərbaycan prezidentləri arasında intensivləşən danışıqlardan razılıq ifadə olunur və nizamlama formatına daha çox uyğun gələn Minsk qrupu çərçivəsində müntəzəm olaraq sülh prosesinin davam etdirilməsi üçün görüşlərin keçirilməsi dəstəklənirdi [11, s. 55]. Artıq belə nəticə hasil olur ki, münaqişənin ömrü uzandıqca, onun həlli də çətinləşirdi. Hər bir beynəlxalq güc münaqişənin nizamlanması proseslərinə həm də öz maraqlarından yanaşaraq, münaqişə vəziyyətindəki tərəflərin maraqlarını əngəlləyirdi.

Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinə növbəti cəhd 2001-ci ilin əvvəlində iki dövlətin prezidentləri arasında keçirilən danışıqlarda bir daha gündəliyə gətirildi. Belə ki, 2001-ci ilin yanvarın 26-da Parisdə əvvəlcə Marini sarayında, martın 5-də isə Yelisey sarayında aparılan danışıqlar, daha sonra aprelin 4-6-da ABŞ-ın Florida ştatının Ki-Vest şəhərində Minsk qrupunun həmsədrlərinin iştirakı ilə davam etdirildi [6, s. 93].

Sonradan "Paris prinsipləri" adını almış bu variantda əvvəllər irəli sürülmüş 3 təklifin ("paket", "mərhələli" və "ümumi dövlət") tərəfləri qane edən məqamlarının ümumiləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Daha sonra Minsk qrupu həmsədrləri bəyan etdilər ki, onlar münaqişənin həlli ilə bağlı yeni təklif üzərində işləyirlər və onu iyul ayında Cenevrədə keçiriləcək növbəti görüşdə prezidentlərə təqdim edəcəklər. Lakin adıçəkilən bu görüş Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi nəticəsində baş tutmadı [6, s. 94].

2004-cü ilin əvvəllərindən Avropa Şurası, ATƏT və Avropa İttifaqı münaqişənin dinc vasitələrlə həlli istiqamətində öz səylərini xeyli artırdı. Belə ki, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının qış sessiyasında Ermənistanın işğalçı dövlət olması bir daha təsbit edildi, münaqişənin aradan qaldırılması istiqamətində Ermənistanın heç bir addım atmaması AŞPA-nın sənədlərində əksini tapdı [11, s. 67]. 2004-cü il aprelin 16-dan başlayaraq Praqada Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirləri səviyyəsində danışıqlar yenidən bərpa olundu. Sonradan "Praqa prosesi" adını almış danışıqların bu mərhələsində 2005-ci ilin yayına qədər iki dövlətin xarici işlər nazirləri 11 görüş keçirərək münaqişənin nizama salınmasına dair sülh planının yeni variantının detallarını müzakirə etdilər. Bununla yanaşı, Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında 2004-cü il aprelin 28-də əvvəlcə Varşavada, sonra isə sentyabrın 15-də Astanada keçirilən danışıqların başlıca mövzusu xarici işlər nazirlərinin Praqa görüşlərində razılaşdırılan məsələlərin əsas detalları oldu [11, s. 68].

2006-cı il Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanması istiqamətində aparılan danışıqların intensivliyi dövrü kimi xarakterizə oluna bilər. Məhz bu ildə tərəflərin nizamlanmaya bir addım yaxın olması barədə təsəvvürlər formalaşdı. Belə ki, Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri 2006-cı il fevralın 10-11-də Paris yaxınlığında Rambuyedə, iyunun 5-də Buxarestdə, noyabrın 28-də isə Minskdə görüşdülər. ATƏT-in Nazirlər Şurasının 2006-cı il dekabrın 4-5-də Brüsseldə Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar qəbul etdiyi bəyanatda 2006-cı il ərzində aparılmış danışıqlar nəticəsində tərəflərin əsas prinsiplər üzrə razılığa gəlmələri üçün daha da yaxınlaşması qeyd olundu. Bununla yanaşı, qəbul edilən sənəddə Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri 2007-ci ildə baza prinsiplərini razılaşdırmaq üçün səyləri gücləndirməyə çağırıldılar [9, s. 12]. Keçirilən görüşlərdə Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqedən çıxış etməsi "Praqa prosesi"nin yenidən dalana dayanmasına və danışıqların nəticəsiz qalmasına gətirib çıxartdı.

2011-ci il mayın 25-də "Böyük səkkizlik" ölkələrinin Fransanın Dovil şəhərində keçirilən sammiti çərçivəsində son üç ildə artıq 3-cü dəfə ABŞ, Rusiya və Fransa prezidentləri Qarabağ münaqişəsinin nizama salınmasına dair birgə bəyanatla çıxış etdilər [11, s. 87].

Danışıqlar prosesinin izlənilməsi və eləcə də aparılan tədqiqatlar göstərir ki, münaqişənin nizama salınması prosesində Azərbaycan və Ermənistan tərəflərinin mövqelərində müəyyən fərqlər yenidən üzə çıxdı.

Beləliklə də, yuxarıdakı məlumatların təhlilindən göründüyü kimi, demokratiyanı əldə silah tutaraq, bütün dünyaya yaymağa çalışan Qərbin aparıcı dövlətlərinin, eləcə də Rusiyanın münaqişə ilə əlaqədar ikili standartlar mövqeyindən çıxış etmələri, ATƏT-in Minsk qrupunun yeritdiyi fəaliyyətlərin səmərəsiz nəticə verməsi, erməni tərəfinin humanitar və hərbi yardımlarla silahlandırılması, işğalçının təcavüzkar dövlət kimi tanınmaması, beynəlxalq təşkilatların münaqişəyə lazımi qiymət verməmələri Qarabağ məsələsinin sülh imkanlarını heçə endirdi. Prezident İlham Əliyevin 2003-cü ildən etibarən 2020-ci ilə kimi Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi istiqamətində apardığı çoxsaylı diplomatik mübarizə də Qərb dövlətlərini və erməni tərəfini razı salmadı. ABŞ tərəfindən Rusiya və İranla əməkdaşlıq içərisində olan və Azərbaycan torpaqlarını işğal edən Ermənistanın hər sahədə dəstəklənməsi problemin həllində maraqlı olmadığını açıq şəkildə göstərir. Eyni sözləri Qərbin aparıcı dövləti olan Fransa haqqında da söyləmək olar. Belə ki, ATƏT-in Minsk qrupunun daimi üzvlərindən biri kimi Fransanın bu münaqişənin nizama salınması istiqamətində yeritdiyi siyasət və tutduğu mövqe deyilənləri bir daha təsdiq edir. Fransa dövlət səviyyəsində hər il qondarma erməni soyqırımı məsələsini gündəmə gətirir, Azərbaycan və Türkiyə tərəfini ittiham edir. Azərbaycanı öz təsirində saxlamaq üçün Rusiya tərəfi də eyni məzmunlu siyasət yürüdür. Ermənistanı həm daxildən, həm də xaricdən dəstəkləməklə münaqişənin həllini yubadır, əsas söz sahibi olmağa, münaqişənin açarını əlində saxlamağa çalışır. Bununla da, 2016-cı ilə kimi aparılan danışıqlar münaqişənin nizamlanmasında sülh variantını aktual etsə də, 2016-cı il aprel hadisələrindən sonra danışıqlar demək olar ki, dalana dirəndi və 2020-ci ilin sentyabrında Azərbaycan tərəfi Ermənistanın işğalçılıq siyasətinə adekvat cavab verərək, torpaqlarının azad olunması qərarını verdi. Bununla da, uzun illər diplomatiya sahəsində aparılan danışıqlar döyüş meydanında yekunlaşdı. Azərbaycan ərazi bütövlüyünü bərpa etdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrliyi. Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin hərtərəfli həllinin prinsipləri haqqında. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 21 fevral 2001-ci il.*

2. *Abdullayev E. Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində. Bakı: Təhsil, 2004.*

3. *Beynəlxalq Hüquq: Bakı: Qanun, 2002.*

4. *"Azərbaycan" qəzeti. Bakı, 27 may 2011-ci il.*

5. *Dövlət başçılarının Helsinki görüşü. Helsinki, 8-10 iyul 1992: Sənədlər və materiallar. Bakı, 1992.*

6. *Əhmədov E. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq-hüquqi aspektləri // Strateji Təhlil, aprel-iyun, 2011, s. 93-109.*

7. *Həmidov S. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi 2020-ci ildə: sülh, yoxsa müharibə? // Dirçəliş-XXI əsr, 2011, sayı 153, s. 146-159.*

8. *Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005.*

9. *Paşayeva U.M. Azərbaycan-Ermənistan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində BMT TŞ-nin mövqeyinə dair // Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 85-ci ildönümü münasibətilə Tarix fakültəsi əməkdaşlarının elmi-praktik konfrasının materialları. Bakı, 2008.*

10. *Şükürov K.K. Türkmənçay. Bakı: Çaşıoğlu, 2006.*

11. *Şıxəliyev E.A. Geosiyasi maraqların toqquşması kontekstində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. Bakı: Əcəmi, 2018.*

12. *Шавров Н.И.. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб, 1911.*

13. *Ишханян Б. Народы Кавказа, СПб., 1916.*

14. *ОБСЕ. Девятая встреча совета министров. Бухарест, 3-4 декабря 2001 года. Решения 2. Заявление совета министров.*

15. *Azerbaijan and Armenia: Peace prospects, Military Realities & the role of the Armenian Diaspora, Caspian İnformation Center, no.16, October 2011. http://www.caspianinfo.com/wp-content/uploads/2011/10/OP-No-16-Armenia -and-Azerbaijan-Peace-Prospects-Military-Realities-and-the-Role-of-the-Armenian - Diaspora.pdf*

16. *ОБСЕ. Двенадцатая встреча Совета министров. София, 6-7 декабря 2004 года. Заявление Совета министров о Нагорно-Карабахском конфликте.*

17. *ОБСЕ. Четырнадцатая встреча Совета министров. Брюссель, 4-5 декабря 2006 года. Заявление о Нагорному Карабаху.*

XÜLASƏ

Məqalədə böyük dövlətlərin Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı tutduqları mövqe və münaqişənin nizamlanmasının qarşısını almaq səyləri araşdırılır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Qarabağ münaqişəsinin yaradılması, onun idarə edilməsi və münaqişənin nizama salınması ilə bağlı Rusiya Federasiyası əsas rol oynayan dövlətlər sırasındadır. Rusiya məqsədyönlü şəkildə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinə ermənilərin yerləşdirilməsi ilə həm Azərbaycan, həm də Ermənistanı nəzarətdə saxlamağa, bölgədə hegemonluğunu qorumağa çalışır. Rusiya ilə yanaşı Qarabağ münaqişəsinin həll edilməməsində Qərb ölkələri də maraqlı görünür. Onlar da Cənubi Qafqaz ölkələrinə nəzarət etmək üçün bölgədə mövcud olan ərazi münaqişələrini öz məqsədləri üçün idarə etməyə çalışırlar.

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, Qarabağ, Rusiya, Avropa, ABŞ*

İSMAYIL MƏHƏRRƏM OĞLU MUSA
Doktor of history in historical science, Baku State University
E-mal: ismailmusa54@gmail.com

ÇİMNAZ İLQAR QIZI QULUYEVA
Master, Baku State University
E-mal: chimnazguliyeva@yahoo.com

Efforts of great powers to block the full resolution of the Karabakh conflict

SUMMARY

The article examines the position of major powers regarding the settlement of the Karabakh conflict and their efforts to prevent the settlement of the conflict. The conducted studies show that the Russian Federation is among the states that play the main role in the creation of the Karabakh conflict, its management and the regulation of the conflict. Russia deliberately tries to control both Azerbaijan and Armenia and maintain its hegemony in the region by placing Armenians in the Karabakh region of Azerbaijan. Along with Russia, Western countries also seem to be interested in not resolving the Karabakh conflict. They also try to manage the existing territorial conflicts in the region for their own purposes in order to control the countries of the South Caucasus.

Keywords: *South Caucasus, Azerbaijan, Karabakh, Russia, Europe, USA*

ИСМАИЛ МАГЕРРАМ ОГЛЫ МУСА
Доктор исторических наук, Бакинский Государственный Университет
E-mal: ismailmusa54@gmail.com

ЧИМНАЗ ИЛГАР КЫЗЫ ГУЛУЕВА
Магистрант, Бакинский Государственный Университет
E-mal: chimnazguliyeva@yahoo.com

Усилия великих держав по блокированию полного разрешения карабахского конфликта

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается позиция крупных держав относительно урегулирования карабахского конфликта и их усилия по предотвращению урегулирования конфликта. Проведенные исследования показывают, что Российская Федерация входит в число государств, играющих главную роль в создании карабахского конфликта, его управлении и регулировании конфликта. Россия сознательно пытается контролировать и Азербайджан, и Армению и сохранить свою гегемонию в регионе, размещая армян в Карабахском регионе Азербайджана. Наряду с Россией, западные страны, судя по всему, также заинтересованы в неразрешении карабахского конфликта. Они также пытаются управлять существующими территориальными конфликтами в регионе в своих целях, чтобы контролировать страны Южного Кавказа.

Ключевые слова: *Южный Кавказ, Азербайджан, Карабах, Россия, Европа, США.*

ВЗАИМНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ КАК ОДНО ИЗ ВАЖНЕЙШИХ НАПРАВЛЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНО-РОССИЙСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА (1991-2015)

УДК 94 "19/..."

ORCID: https://orcid.orgl0000-0001-7117-6394

НУШАБА ГУЛИЕВА
Университет Азербайджан,
доктор философии по истории, доцент

E-mail: nushaba.guliyeva@au.edu.az

Как известно из истории, Азербайджанская Демократическая Республика, имеющая первое демократическое, светское государственное устройство в тюрко-исламском мире, а также на Востоке с момента своего создания оно придавало большое значение правовым, политическим и социальным свободам граждан. 28 мая 1918 года Национальный Совет Азербайджана провозгласил Декларацией независимости о создании Азербайджанской Демократической Республики на северных землях Азербайджана. В пункте IV Декларации независимости говорилось: «Азербайджанская Демократическая Республика предоставляет гражданство и политические права всем гражданам в пределах своих границ, независимо от национальности, религии, социального положения и пола» (Nəsibzadə N., 1990, s.43-45) В вновь созданной Азербайджанской Демократической Республике были обеспечены территориальная целостность и национальная безопасность страны. В короткие сроки были созданы высокобоеспособные воинские части, созданы государственные органы в соответствии с национальными требованиями и демократическими принципами, особое внимание уделялось развитию образования и культуры, основан первый университет Азербайджана, национализировано образование. Он подготовил почву для культурного развития нации в последующие годы и является исключительным с точки зрения истории общественного мнения. Были проделаны важные работы.

За 23 месяца существования республики ко всем гражданам, национальностям и религиям относились с уважением. Помимо мечетей, свободно действовали молитвенные дома и учебные заведения других религий и сект. В парламенте были представлены представители всех религий и национальностей. Была обеспечена полная толерантность в области свободы совести. Как известно, период независимости длился недолго. В конце апреля 1920 года независимость Азербайджанской Демократической Республики была прекращена.

Азербайджанская Демократическая Республика всегда проводила миролюбивую политику, старалась установить отношения взаимного сотрудничества со всеми государствами, основанные на принципах уважения прав друг друга. Благодаря деятельности Азербайджанской Демократической Республики, Азербайджан являлся уже субъектом международного права и был признан мировым сообществом. Именно этот факт, предотвратил стирание Азербайджана как государства с политической карты мира после большевистского вторжения в апреле 1920 года.

Первые годы восстановления государственной независимости Азербайджана совпали с трудным периодом – началом Нагорно-Карабахского конфликта. Ходжалинский геноцид, события в Гарадаглы, а также широкомасштабные военные действия, проведенные армянскими террористами, не позволили нам испытать радость полного достижения нашей независимости. Однако, если бы конституционный акт о независимости не был принят в 1991 году, ситуация в Азербайджане намного ухудшилась бы.

Кровавые события 1990 года, которые никогда не изгладятся из памяти азербайджанского народа, стали для нас серьезным толчком к подъему на великую борьбу за нашу независимость. После январских событий большинство простых граждан и интеллектуалов уже поняли, что единственный способ спасти Азербайджан и его народ – это добиться независимости. Таким образом, спасти народ от жесточайшего кризиса и от рук центральной власти можно было бы, только обретя независимость.

В первые годы независимости наша страна столкнулась с большими трудностями. В 1993 году великий лидер Гейдар Алиев, во второй раз вернувшийся к руководству Азербайджанским

государством по воле и желанию народа, сделал независимость нашей страны вечной и необратимой. Хотя Конституционный акт о государственной независимости был принят 18 октября 1991 года, фактически Азербайджан обрел независимость после возвращения к власти общенационального лидера Гейдара Алиева. Именно его богатый политический опыт, высокие управленческие способности и неиссякаемая любовь к Родине в сердце спасли государственную независимость Азербайджана от опасности. Гейдар Алиев положил конец хаосу и анархии в стране, устранил экономическую, политическую и морально-психологическую напряженность в обществе. Независимая Азербайджанская Республика определила новый путь развития, опирающийся на прочную основу.

Объявив Азербайджанскую Республику преемницей первой демократической республики на мусульманском Востоке, общенациональный лидер Гейдар Алиев заложил основы нового этапа государственного строительства, исходя из логики, что сохранить независимость труднее, чем завоевать ее. За короткое время, в результате неустанных усилий великого лидера, правый голос Азербайджана стал звучать с трибун самых влиятельных международных организаций.

С большой гордостью заявив, что независимость является неоценимым благом и что она играет неоценимую роль в исторической судьбе народа, Гейдар Алиев проделал важную работу для независимости Азербайджана. 20 сентября 1994 года было подписано великолепное нефтяное соглашение «Контракт века», автором которого является Гейдар Алиев. Таким образом, Азербайджан впервые выступил собственником собственных ресурсов. Участие наиболее передовых компаний развитых стран мира в подписании этого соглашения повысило значимость и репутацию нашей страны в регионе. Азербайджан присоединился к огромным региональным проектам, европейской и мировой системе энергетической безопасности в целом. Вся проделанная с 1993 года работа и целенаправленная политика, реализуемая в направлении укрепления государственной независимости, стали самой надежной основой нынешних успехов Азербайджана.

В своем обращении к азербайджанскому народу по случаю нового века и третьего тысячелетия великий лидер сказал: «Величайшим достижением азербайджанского народа в XX веке, несомненно, является создание независимого Азербайджанского государства. Восстановив свою независимость, Азербайджан заложил прочный фундамент демократического, правового и светского государства» (Əliyev H., 2001, s. 6). Это еще раз показывает, что великий лидер считал важным учитывать, что этот главный фактор сыграет важную роль в обеспечении счастливого будущего нашего народа в XXI веке.

Обретение независимости позволило Азербайджану выйти на новый путь развития. Азербайджанский народ взял на себя эту ответственность и сделал этот шаг. Независимость – один из величайших успехов и богатств, достигнутых нашим народом в результате борьбы.

Таким образом, после распада СССР в 1991 году появление новых независимых государств привело к серьёзному изменению геополитической ситуации во всём мире. Бывшие советские республики, получившие независимость, вступили в период установления прямых взаимоотношений с государствами мира как субъектами международного права. С этого периода Азербайджанская Республика предприняла первые шаги в области укрепления своей государственной независимости и установления дипломатических отношений со странами мира.

После возвращения Гейдара Алиева к руководству Азербайджанской Республики в июне 1993 года со стороны Азербайджана были предприняты последовательные шаги по решению всех проблем, мешавших нормальному развитию отношений между Азербайджаном и Россией. 15 июня в своем первом выступлении в качестве спикера парламента Гейдар Алиев заявил, что Азербайджан должен установить взаимоотношения со всеми странами, в том числе со своим северным соседом Россией, на основе принципов равноправного сотрудничества.

В начале сентября 1993 года во время визита Гейдара Алиева, осуществлявшего полномочия Президента Азербайджанской Республики в Москву, были проведены широкие обсуждения по всестороннему развитию азербайджано-российских межгосударственных отношений

Таким образом, со второй половины 1993 года Азербайджан начал проводить внешнюю полити-

ку, открывающую путь для динамичного развития взаимоотношений с Россией. После этого Азербайджанская Республика подтвердила свою позицию конкретными шагами. В «Контракте века», подписанном 20 сентября 1994 года, и в последующих нефтяных контрактах соответствующая доля была отведена российской нефтяной компании «ЛУКОЙЛ», решение о транспортировке нефти страны по маршруту Баку-Новороссийск и ее успешная реализация стало проявлением решимости Азербайджана расширять дружественно-соседские отношения с этой страной на основе взаимовыгодных принципов.

В последующий период Азербайджан в ходе своей внешней политики придавал особое значение развитию межгосударственных отношений с Россией. 3 июля 1997 года в ходе официального визита президента Гейдара Алиева в Москву между Азербайджаном и Россией был подписан договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной безопасности. Этот документ создал широкую правовую основу для поднятия двусторонних отношений на высокий уровень в соответствии с национальными интересами обоих государств.

Официальный визит президента России Владимира Путина в Азербайджан 9-10 января 2001 года стал новым этапом в развитии азербайджано-российских отношений. Это был первый визит президента России в Азербайджан за период независимости. Объективная оценка Россией нынешних геополитических реалий и необходимости развития взаимоотношений с Азербайджаном на равноправной основе не только соответствовала национальным интересам обоих государств, но и стимулировала начало нового этапа во взаимоотношениях. В последующий период между двумя странами было подписано большое количество двусторонних документов и предприняты важные шаги по их реализации.

Гуманитарное сотрудничество между двумя странами продолжало расширяться. Таким образом, за годы независимости в сфере образования, которая является основой общества, взаимная активность достигла наивысшего уровня. В обеих странах значение, придаваемое образовательной политике, образованию граждан и праву на образование, направлено на развитие общества.

После восстановления государственной независимости Азербайджана в 1991 году, со многими странами мира, в том числе и с Российской Федерацией, стало расширяться эффективное сотрудничество в области образования. Целенаправленно проводимый Азербайджанской Республикой и Российской Федерацией политический курс, направленный на укрепление двухсторонних отношений, способствовал развитию культурных связей, в том числе и в сфере образования. После визита президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в Россию в марте 1995 года между двумя странами были подписаны соглашения, охватывающие все области, включая образование. 25 июля 1995 года Правительство Азербайджанской Республики и Правительство Российской Федерации подписали соглашение о сотрудничестве в области аттестации высококвалифицированных научных и научно-педагогических кадров, а в ноябре 1995 года – соглашение о создании научно-технического пространства. Это соглашение, в числе других областей, создало правовую основу и для восстановления связей в сфере образования. Стороны договорились реализовать положения Соглашения о культурном и научном сотрудничестве, подписанного 6 июня 1995 года, касающиеся обмена документов об образовании, а также взаимного признания ученых степеней и ученых званий (Azərbaycanın xarici siyasəti; Sənədlər məcmuəsi. İkinci hissə., 2013, səh. 28-34)

Уже 11 апреля 1997 года Правительство Азербайджанской Республики и Правительство Российской Федерации подписали соглашение о сотрудничестве в области взаимного признания документов об образовании, ученых степенях и ученых званиях. Соглашение о сотрудничестве в торгово-экономической, научно-технической и культурной сферах, подписанное 13 июня 1997 года, способствовало налаживанию сотрудничества с Москвой в различных сферах, включая образование и обмен студентами. В 1997 и 1998 годах, следуя межправительственным соглашениям, 74 студента были направлены из Азербайджана для обучения в различных вузах Российской Федерации. В течение 1997-1999 годов более 140 молодых азербайджанцев были направлены на обучение в московские вузы по различным специальностям (Əhmədov H., 2001, səh. 350)

В последующие годы также развивались двусторонние отношения в области образования.

Особенно усилили эти связи взаимные визиты глав государств. Так как в обеих странах за это время уделялось особое внимание именно образованию, которое считалась приоритетом развития страны.

Как уже отмечалось выше, взаимная деятельность двух стран в сфере образования развивалась благодаря усилиям глав государств. В развитии двусторонних отношений в области образования следует также отметить, роль Бакинского славянского университета, созданного, согласно распоряжению Президента Азербайджанской Республики от 13 июня 2000 года, на базе Азербайджанского педагогического института русского языка и литературы имени М.Ф. Ахундова, сыграл особую роль в развитии образовательных связей между двумя странами. Согласно договоренностям, достигнутым между ведущими вузами России и Бакинским славянским университетом, студенты и преподаватели университета имеют возможность продолжить образование и повысить квалификацию в российских университетах. Бакинский славянский университет является членом ряда российских общественных организаций, в том числе Международного объединения преподавателей русского языка и литературы, Учебно-методической ассоциации российских университетов при Московском государственном институте международных отношений по специальностям «Регионоведение» и «Международные отношения» (Пивовар Е., 2012, с. 175).

Одним из значимых документов, выводящих формат социального сотрудничества на новый уровень, является Декларация о дружбе и стратегическом партнерстве между Азербайджанской Республикой и Российской Федерацией, которая была утверждена 3 июля 2008 года главами государств И. Алиевым и Д. Медведевым в Баку. В соответствии с Декларацией определяются следующие направления взаимодействия:

– на основе исторически значимой роли общин двух народов в Азербайджане и России создавать благоприятные условия для всестороннего развития азербайджанской и российской диаспор в сфере языка, культуры, религии, быта;

– способствовать прогрессу разносторонних взаимоотношений молодежных и студенческих организаций, научных и культурных сфер на межгосударственном уровне;

– в целях поддержания и расширения гуманитарных связей между странами, оказывать всестороннюю поддержку в вопросе создания и популяризации кафедр азербайджанского языка, истории, литературы и т. п. в ведущих российских вузах при активной поддержке азербайджанской стороны;

– при активной государственной поддержке способствовать осуществлению всесторонней деятельности филиалов МГУ им. М.В. Ломоносова в городе Баку, а также Азербайджанского государственного экономического университета в городе Дербент (Декларация о дружбе и стратегическом партнерстве между Азербайджанской Республикой и Российской Федерацией. 3 июля 2008)

Несмотря на богатое и емкое наследие советского времени в истории азербайджанского народа, Азербайджан сегодня независимая республика, в которой государственным языком официально является только азербайджанский, но при этом в этой стране продолжают уважительно относиться к русскому языку и проводить политику сохранения и популяризации его среди населения страны как самого перспективного на уровне иностранного языка. Тем не менее приоритетность языка над другими обуславливается и количеством учебных заведений, способных в Азербайджане преподавать русский язык на высоком уровне. Так, с момента провозглашения независимости Азербайджана и по сегодняшний день в стране действует более чем 300 школ (6 %), 18 вузов и 38 средних специальных учебных заведений. Также следует отметить, что на территории Азербайджана до 2007 года действовали Бакинский филиал Академии права и управления, Бакинский филиал Южно-Российского гуманитарного института, Бакинский филиал Московского государственного открытого университета, филиал Дагестанского государственного университета, филиал Санкт-Петербургского института внешнеэкономических связей, экономики и права и т.д. (Ragimov R., 2018, p. 201).

Так, для независимой Азербайджанской Республики, объявившей сферу образования одним из приоритетов развития страны, принятие различных государственных программ в этой области, реализация международных проектов и установление двустороннего сотрудничества

с различными государствами будет продолжать иметь большое значение. Несомненно, среди этих государств большую долю будет иметь наш северный сосед Россия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Nəsibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası: Məqalələr və sənədlər /Red. Aydın Hümbətoğlu.- B.: Elm, 1990. S.112

2. Əliyev H. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. XXI-Yeni Nəşrlər Evi. Bakı, 2001, 56 s.

3. Azərbaycanın xarıcı siyasəti; Sənədlər məcmuəsi.2 hissədə, İkinci hissə. Bakı, Cool Print" MMC, 2013-cü il. - 608 səh.

4. Əhmədov H.M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Təhsil, 2001. 432 səh.

5. Пивовар Е.И. Российско-азербайджанские отношения. Конец XX- начало XXI века. - М.: Kremlin Multimedia, 2012. -448 с.

6. Декларация о дружбе и стратегическом партнерстве между Азербайджанской Республикой и Российской Федерацией. 3 июля 2008.

7. Ragimov R. 2018. Rising Profile of Russian-Language Schooling in Azerbaijan: Inferiority, Opportunity or Challenge? Eurasia Daily Monitor. 201

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена изучению взаимной деятельности Азербайджано-Российских отношений в области образования. В статье рассмотрены содержательные аспекты развития образовательных отношений с Российской Федерацией после восстановления государственной независимости Азербайджана. Отмечается, что Азербайджанская Республика и ныне будет придавать особую важность взаимодействию со своими соседями в сфере развития образования.

Ключевые слова: *Азербайджан, Россия, образование, двусторонние отношения, независимость.*

SUMMARY

The article is devoted to the study of mutual activities of Azerbaijani-Russian relations in the field of education. The article examines the substantive aspects of the development of educational relations with the Russian Federation after the restoration of state independence of Azerbaijan. It is noted that the Republic of Azerbaijan will continue to attach particular importance to interaction with its neighbors in the field of education development.

Key words: *Azerbaijan, Russia, education, bilateral relations, independence.*

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin təhsil sahəsində qarşılıqlı fəaliyyətinin tədqiqinə həsr olunub. Məqalədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Rusiya Federasiyası ilə təhsil əlaqələrinin inkişafının məzmunlu aspektləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikası təhsilin inkişafı sahəsində qonşuları ilə qarşılıqlı fəaliyyətə bundan sonra da xüsusi əhəmiyyət verəcək.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Rusiya, təhsil, ikitərəfli əlaqələr, müstəqillik.*

UOT 94 "04/15"
ORCID: 0000-0003-4717-98 48

AZƏRBAYCAN AĞQOYUNLU ORDUSUNUN MÜDAFİƏ YARAQ-YASAQLARI

NƏRİMAN ŞİRƏLİYEV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun əyani doktorantı

E-mail: nariman.shireliyev@gmail.com

Giriş

Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm yeri olan Ağqoyunlu dövlətinin qısa bir vaxtda olduqca böyük coğrafiyada hakimiyyət sürməsinin səbəblərinin araşdırılması istiqamətində öyrənilməsi vacib bir amil də onun ordusu və hərbi təşkilatlanmasıdır. Ordunun hücum gücünün effektivliyi və düşmənə ağır zərbə vurma imkanı, təbii ki, müzəffər olma yolunda xüsusi önəm kəsb edir. Lakin bu istiqamətdə digər bir məqam isə döyüşçülərin və ümumilikdə, ordunun özünü döyüş meydanında daha rahat və zərbələrə dayanıqlı hiss etməsidir. Nəzərə alsaq ki, döyüş hücum və müdafiə kimi iki sekansdan ibarətdir, o zaman ordu həm müdafiə, həm də hücum sekanslarında döyüşü qazanabilmə bacarığına sahib olmalıdır.

1. Dəbilqə. Orta əsr dövlətlərinin ordularında döyüşçülərin baş nahiyəsini qorumaq üçün istifadə etdikləri bu geyim müxtəlif mənbələrdə tuğ, tugulğa, tuğul, yişak, külah, miğfər və s. adlarla qeyd olunur. Hazırlanma materialına görə polad və parlaq dəmirdən olan metal dəbilqələrlə yanaşı, yun və keçədən hazırlanan dəbilqələrə də rast gəlinir. Otluqbeli savaşı təsvir olunarkən Həsən bəy Rumlu Osmanlı ordusundakı yeniçəriləri "qırmızı külahlı əsgərlər" kimi təqdim edir. Daha bir çox yerdə "külah" terminini papaq mənasında istifadə edir. Buna örnək olaraq istifadə olunan "novruz-i külahi" ifadəsini, yaxud "başlarında polad külah" bənzətməsini göstərə bilərik [23, s.259, s.313]. Ərznamədə isə Əhmədi dərvişlərin keçid sırasında "Əhmədi tuğ" geyinməsi təsvir olunub [5, s.49]. Xüsusən, ağır zirehli qüvvələr metal dəbilqələrdən istifadə edərkən, oxçu süvarilər kimi yüngül silahlı birliklər daha çox parçadan hazırlanan qoruyucu başlıq taxırdılar.

Ağqoyunlu ordusunda dəbilqə əsas müdafiə ləvazimatlarının ən önəmlilərindən idi. Həsən bəy Rumlu Teymuri Əbu Səidlə Uzun Həsən arasındakı döyüşdən öncəki hadisələrdən bəhs edərkən bütün qoşunun və ordu başçılarının savaşa hazırlıq mərhələsində başlarına dəbilqə qoymasını xüsusi vurğulayır [23, s.260].

Azərbaycan Ağqoyunlu ordusundakı döyüşçülərin istifadə etdikləri dəbilqələrin diametri 20-25 sm. arasında dəyişməklə yarımkürə formasında olub təpə hissəsinə yuxarıya doğru uzanan dəmir ucluq (əksər hallarda 4 tilli və ya rombvari) pərçimlənirdi. Dəbilqənin ön səthinə lələk taxmaq üçün bərkidilən yuvalar dizayn əsas alınaraq ya tək olmaqla tam mərkəzdə, ya da iki ədəd olmaqla sağ və soldan bir-birinə simmetrik şəkildə olurdu. Eyni zamanda burunun qorunması üçün həm hərəkətli, həm də hərəkətsiz qoruyucu əlavələrə rast gəlinir. Dəbilqələrin üst hissəsində səthə müəyyən dini ayələrlə yanaşı, eyni zamanda müxtəlif ov və döyüş səhnələri də təsvir edilirdi. Həm Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində, həm də Metropolitan İncəsənət Muzeyində saxlanılan XV-XVII əsrlərə aid edilən dəbilqələrin hər birinin özünəməxsus nəbati və həndəsi naxışları, eyni zamanda müxtəlif təsvirləri zirehqayırmanın Azərbaycandakı inkişafının öyrənilməsi baxımından önəmli rola malikdir [14, s.72, s.73, s.83; 4, s.15, s.21, s.50].

Dəbilqələrin dizaynında ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri də baş və boyunun müdafiəsi ilə yanaşı ətrafı daha rahat görəbilmə qabilliyyəti idi. Bunun üçün Ağqoyunlu ordusunda orta əsrlər Qərbi Avropa cəngavərlərində olduğu kimi bütün başı əhatə edən dəmir dəbilqələrin istifadəsi gözə çarpmır. Əsas etibarı ilə süvari olan Ağqoyunlu döyüşçüləri savaş əsnasında həm qarşıdan, həm də xüsusən yanlardan gələbiləcək təhlükələri daha rahat və əlavə ağırlıq olmadan görə bilmək məqsədilə, həmçinin maksimum dərəcədə müdafiə oluna biləcəkləri yarımkürə şəklində görüş məsafəsinə mane olmayan, bərm və ya əlavə bərkidilmiş metal lövhələrlə zənginləşdirilmiş dəbilqələrdən geniş şəkildə istifadə edirdilər.

Ağqoyunlu ordusunun istifadə etdiyi iki əsas dəbilqə növündən bəhs edə bilərik. Bunlardan birincisi şişak adlanan yarımdairə formasında ətrafında boyunluq, qulaqlıq və alınlıq bərkidiləbilən dəbilqə növüdür. Digəri isə tülbənd(türkmən) tipli yarımdairəvi olmaqla ön hissəsi gözün üstünə gələcək şəkildə hazırlanmış, eyni zamanda ətraflarında bərm əlavə etmək üçün halqalar və xüsusi birləşdirici mexanizmlərin olduğu dəbilqələrdir. Xarici ədəbiyyatda tülbənd tipli bu dəbilqələr türban, yaxud türkmən tipi kimi də göstərilir [14, 2015, s.69].

Dəbilqələrdəki fərqliliklər eyni zamanda döyüşçünün sosial statusu ilə də birbaşa əlaqəli idi. Yüksək təbəqədən olan döyüşçülərin dəbilqələri də özünəməx-

sus işləmələrlə zəngin, müxtəlif ayələrin üzərinə zərb edildiyi və parlaqlığı ilə seçilən görkəmli dizayna malik olurdular. Ərznamədə dəbilqə və ümumiyyətlə zirehlərin parlaqlığı haqqında müəllif "dəmirin parıltısından tam işıq saçan bir ulduz kimi" ifadəsindən istifadə edir [5, s.53]. Metropolitan İncəsənət Müzeyində saxlanılan XV əsrə aid edilən tülbənd tipli eksponat (inv. 04.3.211) üzərində ərəbcə "Millətlərin boyun ağası, ən böyük sultan, qüdrətli Xaqanımıza şükürlər olsun... Ərəb və fars krallarının hökmdarı, Sultan Yaqu(b)", "İzzət (şöhrət) itaətdə, zənginlik məmnuniyyətdədir" ifadələri həkk edilib [14, s.72].

Ağqoyunlu ordusunun ağır zirehli dəstələri geyimləri ilə yanaşı, dəbilqələrində də boynu və qulaqları qorumaq məqsədilə halqalı zəncir və metal lövhələrin köməkliyi ilə əlavə edilən xüsusi əlavələrdən istifadə edirdilər. Əvvəlki dövrlərdə tamamilə halqalı zirehdən formalaşan və xüsusilə kəsici silahlara qarşı olduqca effektiv olan bu tipli əlavələr artıq XV əsrdən birbaşa dəbilqəyə əlavə edilirdi. Bərm adlanan bu torabənzər qoruyucu geyim eyni zamanda çiyinləri qorumaq vasitəsi kimi də istifadə edilirdi [3, s.260]. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan eksponat (inv. 3180) üzərində bərmlə birlikdə sərgilənir [4, s.32]. Düzdür, dəbilqə XVII-XVIII əsrlərə aid edilsə də, bərmin dəbilqəyə birləşməsi və dəbilqə üzərində görünüşünün öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

2. Zireh. Döyüşlərdə düşmənlə qarşılaşarkən qorunması vacib olan ən önəmli orqanlar təbii ki, sinə qəfəsi daxilində yerləşən daxili orqanlardır. Xüsusən, dövrün hücum silahları nəzərə alındıqda zireh dizaynlarının da buna uyğun olaraq hazırlanması vacibdir. Ağqoyunlu ordusunda zirehin istifadə çoxluğu ilə bağlı Ərznamədə müəllif keçiddə hərəkət edən Əmir Seydi Qasım bəyin birliyini təsvir edərkən onlar üçün hər birinin "balıqlar kimi zireh geyinməsi" haqqında məlumat verir [5, s.57]. Burada, bizim fikrimizcə, Dəvvani qüvvələrin başdan-aşağı zireh geyinməsini təsvir etmək istəyib. Digər bir yerdə Sultan Nurəddin Əlvənd Mirzənin qüvvələrini "dəmir dağına" bənzədir [5, s.58]. Döyüşlərdə zirehin istifadəsinin xüsusi vurğulandığı təsvirlərə Tehraninin əsərində də rast gəlinir. Uzun Həsənin Amid (Diyarbəkir) şəhərindən çıxaraq Qaraqoyunlular üzərinə hərəkəti öncəsi zireh geyinməsi və silahlanması müəllif tərəfindən xüsusi vurgulanır [26, s.130]. Əsərdə müəllif müxtəlif yerlərdə zireh geyən döyüşçülər üçün "cəbə"(cövşən yaxud halqalı zireh), "cəbə-puş"(zireh geyən) sözlərindən istifadə edir [26, s.182].

Zirehlər eyni zamanda savaşla birlikdə mübadilə məqsədilə də istifadə edilirdi. Bununla bağlı Kitabi-Diyarbəkiriyyədə mübadilə məqsədilə at, dəvə, qatır, parça, müxtəlif heyvanlarla yanaşı zireh də mübadilə olunan məhsullar arasında göstərilir [26, s.76].

Zirehlər də hazırlanma materialına əsasən həm metaldan, həm də üzvi məmulatlar, yaxud qeyri-metaldan ola bilər [3, s.263]. Təbii ki, metaldan olan zirehlər ağırlıq baxımından istifadədə müəyyən çətinliklər yaratsalar da, müdafiə nöqteyi-nəzərdən orta əsrlərdə əvəzsiz geyimlərdir. İstər kəsici silahlara qarşı, istərsə də deşici silahlara qarşı ən güclü müdafiə mexanizmlərindən sayılırlar və qiymət etibarı ilə də digər zirehlərə nisbətdə daha baha idilər. Bununla yanaşı, keçədən, yaxud dəridən hazırlanmış xüsusi zirehlər də hazırlanırdı. Bu zirehlər daha aşağı büdcəli döyüşçülər və əsasən yaxın döyüşə girməyən döyüşçülər üçün müdafiə məqsədilə hazırlanırdı.

Ağqoyunlu ordusunun istifadə etdiyi zirehlər arasında ən populyarı cövşən adlanan yastı halqalı donabənzər ön və arxa hissəsində metal parçalar olan zirehdir. Katerino Zeno Ağqoyunlu qüvvələrini təsvir edərkən onların bir qrupunun üzəri qızılla bəzədilmiş zirehlər və cövşənlər geyinməsi haqqında məlumat verir [13, s.22]. Cozefat Barbaro bu tipli zirehləri təsvir edərkən onların dəmirdən və ya qızıl və gümüşdən hazırlanmasını və halqalı zəncirlərlə bir-birinə bağlanan kiçik düzbucaqlı metal parçalardan ibarət olduqlarını bildirir [6, s.105]. Xüsusən, süvari birliklərin aktiv şəkildə istifadə etdiyi bu zireh növü qılınc kimi kəsici silahlarla yanaşı, ox və nizə kimi deşici silahlara qarşı da müdafiə qabiliyyətinə malik idi. Döyüş meydanında öz parlaqlığı ilə seçilən cövşəni Rumlu günəşə və aya bənzədir [23, s.221]. Ümumiyyətlə, döyüşlərdə parlaq zirehlərdən istifadənin psixoloji üstünlüyü də vardı. Parlaq zirehlər günəş işıqları altında "gözləri kor edən" bir təsir bağışlayırdı. Zeno hətta yüksək rütbəli döyüşçülərin xidmətçilərinin də bu tipli parlaq zirehlər istifadə etdiyini vurğulayır [13, s.22].

"Əhsənüt-təvarix"də müəllif hər hansı silahın üstünlüyünü göstərmək üçün onun "cövşən deşən" olmasını xüsusi vurğulayır. Əsasən süvari birliklər tərəfindən istifadə edilən cövşən döyüşçüyə rahat hərəkət qabiliyyəti ilə yanaşı, at üstündə oturarkən uzun olması etibarı ilə ayaqların üzərini örtən parçaları ilə əlavə müdafiə potensialı qazandırırdı. Həsən bəy Rumluya əsaslanaraq deyə bilərik ki, XV əsrin əvvəllərində Teymuri ordusunda olduğu kimi, Qaraqoyunlu ordusunda da cövşəndən istifadə edilirdi [23, s.56].

XV-XVI əsrlər cövşən üçün ən gözəl örnək Metropolitan İncəsənət Muzeyində saxlanılan eksponatdır (04.3.456b). Zireh sinənin altında və onunla paralel olaraq beldə metal parçalarla zənginləşdirilmiş olmaqla yastı metal halqalarla toxunmuş uzun köynə-

yi xatırladır. Qolları dirsək hündürlüyündə olmaqla aşağıdan yuxarıya dioqanal şəkildə kəsilmişdir. Üzərində arxa və öndə olmaqla birlikdə 94 metal parça mövcuddur ki, onların üzəri müxtəlif nəbati naxışlarla bəzənib, qızıl və gümüşlə xüsusi əlavələr edilib. Ümumi çəkisi 12 kiloqrama yaxındır. Metal parçaların üzərində yuxarıda qeyd etdiyimiz Sultan Yaqubun adının keçdiyi dəbilqədəkilərə bənzər ərəbcə və farsca yazılar mövcuddur. Zirehin ön tərəfində ərəbcə "Şükürlər olsun əfəndimizə, sultanımıza. Ən böyük sultan, Xalqların boyun ağası", arxa hissəsində isə yarı ərəbcə, yarı farsca olmaqla "Əbədi şöhrət və firavanlıq, firavanlıq və firavanlıq. İzzət itaətdədir. Dünyanın Yaradanı [bunun sahibini] harada olursa-olsun, qorusun" ifadələri yazılıb [14, s.29].

Cövşən tipli zirehlərdən biri Uzun Həsənə, digər ikisi isə Sultan Yaquba aid edilən daha 3 zireh İstanbulda "Askeri Müze"də saxlanılmaqdadır. Sultan Yaquba aid edilən zirehin (inv. 4339-2) üzərində Məhəmməd peyğəmbərin adı çəkilir və Sultan Yaqub haqqında "ərəb və farslara yol göstərən Türk sultanı" ifadəsi qeyd edilib. Uzun Həsənə aid eksponatın (inv. 4331-2) arxa metal parçaları üzərində isə "Adil hökmdar Həsən Bahadır" ifadəsi nəqş edilib [2, s.41].

Kitabi-Diyarbəkiriyyədə müəllif Muş döyüşünü təsvir edərkən qızılla bəzədilmiş zirehli çox sayda döyüşçüdən bəhs edir [26, s.278]. Əslində bu fakt döyüşçülərin öz rütbələrini, yaxud əsilzadəliklərini göstərmək məqsədilə bu tipli qızıl və gümüşlə bəzədilmiş olduqca bahalı və xüsusi olaraq hazırlanmış zirehlərdən yalnız tədbirlər üçün deyil, eyni zamanda döyüş içində də geniş şəkildə istifadə etdiklərini göstərir. Ambrogıo Kontarini də öz səyahətnaməsində Ağqoyunlu süvarilərindən bəhs edərkən onların olduqca gözəl olan zirehlərini xüsusi vurğulayır [13, s.106].

Orduda cövşənlə yanaşı, sadəcə halqalardan toxunmuş köynək tipli zirehlərdən də istifadə edilirdi. Bu tipli zirehlərin çəkisi 4-7 kq. arasında dəyişməklə daha çox aşağı büdcəli döyüşçülər tərəfindən istifadə edilirdi. Bu tipli zirehlərə örnək olaraq Milli Azərbaycan Tarixi Müzeyindəki 916 inventar nömrəli eksponatı göstərə bilərik. Uzun xalat formasında yastı halqalardan toxunan uzun qollu bu zirehin çəkisi 7 kq-dır. Eyni muzeydə növbəti bir örnək (inv. 3186) isə daha qısa olmaqla köynək formasındadır və qolları yoxdur. Hündür yaxalıqları ilə birlikdə eyni zamanda sinə yarığı da olduqca genişdir. Ümumilikdə 5.5 kqlıq bir çəkiyə malikdir [4, s.62; s.64].

Bu cür zirehlərin altından dəridən, yaxud keçədən xüsusi geyimlər geyinilərdi. Çokal, cezeran, xəftan adlı bu geyimlər əsasən deşici silahlardan qorunmaq üçün əlavə vasitə kimi istifadə edilirdi. "Əhsənüt-təvarix"də Otluqbeli savaşı təsvir edilərkən oxun dəbilqəni və xəftanı deşməsi vurğulanır [23, s.288]. Həsən bəy Rumlu yazır ki, Sultan Şahruxun Azərbaycana ikinci yürüşü zamanı Qaraqoyunlularla baş verən döyüşdə "süvarilərin zərbəsindən cövşən altındakı dəri geyimlər yarılırdı" [23, s.131].

Metal zirehlərlə yanaşı üzvi materialar olan dəridən, ipəkdən, müxtəlif növ parçalardan hazırlanan müdafiə zirehləri də Ağqoyunlu ordusunda geniş şəkildə istifadə edilirdi. Otluqbeli savaşı zamanı Kitabi-Diyarbəkiriyyədə tüfəng güllələrinin zirehin dərisindən içəri keçməsi haqqında məlumat verilir [26, s.376]. Xüsusən, atlı oxçular və uzaq məsafəli silahlarla silah-lanmş döyüşçülər yaxın döyüşə çox nadir hallarda qoşulduqları üçün ağır zərbə silahlarından müdafiə məqsədilə əlavə ağırlıqlı metal zirehlərin istifadəsinə ehtiyac qalmırdı. Orduda bu tipli zirehlərin istifadəsini Katerino Zeno öz səyahətnaməsində də qeyd edir. Müəllif bu tipli zireh geyən döyüşçüləri təsvir edərkən onların bədənlərini bütün növ zərbələrdən qoruya biləcək olan qalın və möhkəm dərilərdən istifadə etdiyini vurğulayır. Eyni zamanda incə ipək parçalardan istifadə edən döyüşçülərin zirehlərinə oxların batmadığını da yenə öz yazılarında qeyd edir [13, s.22].

Zirehlərin qoruma potensialı nə qədər avantaj qazandırsa da, əslində əlavə ağırlıq yaratmaları və döyüşçüləri yormaları baxımından müxtəlif neqativ xüsusiyyətlərə də malik olurdular. Tam zirehli ordunun səfərdən sonra birbaşa döyüşə girməsi onun döyüş potensialının xeyli azalmasına səbəb olurdu. Tehraninin əsərində Cahangir Mirzənin elçisi Hacı Pir Mihmadla Uzun Həsən arasında döyüşdən sonra əsir dəyişdirilməsi ilə bağlı görüşdə Pir Mihmadın zirehli şəkildə yol gəldiklərindən dolayı çox yorulduqlarından və istirahət edəcək zamanlarının olmamasından gileyləndiyini görürük [26, s.134].

Savaşlardan sonra ölülər üzərindəki zirehlərin yoxlanılaraq qalib gələnlər tərəfindən yığılmasına rast gəlinir. Kitabi-Diyarbəkiriyyədə Uzun Həsənlə Qaraqoyunlular arasında baş vermiş toqquşmadan bəhs edərkən müəllif buna toxunaraq Uzun Həsənin ölülər üzərindəki zirehləri yoxlamaq məqsədilə döyüş meydanına yasavul yerləşdirdiyini təsvir edir [26, s.134].

Cozefat Barbaro öz səyahətnaməsində zirehlərin görünüşü ilə yanaşı onların hazırlandığı yer haqqında "Beşköy" adlı bir yaşayış yerindən bəhs edir. Ətrafının iki mil olduğu bu ərazidə yalnız zireh istehsalı ilə məşğul olan sənətkarların yaşadığını vurğulayan müəllif, bu kimi yerləşim yerlərinin bir çox yerdə olduğunu, lakin burda hazırlanan zirehlər kimi gözəl zirehlərin

heç bir yerdə hazırlanmadığını yazır [6, s.106].

Çox təəssüf ki, üzvi materiallardan hazırlanan zirehlərin dövrümüzə qədər qorunub saxlanması mümkünsüzdür. Olduqca tez erroziyaya məruz qalan bu tipli zirehlərin forması və hazırlanma üsulu kimi bir çox məlumatı öyrənə biləcəyimiz hər hansı nümunəyə rast gələ bilmədik.

3. Qalxan. Döyüşçünün önəmli müdafiə alətlərindən biri də qalxandır. Qalxanlar da zirehlərdə olduğu kimi müxtəlif materiallardan hazırlanır. Əsasən metal qalxanlar poladdan, qeyri-metal qalxanlar isə taxta və dərinin birlikdə istifadəsi ilə hazırlanırdı. Ağqoyunlu ordusunun nisbətən yüngül zireh geyinmələri daha inamlı müdafiə üçün qalxan istifadəsini zəruri edirdi.

Qalxanın döyüşlərdə ən böyük istifadə arealı təbii ki, mənzilli silahlara qarşı idi. Xüsusən cövşən geyən Ağqoyunlu döyüşçülərinin ağır zərbə gücü olan silahlara qarşı tək müdafiə vasitəsi zireh üzərindəki metal parçalar idi. Eyni zamanda halqalı zireh deşici silahlara qarşı da yetərincə effektiv deyildi. "Əhsənüt-təvarix"də Sultan Yaqubun Gürcüstana səfəri təsvir edilərkən qalaya hücum zamanı döyüşçülərin qalxanlarını başlarına tutaraq hərəkət etdiyi əks edilir [23, s.221]. Əsərinin digər bir yerində isə Həsən bəy Rumlu oxlara qarşı "qalxanın sinəsini qabartması" kimi bir ifadədən istifadə edir [23, s.415]. Bu ifadələr ox kimi uzaqmənzilli silahlara qarşı qalxan istifadəsinin önəmini bir daha vurğulayır.

Ağqoyunlu ağır süvarisinin istifadə etdiyi qalxanlar metaldan hazırlanırdı. 50-60 santi-metrlik diametrə sahib bu tipli qalxanlar erkən döyüşdə, xüsusən, ordunun ən çox istifadə etdiyi döyüş taktikası olan süvari axınlarında düşmənin silahının həm deşici, həm də kəsici zərbələrindən effektiv müdafiə qabiliyyəti formalaşdırırdı. Ağır nizəli süvarilərin əsas döyüş alətlərindən birini təşkil edən qalxanın istifadəsi də xüsusi hazırlıq tələb edirdi. Bir döyüşçünün savaş meydanında qalxanla birlikdə əsas hücum silahından sintezli şəkildə istifadə edə bilməsi üçün müəyyən təlimə malik olması vacib idi.

Həsən bəy Rumlu bir çox yerdə hər hansı qüvvənin geri çəkilərkən "qalxan atması"nı təsvir edir [23, s.544]. Qalxanın qaçarkən əlavə ağırlıq yaratması ilə yanaşı, eyni zamanda bir növ müdafiədən vaz keçib geri çəkilməyi də təsvir edərkən bu metaforadan istifadə edir.

Taxtadan hazırlanan qalxanlarda dairənin ətrafı ilə yanaşı, qalxanın mərkəzində metaldan istifadə edilirdi. Bu birbaşa olaraq kəsici silah zərbələrinin davamlılığının azaldılmasına hesablanmışdı. Bu tipli qalxanlar əsasən ox və yay istifadə edən döyüşçülər üçün nəzərdə tutulurdu. Döyüşçüyə ox və cirit kimi uzaqmənzilli silahlara qarşı müdafiə potensialı yaradırdı. Bu tipli qalxanların ən zəif cəhəti nizə, gürz, toppuz kimi zərbə gücü ön plana çıxan silahlarla mübarizədə yetərsiz olması və parçalanması idi.

Katerino Zeno Ağqoyunlu döyüşçülərinin istifadə etdiyi qalxanların İtalyan döyüşçülərin istifadə etdiyi kiçik çaplı qalxanlardan fərqli olaraq yuvarlaq şəklində olmasını və döyüşçülərin bədənlərini bununla qoruya bildiyini ifadə edir [13, s.22]. Kontarini isə qalxanların üzərinin ipək və ip ilə xüsusi olaraq bəzədildiyindən bəhs edir [23, s.106].

Artıq XV əsrdə çox azda olsa, hələ də dəri qalxanlardan da istifadə edilirdi. Xüsusən, sərt və qalın dərisi ilə seçilən timsah, fil kimi heyvanların dəriləri xüsusi ön hazırlıq mərhələsindən sonra dördü, yaxud beşi üst-üstə birləşdirilərək möhkəmlik əldə edilirdi. Əsasən, deşici silahlara qarşı istifadə edilən bu qalxanların ən geniş yayılmış növləri dairəvi olmaqla 50-60 santi-metrlik diametrə malik idi [24, s.98].

Qalxan döyüş zamanı döyüşçünün əsasən sol qolunda olmaqla iki bərkidici ip, yaxud qısa qayışla qola keçirilirdi. Birinci ip qolun dirsəkdən biraz aşağı hissəsinə keçirilir, digəri isə birbaşa əlində tutulurdu. Əksər hallarda əllə tutulan hissədə yumşaq materiallardan istifadə edilirdi. "Əhsənüt-təvarix"də müəllif "qalxanın bərk üzü" deyə bir ifadədən bəhs edir [23, s.365]. Böyük ehtimalla, hazırlanan qalxanların iç tərəfi daha yumşaq materialdan olan dəri, yaxud keçə ilə zənginləşdirilir və döyüşçünün qalxanla təmas edən qolunun zərbə tipli silahlara qarşı daha az zədə almasına imkan yaradırdı. Qeyri döyüş vəziyyətində qalxan ya döyüşçünün belinə, ya da atın yanına taxılırdı.

Mənbələrdən göründüyü kimi, Ağqoyunlu ordusunda metal zireh dizaynında əsas məsələlərdən biri də parlaqlıq idi. Bu, eyni zamanda qalxanlar üçün də keçərlidir. Həsən bəy Rumlu Qara Yuluq Osman bəylə Pir Ömər arasında savaşı təsvir edərkən qalxanları zərnigara bənzədir və qalxan üzərinə düşən günəş şüalarından döyüşçülərin gözlərinin qamaşdığını bildirir [23, s.91]. Eyni əsərdə digər bir yerdə qalxan cövşənlə birlikdə günəşə və aya bənzədilir [23, s.221]. Bu kimi ifadələrə "Kitabi-Diyarbəkiriyyə"də də rast gəlinir. Əbubəkr Tehrani döyüş meydanını qalxanların parlaqlığından civədən bir dənizə bənzədir [26, s.297].

4. Dizlik və qolçaqlar. Döyüşçünün savaş zamanı qorunması vacib digər üzvləri hərəkət funksiyası yerinə yetirən ətraflardır. Bu üzvlər zədə aldığı təqdirdə döyüşçü ciddi bir şəkildə döyüş potensialını itirir. Xüsusən, yaxın döyüş zamanı ətrafların qorunması məqsədilə döyüşçülər dizlik və qolçaqlardan istifadə edirdilər.

Ağqoyunlu ordusunun əsas zirehi olan cövşənin

dizaynına nəzər yetirsək ən inkişaf etmiş variantlarında zirehin qollar üçün nəzərdə tutulan hissələrinin dirsəklə paralel hazırlandığını görərik. Bu da döyüşçünün qolçaq istifadəsini məcburi edirdi. Qolçaqlar metaldan və dəridən hazırlana bilirdi. Əsas məqsəd döyüş zamanı dirsəkdən biləyə qədər olan hissənin qorunması idi. Xüsusilə, yaxın döyüşdə kəsici silahlara qarşı qolların effektiv müdafiə edilməsinə kömək olan qolçaqlar eyni zamanda möhkəmliyi hesabına bəzi hallarda düşmən silahının zərbəsinin qarşısını almaq üçün də istifadə edilirdi.

Müxtəlif növdə qolçaq dizaynlarına rast gəlmək mümkündür. Tək halda olan qayışlar vasitəsilə birləşdirilən dəri qolçaqlar, yaxud qola keçirilən tək halda metal qolçaqlar, ya da iki, yaxud üç hissədən ibarət olan və bir-birinə bağlanan metal qolçaqlar hazırlanır və döyüşçünün geyim və silah dəstinə uyğun olaraq seçilirdi [3, s.267]. Dəri qolçaqlardan əsasən yaxın döyüşə girməyən və aşağı büdcəli döyüşçülər istifadə edirdilər.

Qolçaqlarla yanaşı dizliklər, yaxud ayaqlıqlar da döyüşçünün aşağı ətraflarının qorunması məqsədilə dizayn edilən və adətən iki, yaxud üç parçadan ibarət olan dizaynlara sahib olurdular. Parçalar bir-birinə ya qayış vasitəsilə birbaşa, yaxud arada metal torabənzər əlavələr vasitəsilə birləşdirilirdi [3, s.267]. Ayaqların hərəkətli və qatlana bilən olması dizaynın bu tipli parçalı olmasını zəruri edirdi. Əks halda hərəkət qabiliyyəti ciddi şəkildə itmiş olacaqdı.

Qolçaqlar və dizliklərin də digər zirehlər kimi üzəri müxtəlif nəbati naxışlarla bəzədilirdi. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan tunc qolçaq (inv. 415) üzərində ov səhnəsi təsvir edilib. Təsvirin kənar hissələrində nəbati naxışlarla kompozisiya tamamlandırılmağa çalışılıb. Muzeyin bir digər eksponatında (inv. 409) isə qabarıq hissənin kəsmə naxışlarla bəzədilməsi nəzərə çarpır. Eyni zamanda muzeydə 3 hissədən ibarət ümumi uzunluğu 40 sm. olan ayaqlıq dəsti (inv. 3083) də mövcuddur. Onun üzərində qızıl işləməli medalyon və nəbati naxışlar əks olunub [4, s.28, s.36, s.66].

Nəticə. Azərbaycan Ağqoyunlu ordusunun istifadə etdiyi müdafiə yaraq-yasaqları dövrün digər dövlətlərində olan hərbi geyimlərlə oxşarlıq təşkil etsə də, eyni zamanda öz individuallığı ilə də seçilir. Ağqoyunlu ordusu üçün əsas rola malik olan çevik manevr qabiliyyəti və yüksək sürəti nəzərə alınaraq geyim dizaynında da bunu neytrallaşdırmayacaq və eyni zamanda döyüşçünün maksimum müdafiəsini təmin edəcək metodlardan istifadə edilib. Zirehlərin halqa dizaynla olduqca yüngülləşdirilməsi və döyüşçüyə böyük hərəkət imkanları yaratması ilə yanaşı, istifadə olunan halqalar yastılaşdırılaraq kəsici silahların zədə qabiliyyəti minimuma endirilmişdir. Qalxan dizaynında at üstündə əlavə ağırlıq yaratmaması və daha rahat istifadəsi üçün hazırlanan kiçik ölçülü qalxanlar da məhz ümumi ordu kompleksinin tamamlanması məqsədi güdürdü.

Azərbaycan Ağqoyunlu dövləti Şərq və Qərb arasında əsas ticarət yollarının keçdiyi böyük bir coğrafiyaya hakim olduğu üçün geyim və zireh dizaynlarında da qonşu dövlətlərlə texnologiya mübadiləsi yüksək səviyyədə olmuşdur. Eyni zamanda tez-tez aralarında döyüşlər olan XV əsr şərqinin ən güclü dövlətləri olan Ağqoyunlu-Osmanlı-Məmlük-Qaraqoyunlu dövlətləri bir-birinin sənətkarlarından öz silah texnologiyalarının inkişafı məqsədilə geniş istifadə etmişlər. Bu da hal-hazırda muzeylərdə saxlanılan bir sıra maddi-mədəniyyət nümunələrinin hansı dövlətə aid edilməsi, yaxud hansı dövlətdə hazırlanması baxımından ciddi suallar yaratmış olur.

Nəticə etibarı ilə, yuxarıda tədqiq etdiyimiz problemlə bağlı müxtəlif ilkin qaynaqlar, maddi-mədəniyyət nümunələri və dövrlə bağlı araşdırma aparmış tədqiqatçıların əsərləri əsas alınaraq Ağqoyunlu ordusunun istifadə etdiyi müdafiə yaraq-yasaqların sistemləşdirilməsi, dizaynı və istifadə arealı haqqında məlumat verməyə çalışdıq.

Açar sözlər: *Ağqoyunlu ordusu, müdafiə geyimləri, yaraq-yasaq, cövşən, dəbilqə, zireh, qalxan, dizlik, qolçaq.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Алиев Н., & Ахмедов, С. Военная история Азербайджана с древнего периода до XVIII вв. Баку, Азербайджан, 2020.

2. Ahmedov, S. Akkoyunlu Askerlerinin Zırhları. Irs: Geleneksel Sanatlar Dergisi, 2013, s. 38-43.

3. Azərbaycanın hərbi işi tarixi. Bakı, Hərbi Nəşriyyat, 2006

4. Azərbaycanın müdafiə silahları Milli Azərbaycan tarixi Muzeyinin kolleksiyasından, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2012.

5. Baharlu İ. "Arzname" ve "Hülasatüt-tevarih" eserlerinde Akkoyunlu ve Safevi ordularının resmi geçitleri. İstanbul, Paradigma Akademi, 2023.

6. Barbaro J. Anadolu'ya ve İran'a Seyahat. (Çev. Ve Notlar T.Gündüz). Yeditepe İstanbul, Yayınevi, 2009.

7. Efendiyev O. Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi devletlerindeki mülki ve askeri teşkilata bakış. Yeni Türkiye, 2002, 8 (45), s. 72-80.

8. Erdoğan E. Safevi Devleti'nin Askeri Teşkilatı.

(Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, 2015.

9. Erdem İ. Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Ordularına Genel Bir Bakış . Tarih Araştırmaları Dergisi, 2005, 24 (37), s. 57-77.

10. Əhmədov S.Ə. Azərbaycan silahları IX-XVII əsrlərdə; təkamül və inkişafı. Bakı, 2017.

11. Fezlullah b. Ruzbihan Khunji Isfahani. (). Tarıkh-ı ʻalam-ara-yı amını. Persian text edited by John E. Woods with the abridged English translation by Vladimir Minorsky. PERSIA IN A.D. 1478-1490 (Turkmenıca 12). Revised and augmented by John E. Woods. Royal Asıatıc Socıety, 1992.

12. Göksu E. Türk Kültüründe Silah. (Yüksek lisans tezi). Kırıkkale Üniversitesi, 2004.

13. Gündüz T. Uzun Hasan ve Fatih mücadelesi döneminde Doğuda Venedik elçileri: Caterino Zeno ve Ambrogio Contarininin seyahatnameleri (çeviri və notlar Tufan Gündüz). 5.baskı, Yeditepe Yayınevi, 2021.

14. Islamic Arms and Armor in the Metropolitan Museum of Art. The Metropolitan Museum of Art, New York. Pyhrr, S. W., & Kwiatkowski, W. (Eds.). Distributed by Yale Uniersity Press, New Haven and London, 2015

15. Macit E. Timurlu Devletinin Askeri Teşkilatı. (Yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2012

16. Minorsky V. A Civil and Military Review in Fars in 881/1476. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1939, X, 141-178.

17. Nəcəfli T. H. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşü-naslığında. Bakı, Çaşıoğlu, 2000.

18. Nəcəfli T.H. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri (Müasir Türkiyə tarixşünaslığında). Bakı, Çaşıoğlu, 2012.

19. Özdoğan T. Doğu'ya Yolculuk: Venedik Elçilerinin XV. Yüzyıl İzlenimleri. Anadolu Mecmuası, 2022, 1(II), s. 103-113.

20. Paydaş K. Akkoyunlular Devlet Teşkilatı. Türkler, Orta Çağda. Cilt 7:, s.212-220, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

21. Paydaş K. Ak-Koyunlu Devlet Teşkilatı. (Doktora Tezi). Ankara, 2003.

22. Petruşevski İ.P. XV əsr Azərbaycan dövlətləri. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun əsərləri, 1951, I cild, s. 49-108.

23. Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı). Fars dilindən tərcümə və şərhlər: AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof. Oqtay Əfəndiyev, t.ü.f.d., dos. Namiq Musalı. Kastamonu, Uzanlar, 2017.

24. Saka E. Sultanın Silahları (1520-1566). (Doktora Tezi). Samsun, 2021.

25. Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar (). İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2006.

26. Tihrani Ebu Bekr-i. Kitab-ı Diyarbekriyye. (Çev. M.Öztürk,) Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

27. Uzunçarşılı İ.H. Anadolu beylikleri və Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri. Ankara, TTK Basımevi, 1969.

28. Woods J. E. (Çev., Sibel Özbudun, Ek Yazılar, Necdet Sakaoğlu). Akkoyunlular: Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk: 15. Yüzyıl Türk-İran Sivaseti Üzerine Bir İnceleme. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993.

29. Yıldız M.K. Venedikli Diplomatlarca Kaleme Alınan Resmi Mektuplarda Akkoyunlu Askeri Gücü. Harp Tarihi Dergisi, 2020, Sayı 1, s. 95-124.

Defensive constructions in the army of the Azerbaijani State of Aq Qoyunlu

SUMMARY

Although the defense sequence consists of various tactics, the correct implementation of these tactics and minimizing losses during this period are directly related to the personal defense equipment of the warriors. The protective clothing used by a warrior in the Aq Qoyunlu army to protect himself from blows consists of a helmet, armor ("yarik", "cövşen", "zireh"), armrests, knee pads, etc. Such clothes are made of iron or silk, wool, etc. According to the material of production, taking into account the social status of the warrior, his military unit and the weapons he uses.

Keywords: *Aq Qoyunlu army, defense outfit, helmet, jawshen, shield, knee pads, armrest.*

Оборонительные сооружения армии азербайджанского государство Аггоюнлу

РЕЗЮМЕ

Хотя последовательность обороны состоит из различных тактик, правильная реализация этих тактик и минимизация потерь в этот период напрямую связаны с личным защитным снаряжением воинов. Защитная одежда, используемая воином в армии Аггоюнлу для защиты от ударов, состоит из шлема, доспехов ("ярик", "кёвшен", "зирех"), налокотников, наколенников и т.д. Такая одежда изготавливается из железа или шелка, шерсти и т.д. В зависимости от материала изготовления, с учетом социального статуса воина, его воинского подразделения и используемого им оружия.

Ключевые слова: *Армия Аггоюнлу, защитное снаряжение, шлем, кёвшен, щит, наколенники.*

UOT 94 "19/..."

AZƏRBAYCANIN NAXÇIVAN BÖLGƏSİNİN SOVET RUSİYASI TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI

ŞAKİR HÜSEYNOV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universteti, doktorant
E-mail:sakirhuseyin@gmail.com

The occupation of the northern territories of Azerbaijan by the Russian Empire was accompanied by the policy of mass relocation and the definition of administrative territory. The ancient historical-geographic settlements of the Azerbaijani population suffered significant loss due to the subjugation of the forms of local governance imposed by the Russian government, which were constantly changed and aimed at ethno-political purposes [1].

At the beginning of the 20th century, the fate of remote regions and peoples in the Russian Empire, which collapsed with the February revolution of 1917, was in the process of being determined. The conflict of interests of the powerful states of the world in the Caucasus and the Caspian Sea basin, the power struggle, the "arbitration" mission of foreign military forces replacing one another in the region, and the characteristic territorial-administrative measures to create "stability" for their own interests made the situation worse. The most ominous role for the region was played by the traditional destructive Armenian nationalism, its policy of usurpation and genocide born from the "Great Armenia" claim. The fate of the land of Nakhchivan, which faced the threat of Dashnak, was also turbulent. Belonging to the Iravan governorate and giving Iravan to the Armenians left the local population in a very difficult situation. In the south of Goycha Lake, in Zod, Buyuk Vedi, Vedibasar, Milistan and other villages, in Sharur-Daralayaz and near Iravan, the resistance of Muslims was sharper. Although dozens of Muslim villages were destroyed during the fighting, the Muslims managed to suppress the Armenian groups and the region was declared a neutral zone by the allies, on the condition that the rights of the population were taken into account in the international peace conference. Shortly after the fall of the Azerbaijan Republic as a result of the military intervention of Soviet Russia, the lands of Azerbaijan became the subject of political negotiations. The Russian government was pushing Azerbaijan to give up the Sharur-Darelayaz district and the Nakhchivan district in favor of Armenia. This was done by I., one of the main leaders of the Soviet state. It is possible to determine Stalin's attitude to the issue: "If they want to know who owns Zangezur and Nakhchivan, they cannot be given to the current government of Armenia, but if the Soviet government is formed there, they can be given." This predetermined scenario began to be implemented immediately after the declaration of Soviet power in Armenia on November 29, 1920. However, the "Turkish gate" (the first is Stalin's expression, the second is Atatürk's) "many times insisted on," the people of Nakhchivan showed historical determination and fought to the limit of armed resistance, and did not enter the administration of Armenia. The government of Soviet Armenia declared that it recognized Nakhchivan as an independent Soviet republic. The declarations of December 26 and 28, 1920 regarding the region were sent by the Armenian revolutionary committee to Nakhchivan, not to the Azerbaijani government. The poll did not leave hope for Armenian political foresight: 90 percent of the population voted for Nakhchivan to remain part of Azerbaijan in the status of an autonomous republic.

The Turkish side's attempt to sign the agreement that would give legality to this status with the Caucasian republics, separately and bilaterally, turned into a tense process. A delegation of Ankara government consisting of Yusif Kemal, Ali Fuad and Dr. Riza Nur came to Moscow in February 1921 and held negotiations with the Soviet state. Nariman Narimanov, who was the head of the government of the Azerbaijan SSR at that time, sent a letter to the conditions that the Soviet side should take into account during negotiations with the Turks [2].

He brought to V. Lenin's attention: "The Turkish delegation is going to Moscow together with our representative Behbud Shahtakhtinsky... For them, the most fundamental issue is the Armenian issue... they said: "The Armenian issue is a matter of life and death"... Moscow opposes the Turks because of the Armenian issue. if he keeps him away, they may be disappointed and turn to England... I am obliged to warn you: Comrade Chicherin is confusing the East-

ern issue, he is too attached to the Armenian issue and does not take into account what may happen as a result of a conflict between us and the Turks precisely because of the Armenian issue. . I say definitely ... we must make a strong alliance with the Turks at any cost" [3].

V. Lenin, who got acquainted with the letter on February 19, underlined many points and instructed all members of the Central Committee to read the letter. Among those who noted that they read the letter, N. Bukhari's remark is noteworthy: "If I am not mistaken, that delegation has already arrived and is not accepted anywhere." N. Narimanov's letter to Lenin did not remain unaffected by the position of the Soviet side in the negotiation process in relation to the Turkish delegation. In his second short letter addressed to Lenin on February 21, N. Narimanov wrote: "I assume that the Armenian issue should not play a role in the negotiations with the Turkish delegation" [1].

On February 26, 1921, the Moscow conference was opened. One of the main issues discussed was related to Nakhchivan. In the friendship and brotherhood agreement signed between Turkey and the RSFSR on March 16, the fate of Nakhchivan was determined by a special clause (Article 3): "Both parties agree that Nakhchivan province will be an autonomous territory under the auspices of Azerbaijan within the borders specified in Annex 1(B) of the present agreement. they agree to do so, under the condition that Azerbaijan will never compromise this protection right to a third country. The issue of determining the border line of Nakhchivan lands is also reflected in the article. Thus, Nakhchivan gained a new international legal status by remaining under the protection of Azerbaijan.

The Moscow Treaty was ratified by the RSFSR MIK on March 20, 1921, and by the Grand National Assembly of Turkey on July 21, 1921, and their exchange was carried out on September 22 in Kars, Turkey. It was necessary to convene a new conference in order to settle the unresolved issues between Turkey and the South Caucasus republics. The conference was held in Kars on September 26 and October 13, 1921 [2].

Turkey's diplomacy, which insisted on the ratification of the Kars Treaty by every Caucasian republic, became the last hope of Turkish diplomacy: Yusif Kemal asked Ibrahim Abilov to establish contact with Narimanov in order to achieve this and influence the acceleration of the work . Narimanov gave a concrete answer to the question about Nakhchivan at the first All-Azerbaijan Congress of Soviets: according to the agreement between Soviet Russia and Turkey, Nakhchivan is declared an independent republic under the protectorate of Azerbaijan. We will have a representative there and we will serve Nakhchivan in every way.

The Kars Treaty once again determined the destiny of Nakhchivan, once again confirmed the issue of territorial belonging. The issue of Nakhchivan, which was repeatedly discussed by the Soviet government in the Transcaucasian Seym, the APC parliament, the parliaments of Armenia and Turkey, the Paris peace conference, was finally resolved by the Moscow and Kars agreements. These agreements realized the possibilities of Nakhchivan region to remain as an autonomous entity within Azerbaijan. The states that signed the agreements gave an international legal guarantee to Nakhchivan's status as an autonomous territory within Azerbaijan.

After the establishment of the Nakhchivan Autonomous SSR within the Azerbaijan SSR on February 9, 1924, Armenians moved to the territory of Nakhchivan under the guise of "refugees" and changed the ethno-demographic situation in the region to their own advantage, although their attempts to revise the status of Nakhchivan and justify their claims in the future were prevented. , in the late 1920s, the territory of 657 square kilometers of the Nakhchivan MSSR was given to the Armenian SSR, thus ending the direct territorial connection with the Nakhchivan region under the power of Azerbaijan [4].

The fact that this change, implemented in violation of the international agreements concluded in 1921, remained in force during the USSR should not be considered acceptable by the states that regained their independence after the fall of the USSR. Although the territorial integrity of the current states in the South Caucasus, which declared themselves the successors of the states that existed in 1918-1920, was not restored within those borders, as an international agreement, signed and ratified by Armenia, Azerbaijan, Georgia on the one hand, and Turkey on the other, with the participation of the RSFSR Exchange of decrees September 1922According to the Kars agreement held in Yerevan on 11th, which entered into force on the same day, the territory of

the Nakhchivan Autonomous Republic should be restored as indicated in the document: "The Turkish government, the Soviet governments of Armenia and Azerbaijan shall form an autonomous territory of the Nakhchivan region under the auspices of Azerbaijan within the borders specified in Appendix No. 3 of the present agreement. they agree to do it". The duration of the contract is not limited [1].

The authority of the Azerbaijan state over Nakhchivan was unequivocally established by the Kars Treaty signed by the authorized representatives of Armenia as an independent state before the creation of the ZSFSR and the USSR. On February 9, 1924, the Azerbaijan SSR definitively established the autonomous status of Nakhchivan as part of Azerbaijan. The protective guarantee of this historical achievement has been and will be the irrevocable will of the Azerbaijani people, the political determination of the Azerbaijani state.

Keywords: *Nakhchivan, region, politics, Caucasus*

REFERENCE

1. Əliyev, Ə.Ə., Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qurulması və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə (1920-1921-ci illər), Bakı: Bilik nəşriyyatı, 1960.

2. Ghazaryan N., 'The EU and the Nagorno-Karabakh Conflict: The Forty-Four-Day and Its Aftermath', European Foreign Affairs Review, Vol. 28(1), 2023, pp. 53-71.

3. Souleimanov E., 'The Conflict over Nagorno-Karabakh', in Institute for Peace Research and Security Policy at the University of Hamburg (ed.), OSCE Yearbook 2004, 2005, pp. 203-220.

4. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/747919/EPRS_BRI(2023)747919_EN.pdf

XÜLASƏ

Azərbaycanın qədim bölgəsi Naxçıvan tarixən çətin sınaqlarla dolu mürəkkəb və eyni zamanda şərəfli bir yol keçib. Çoxəsrlik dövlətçilik ənənələri olan bu diyar həmişə xalqımızın zəngin mədəni irsini layiqincə yaşadıb, ölkəmizin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi həyatında əvəzsiz rol oynayıb. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması isə Azərbaycanın siyasi tarixinin mühüm əhəmiyyətli hadisəsinə çevrilmişdir. Cənubi Qafqaza köçürüldükdən sonra imperialist dairələrin dəstəyindən məharətlə istifadə edərək regionda mökəmlənmiş ermənilər XX əsrin ilk illərindən başlayaraq müəyyən fasilələrlə azərbaycanlılara qarşı soyqırımı aktları törətmişlər. Azərbaycanın əksər bölgələrində həyata keçirilən qətliamlar Rusiyada çarizmin devrilməsindən sonra daha da genişləndirilmiş və Naxçıvanı da əhatə etmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, bölgə, siyasət, Qafqaz*

Гусейнов Шакир
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет, аспирант
Электронная почта: Sakirhuseyin@gmaail.com

РЕЗЮМЕ
Оккупация Советской Россией Нахчыванской области Азербайджана

Древний регион Азербайджана – Нахчыван исторически прошел сложный и в то же время славный путь, полный тяжелых испытаний. Эта земля с многовековыми традициями государственности всегда жила богатым культурным наследием нашего народа и играла неоценимую роль в социально-экономической, общественной и политической жизни нашей страны. Создание Нахчыванской Автономной Республики стало важным событием в политической истории Азербайджана. Армяне, заселившие регион, умело используя поддержку империалистических кругов после переселения анубисов на Кавказ, совершали акты геноцида против азербайджанцев с определенными интервалами, начиная с первых лет XX века. После свержения царизма в России массовые убийства, устроенные в большинстве регионов Азербайджана, еще более расширились и охватили Нахчыван.

Ключевые слова: *Нахчыван, регион, политика, Кавказ.*

UOT(479.24)

QARABAĞ PROBLEMİ RUSİYA TARİXŞÜNASLIĞINDA

KÖNÜL HÜSEYNOVA
Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı
E-mail: hkonul.adpk@gmail.com

Rusiya tarixşünaslığında Qarabağ probleminin xüsusi şəkildə tədqiqi 1823-cü ildən hesablana bilər. Belə ki, 6 aprel 1816-cı ildə xüsusi gürcü korpusunun (1820-ci ilin avqustundan Xüsusi Qafqaz korpusu - red.) komandanı təyin edilmiş Aleksey Yermolovun və həqiqi mülki müşavir Mogilevskinin göstərişi ilə "Qarabağ əyalətinin təsviri" [14] tərtib olundu. Bu təsvir orijinalı əsasında 1866-cı ildə Tiflisdə yenidən nəşr edilmişdir. Qarabağ əyalətinin təsvirinə görə Talış mahalında 215, Xaçın mahalında 230, Çiləbört mahalında 201, Vərəndə mahalında 625, Dizax mahalında 288 ailə olmaqla cəmi 1559 ailə var idi. Bu ailələrin də hamısı erməni deyildi. Erməni kəndi kimi qələmə verilməyən kəndlərdə 239 ailə yaşayırdı [14, 220-235, 242-245, 310-337]. Bütün Qarabağ əyalətində isə 18 min 563 ailə qeydə alınmışdı, onlardan beş xristian məlikliyinin payına isə bütün ailələrin cəmi 8,4 faizi düşürdü [14, 412]. Qeyd edək ki, xristian albanlar da erməni kəndi kimi qeydə alınmışdı. Verilən məlumatdan məlum olur ki, hətta ermənilərin kompakt şəkildə yaşadığı deyilən xristian məlikliklərində belə əhali tamamilə erməni deyildi.

Rusiya tarixşünaslığında bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlardan biri də İlya Petruşevskinin "Dağlıq Qarabağ kəndlilərinin xristianlığa qədərki inamları" [15] adlı əsəridir. Hələ 1928-ci ildə Qarabağdakı səyahətini başa vuran sovet tarixçisi apardığı tədqiqatın yekunları ilə bağlı belə yazırdı: "Ermənilər yerli monastrlara çox nadir hallarda gəlirlər, son illərdə isə ümumiyyətlə gəlmirlər. Bu yerləri tez-tez qış və yay otlaqlarına keçən zaman yerli türk maldarlar ziyarət edirlər... Bu bir daha təsdiq edir ki, ermənilər bu yerlərdə gəlmə əhalidir... azərbaycanlılar isə əsrlərdən bəri burada yaşayır, bu müqəddəs yerlərə nəsildən nəsilə inam bəsləyirlər" [15, 13]. Etnosla, yerli əhalinin məişəti və mədəniyyəti ilə bağlı uzunmüddətli tədqiqatların nəticəsində alim belə bir qənaətə gəlmişdir: "Qarabağ heç vaxt erməni mədəniyyətinin mərkəzi olmamışdır. Qarabağ mədəniyyəti bütünlüklə Azərbaycan xalqına məxsusdur" [15, 13].

Yuri Pompeyevin 1992-ci ildə Bakıda rus dilində nəşr olunmuş "Qarabağ: qan içində" kitabında Qarabağ probleminin yaranma səbəbləri göstərilmiş və erməni terrorçuluğu tarixi faktlarla ifşa edilmişdir. Müəllif Qarabağ probleminin Rusiya, Türkiyə və Qərb ölkələrinin Cənubi Qafqazda strateji maraqlarının toqquşmasından yarandığını tarixi faktlarla açıb göstərmişdir [7, 46].

Vladimir Kazimirovun 2009-cu ildə tədqiq etdiyimiz problemlə bağlı "Qarabağa sülh: Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında Rusiyanın vasitəçiliyi" adlı əsəri [9] çapdan çıxmışdı. Rusiya tarixşünaslığında bu münaqişənin "ətraflı və sənədləşdirilmiş tarixinin ilk dəfə tədqiqi" məhz V.N.Kazimirovun payına düşür. Əsərin "xatirələrin ştrixləri" adlanan birinci hissəsində müəllif Rusiyanın Qarabağ müharibəsindəki roluna dair guya çoxlu yanlışlıqlarla üzləşdikdən sonra hadisələri obyektiv şəkildə işıqlandırmağa lüzum olduğunu görmüşdür: "Qarabağ müharibəsi barədə digərləri tərəfindən yazılanları - xüsusilə Rusiyanın rolu barədə - oxuduqca bir sıra yanlışlıqlarla üzləşdim. Axı 1992-ci ildən 1996-cı ilədək RF-nın bu münaqişənin tənzimlənməsi üzrə Qarabağ üzrə vasitəçilik missiyasına rəhbərlik etmək məhz mənə qismət olmuşdu. Həmin illərdə Rusiyanı ATƏM/ATƏT-in Minsk qrupunda təmsil edərək onun həmsədri olmuşdum. Bir sözlə, mənimlə müqayisədə çox az insana bu prosesi və Rusiyanın rolunu öyrənmək müyəssər ola bilərdi... hər dəfə belə bir fikir məni düşündürürdü: axı sən bunu bilirsən, bəs onda niyə susursan... " [9, 14]. Müəllif özünü "bitərəf vasitəçi" kimi qələmə versə də, bu münaqişənin nizamlanmasında etdiyi kimi, münaqişənin səbəblərinin şərh edilməsində də təhrif-yanıltmaclara, çox ciddi səhvlərə yol verir. Bu əsər tarixşünaslığımızda təhlil edilib, hətta ona ayrıca kitab da həsr edilib [3]. V.Kazimirovun əsəri məna və məzmununa görə Qarabağa sülh vəd etmir. Bu, Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinin əleyhinə yönəlmiş təxribatdır. Müəllif Qarabağa sülh deməsinə baxmayaraq, Ermənistan Respublikasının dövlət terroru və işğalına bəraət qazandırır. Qarabağa sülh deyərkən ermənilərin vəkili kimi çıxış edir. V.Kazimirovun sülh təklifi ermənilərin torpaq, digərlərinin isə imperiya iddialarından başqa bir şey deyildir. V.Kazimirov BMT və ATƏT-i ədalətli qərar

çıxarıb-çıxarmamasına, Ermənistanın qonşu dövlətin ərazisində dövlət separatizmi yaratmasına, ərazi işğalına göz yumduğu üçün deyil, əslində Rusiya Federasiyasının istəyinə əngəl olmasına görə ittiham edir. Beynəlxalq təşkilatları biz də qınayırıq, Kazimirov da. Ancaq fərq ondadır ki, biz bu təşkilatları Azərbaycan Respublikasının torpaqlarını işğal altında saxlayan, 1 milyon əhalisini qaçqına və köçkünə çevirən Ermənistan Respublikasına qarşı qəti tədbir görmədiyi üçün günahlandırırıq, V.Kazimirov isə həmin təşkilatları qalib gətirilmiş Dağlıq Qarabağ rejiminə Respublika statusu verməyə tələsmədiyinə görə ittiham edir. Bütövlükdə, V.Kazimirovun bu kitabı imperiya ambisiyalı siyasəti müdafiə edir. Bəla burasındadır ki, özünün şəxsi müşahidələri şəraitində baş verən bu proseslər zamanı Kazimirov dünya ictimaiyyətini aldadaraq, ermənilərin özünüxilas yolunda olduğunu şərh edən siyasi çıxışlar edirdi. Onun çıxışları ermənilərin işğalçılıq niyyətini gizlətməyə, müharibənin genişləndirilməsinə xidmət edirdi. Həmin təbliğat hələ də davam etdirilir. V.Kazimirovun kitabı da məhz həmin məqsədə xidmət edir.

XXI əsrdə Qarabağla bağlı tədqiqat aparan rus tarixçilər arasında Oleq Kuznetsovu fərqləndirirlər. Onun "Mərkəzi Qafqaz: sivilizasiyaların toqquşmasına retrospektiv baxış (məqalələr toplusu)" adlı əsərində [4] XVIII əsrin son qərinəsində – XX əsrin əvvəlində Rusiyanın Qafqazda siyasətinin və fəaliyyətinin təkamülü təhlil olunur, Gülüstan müqaviləsinə yeni geosiyasi yanaşma təklif edilir və S.Hantinqton nəzəriyyəsi əsasında Qarabağ münaqişəsinin kulturoloji mahiyyəti araşdırılır. Xüsusilə topludakı birinci və sonuncu məqalələrin təhlilinə diqqəti yönəltmək istərdik. Bu topludakı məqalələrdən birincisi "Rusiyanın Zaqafqaziyada geosiyasi maraqlarının və prioritetlərinin təkamülü" [4, 10-38] adlanır. Müəllifin yazdığına görə, ilk dəfə 2012-ci ildə "Qafqaz və qloballaşma" jurnalında dərc edilmiş məqaləsində XVIII əsrin son qərinəsində – XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Qafqaza ekspansiyasının bu gün bəzi Azərbaycan, erməni, gürcü və rus tarixçiləri tərəfindən tam adekvat qavranılmayan məntiqini izah etməyə cəhd göstərmişdir [4, 7]. Müəllifin yanaşmalarında bir çox səhvlər nəzərə çarpır. Belə ki, O.Kuznetsovun "Mərkəzi Qafqaz regionu heç vaxt Rusiyanın dini ekspansiya obyekti olmamışdır" fikri reallığı əks etdirmir. Bunun əksini təsdiq etmək üçün sadəcə çar Rusiyasının XIX əsrdə Cənubi Qafqazda erməniləri məskunlaşdırmasını qeyd etmək yetərlidir. Şavrov yazır ki, XIX əsrdə erməniləri yerləşdirmək üçün 200 min desyatindən çox dövlət torpaqları ayrılmış, habelə müsəlmanlardan 2 milyon manatdan yuxarı xüsusi torpaqlar da pulla alınaraq ermənilərə paylanmışdır. Gəlmə ermənilər də keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi ilə yanaşı, həm də Yelizavetpol quberniyasında Qarabağ və Zəngəzurun dağlıq bölgəsində və Göyçə gölünün sahillərindəki səfalı yaylaqlarda yerləşdirilmişlər. N.Şavrov onu da qeyd edir ki, rəsmi köçürülmüş 124 min nəfər erməni ilə yanaşı 10 minlərlə erməni ailəsi də qeyri-rəsmi surətdə Cənubi Qafqaza axışmışlar. O, qeyd edirdi ki, "XX əsrin əvvəllərində Güney Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min ermənininin 1 milyondan çoxu yerli əhali olmayıb Rusiya hakimiyyət orqanları tərəfindən buraya köçürülənlərdi" [17, 60-61]. Görülən bu tədbirlərə dini ekspansiyadan başqa nə ad vermək olar? Bunu müəllif özü də sonradan etiraf edərək belə yazırdı: "Mərkəzi Qafqazın Rusiya tərəfindən müstəmləkələşdirilməsində dini-konfessional çalara malik bircə məsələ var idi. Söhbət "erməni məsələsi" deyilən məsələdən gedir, o məsələ ki, Rusiyanın Zaqafqaziyada həyata keçirdiyi bütün siyasətlə uyğunsuzluq təşkil edir, Rusiyanın bu regionda geosiyasətinin formalaşması məntiqini əsaslı surətdə pozurdu" [4, 28]. Yaxud da rus tədqiqatçı yazır ki, "Qafqazın və Rusiyanın Avropa hissəsinin yerli əhalisinin həyat tərzi bir-birindən az fərqlənirdi. Bütün bunlar tamamilə qəti surətdə belə söyləməyə imkan verir ki, Rusiya tərəfindən Qafqazın müstəmləkələşdirilməsi yolunda heç bir sosial-iqtisadi çətinlik yox idi" [4, 27]. Lakin bunu əksini hələ 1829-1830-cu illərdə mərkəzdən Zaqafqaziyada yoxlama aparmaq üçün göndərilən senatorlar qraf P.İ.Kutaysov və Y.İ. Meçnikov yazırdılar: "... Müsəlman əyalətlərində rəislərin (çar Rusiyasının təyin etdiyi hökumət nümayəndələrinin – red.) azğınlığından və əhalinin çəkdiyi əziyyətdən adam dəhşətə gəlir. Burada insan ləyaqəti tapdalanmış, hər cür ədalət unudulmuş, qanun yalnız əsarət aləti olmuşdur"[1, 214]. Müsəlmanlara qarşı yeridilən ayrı-seçkilik siyasətinin nəticəsi kimi bugünkü "Dağlıq Qarabağ problemi"ni qeyd etmək yetərlidir.O.Kuznetsov yazır: "XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində ermənilərin özünüdərki ənənəvi bütpərəstlik və ya neobütpərəstlik əsasında formalaşıb, hansısa xristian mənəviyyatı və etikası əsasında deyil. Xüsusilə də bu sovet hakimiyyəti illərində baş verib... və erməni kilsəsi dünya ermənilərinin birləşməsində ideoloji mərkəz rolunu oynaya bilməzdi" [10, 96]. Müəllif bu fikrini əsaslandırmaq üçün başda Daşnaksütyun olmaqla ermənilər tərəfindən irəli çəkilən şüarlara, elektron-internet resurslarına diqqəti yönəldir. Müəllifin fikrincə, erməni etnosu-

nun siyasi identikliyi əsasında xristianlığa qədərki miflər və əfsanələr dayanır. O.Kuznetsov apardığı tədqiqatda belə qənaətə gəlir ki, ermənilərin beynəlxalq qüvvələrinin Qarabağda Azərbaycan xalqına qarşı münasibəti, Qarabağ münaqişəsi hər hansı bir vətəndaş müharibəsi, yaxud da öz müqəddəratını təyin etmə uğrunda mübarizə deyil, sadəcə ermənilərin "soyuq" müstəmləkə müharibəsidir [10, 99]. Digər tərəfdən də Qarabağın ermənilər tərəfindən zəbti işğalçı tərəfə heç bir xarici siyasi, hərbi strateji və iqtisadi fayda vermədi. Erməni və Azərbaycan identikliyinə ayrı-ayrılıqda da nəzər salan müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, "ermənilər üçün Qarabağa sahib olmaq "Böyük Ermənistan" əfsanəsini reallaşdırmaq yolunda reinkarnasiya deməkdir. Artsax olmasa Ermənistan olmaz, Ermənistan olmasa erməni diasporu olmayacaqdır. Bu baxımdan da Azərbaycan tərəfindən hansı səviyyədə təzyiq göstərilərsə-göstərilsin, ATƏT-in Minsk qrupunun beynəlxalq vasitəçiləri ilə nə iş görülürsə-görülsün, "status ante bellum", yəni müharibədən əvvəl dövlət vəziyyətində işğal edilən ərazinin qaytarılması prinsipcə mümkün deyil. Həm ermənilər, həm də azərbaycanlılar üçün bu ərazi, hərbi-siyasi problemin həlli yalnız "ya hər şey, ya da heç nə" formatında mümkündür" [10, 107-108]. Məqalədə müəllifin əsaslandırmağa çalışdığı fikirləri birmənalı olaraq qəbul etmək olmaz. Ən azından ona görə ki, müəllif Qarabağ probleminin yaradılmasında Rusiyanın, Qərbin rolunu sanki qəsdən unudur. Reallıqda isə təsdiqinə ehtiyac duyulmayan bir faktdır ki, ermənilər bu gün dövlət yaradıblarsa, bu onlara edilən xristian qardaşlarının dəstəyi və erməni kilsəsinin ideoloji fəaliyyətinin nəticəsindədir. Təbii ki Oleq Kuznetsovun da vurğuladığı kimi, bu gün ermənilər əksəriyyəti dünyaya səpələnmiş vəziyyətdə olan etnoslardan biridir və onların fəallığında erməni lobbisinin dəstəyi danılmazdır. Lakin bu dəstəklə yanaşı xrisitan təəssübkeşliyi də yaddan çıxarıla bilməz. Qeyd edək ki, O.Kuznetsovun "Transmilli erməni terrorizminin etno-konfessional kökləri (tarixi-mədəni təhlil)" adlı məqaləsində də eyni xətt izlənilmişdir. Lakin bu məqalədə bəzi maraqlı məqamlara da müəllif diqqət çəkmişdir. Belə ki, O.Kuznetsov 1988-1994-cü illərdə baş verən Qarabağ müharibəsinin dövlətlərarası müharibə olmadığını, Azərbaycanın silahlı qüvvələri və polis qüvvələrinə qarşı Qarabağda Ermənistan Respublikasının qoşunların deyil, yerli separatçıların, beynəlxalq terrorçuların, MDB-nin erməni millətçilərinin birləşmiş silahlı qüvvələrinin hərbi qulluqçularının döyüşdüyünü qeyd edir. Siyahını daha da genişləndirən müəllif ermənilərə dəstək olan qüvvələr sırasında Yaxın Şərq, Avropa və ABŞ-ın muzdlu hərbçilərini, həmin vaxt Zaqafqaziyada yaşayan keçmiş "soveti" ermənilərini, "Ay Data" erməni təşkilatının koalisiyon qüvvələrini də sadalayır [11, 65-66].

Stanislav Tarasovun redaktorluğu ilə 2012-ci ildə "Qarabağ münaqişəsi barədə miflər: məqalələr toplusu" çapdan çıxdı [16]. Bu toplu publisist S.Tarasovun məqalələri əsasında tərtib edilib. Əsərin annotasiya ilə tanış olmaq yetərlidir ki, müəllifin mövqeyinin rus-erməni əməkdaşlığından yana olduğunu başa düşəsən. Yaxud da müəllifin əsərinə Aleksey Martınov tərəfindən yazılan "ön sözə" diqqət edəndə əsərin hansı niyyətə xidmət etdiyi məlum olur. A.Martınovun fikrincə, guya Qarabağ probleminə Azərbaycan və Ermənistan tərəfindən qondarma Qarabağ rejiminin tanınması son qoya bilər [16, 3-4]. Bu fikirlər bir növ S.Tarasovun fikirləri ilə də üst-üstə düşür. O da mətbuatda çıxış etdiyi yazılarında tez-tez "Qarabağ erməniləri" ifadəsini qabardıb Qarabağdakı 1988-ci ildəki vəziyyətə qayıtmağın qeyri-mümkünlüyünü qeyd etməklə problemi daha da dolaşığa salmağa çalışır. Hətta qondarma Qarabağ rejimini Azərbaycan tərəfinə qəbul etdirməyə səy göstərir [16, 6-7]. S.Tarasovun fikirlərindəki ermənipərəstliyi rus tarixçisi Oleq Kuznetsov da təsdiq edir. O, çıxışında belə demişdir: "Hesab edirəm ki, bir il öncə ermənilərin sifarişi ilə S.Tarasovun yazdığı "Dağlıq Qarabağ haqqında miflər" kitabı rus tarixşünaslığına qara ləkədir. Ermənilərin sifarişini yerinə yetirməklə Tarasov kimi pulla satın alınan müəlliflər tarix elmində öz qədim ənənələri və metodologiyası olan rus tarixşünaslığının imicinə zərbə vurub. Tarasov kimi müəlliflər arxiv sənədlərini, tarixi faktları sifarişçilərinə sərf etdikləri formada təhrif edib kitab yazır... Konkret desək, bu əsər S.Tarasovun öz mənfəəti naminə Rusiyanin xarici siyasətini təhrif etmiş çap məmulatına cavabdır"[2]. Bu və digər faktlar onu göstərir ki, Tarasov nəinki tarixi, hətta diplomatik sənəddəki faktları saxtalaşdırıb.

Rusiya tarixşünaslığında tədqiq etdiyimiz problemlə bağlı bir başqa tədqiqat əsərinin müəllifi Mixail Jiroxovdur. Onun "Qarabağın qılınc və atəşi: tanınmayan müharibənin xronikası: 1988-1994" əsərində [8] müəllifin də qeyd etdiyi kimi, münaqişənin əsasən hərbi-siyasi aspektdə təhlilinə önəm verilir və tədqiqatçı bacardığı qədər bu və ya digər hadisələrə siyasi qiymət verməkdən çəkinməyə çalışmışdır. Lakin əsərin ön sözündəcə müəllif hadisələrə necə yanaşdığını qondarma qurumları (Qarabağ, Cənubi Osetiya, Abxaziya və Dnestryanı Respublika) dövlət

olaraq qələmə verməklə büruzə verir. Hələ bir qədər də irəli gedərək onların hər birinin öz "müstəqilliyini" hərbi yolla qazandığını qeyd edir ki, bu da əslində Rusiya Federasiyasının bu işdəki "rolunu kiçildir" [8, 3]. Müəllif yazdığı əsərə obyektivlik görüntüsü qazandırmaq üçün Qarabağ münaqişəsinə dair həm Azərbaycan, həm də Ermənistan tərəfinin yanaşma tərzini təqdim edir. Hətta öz əsərində bacardığı qədər daha çox sənədlərə və şahid ifadələrinə müraciət etdiyini yazan müəllif hərbi əməliyyatların gedişinin ümumi mənzərəsini, hərbi-siyasi vəziyyətin inkişaf dinamikasını, hərbi potensialların dəyişməsini, münaqişə edən tərəflərin baş verən hadisələrin fonunda milli silahlı qüvvələrinin yaranması prosesini araşdırmağı qarşısına məqsəd qoyduğunu qeyd edir. Müəllif erməni tərəfinin mövqeyini Arsen Məlik Şahnəzərovun, Azərbaycan tərəfinin mövqeyini əldə edə bildiyi rusdilli müəlliflərin, qərbin baxışını isə Tomas de Vaalın əsərlərinin timsalında müqayisə edir [8, 8]. Əsərdə "münaqişənin tarixi fonu" başlığı altında təqdim edilən ilk paraqrafdaca təhrifə yol verərək Qarabağ vilayətinin erməni yaylasının şimal-şərq hissəsini təşkil etdiyini yazır. Erməni tarixçilərinin qələminə uyğun olaraq Ərməniyyəni Ermənistan kimi təqdim edən tədqiqatçı, xristian alban məlikliklərini də "erməni dövlətçiliyinin qalıqları" kimi təqdim edir. Bu da azmış kimi tarixi təhrif etməyə davam edən M.Jiroxovun iddialarına görə guya 1917-ci il inqilabı ərəfəsində belə bir müddət Qarabağ Ermənistan tərkibində olub [8, 9-14]. Halbuki Cənubi Qafqazda Ermənistan adlı siyasi subyekt 1918-ci ilə qədər mövcud olmayıb. Müəllif bu da azmış kimi iddia edir ki, guya 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və tərkibinə Qarabağ və Zəngəzurun da daxil edilməsi ilə XX əsrdə ermənilərlə azərbaycanlılar arasında münaqişənin əsası qoyulmuşdu [8, 14]. Halbuki Qarabağ və Zəngəzur tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır. Ermənilərlə azərbaycanlılar arasında münaqişənin kökləri isə XIX əsrə gedib çıxır. Müəllifin yol verdiyi təhriflər istinad etdiyi erməni müəllif Məlik-Şahnəzərovun əsərindən [12] olduğu kimi köçürüb ona tənqidi yanaşmaması ilə bağlı idi. Bu əsər barədə daha sonra – erməni müəlliflərinin Qarabağ problemi ilə bağlı yazdıqlarını təhlil edərkən ətraflı məlumat verəcəyik. Sadəcə bir məqamı qeyd etmək istərdik ki, Qarabağda 1918-1920-ci illərdə gedən hərbi əməliyyatlar heç də rus tədqiqatçının təqdim etməyə çalışdığı kimi, Qarabağ ermənilərinin suveren hüquqları uğrunda mübarizəsi deyildi. Sadəcə İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsindən sonra Azərbaycanın əzəli Zəngəzur və Qarabağ torpaqlarına sahib olmaq uğrunda onların işğalçılıq planının növbəti bir parçası idi. Hətta bu planın reallaşmasını önləmək məqsədi ilə AXC hökuməti tərəfindən Qarabağ general-qubernatorluğu yaradılmış və Xosrov Paşa bəy Sultanov general-qubernator təyin edilmişdi. Ermənistan (Ararat) Respublikasının xarici işlər naziri S.Tiqranyan Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılmasına etirazını bildirsə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin cavabında bu etiraz əsassız hesab olunmuş və həmin ərazilərin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olması göstərilmişdi" [5, 49]. Ermənipərəst mövqe nümayiş etdirən M.Jiroxov Andranikin 150 müsəlman kəndini dağıtmasını elə qeyd edir ki, sanki bu tərəflər arası silahlı mübarizənin gedişində baş vermiş adi bir hadisə idi. Bu da azmış kimi M.Jiroxov bəzi məqamlarda ermənilərin Qarabağda nəzarətə yiyələnmələrini qarabağlılar üçün sabitliyin bərpası kimi qələmə verir [8, 17]. Bu da əslində müəllifin mövqeyinin heç də məsələnin obyektiv təhlilinə deyil, birbaşa olaraq ermənipərəst istiqamətdə olduğuna bir daha dəlalət edir. Bütövlükdə, müəllif eyni mövqeyini bütün əsər boyu davam etdirir. "Böyük dövlətin kölgəsində. Qarabağ sovet illərində" adlı paraqrafda Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması barədə məlumat verərkən sovet hökumətinin gördüyü işlərə şərh vermir. Son məqamda belə ermənipərəst mövqeyindən dönməyən M.Jiroxov Azərbaycanın hərbi qüdrətini kiçildərək Qarabağda baş verə biləcək növbəti müharibədə "rus silahının Dağlıq Qarabağın ermənilər adına müdafiəsinə öz töhfəsini verəcəyini" [8, 154-155] qürur hissi ilə qeyd edir. Təbii ki əsərdən də göründüyü kimi müəllifin niyyəti heç də münaqişəni obyektiv şəkildə araşdırmaq deyil, ermənilərin mövqeyini və Rusiya Federasiyasının maraqlarını nümayiş etdirməkdən başqa bir şey deyil.

Bütövlükdə Rusiya tarixşünaslığında tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərlərin əksəriyyətində daha çox rus-erməni əməkdaşlığı ön plana çıxır. Yalnız Oleq Kuznetsov kimi istisna tədqiqatçılarda müəyyən qədər hadisəyə obyektiv yanaşma meyili özünü göstərsə də, nəticə etibari ilə Qarabağ probleminin Rusiya tarixşünaslığında tədqiqi bu gün Rusiyanın ATƏT-in Minsk qrupundakı fəaliyyətinə bənzəyir. Yəni problemi həll etmək yox, problemdən RF-nin maraqları naminə yararlanmaqdır əsas məqsəd. Ən obyektiv rus tarixçisi kimi tədqiqatın gedişində nəzərdən keçirdiyimiz rus tarixçisi Oleq Kuznetsov belə problemin Rusiya tərəfindən yaradılmasını və həllinin Rusiya istəmədikcə mümkünsüz olduğunu "ya hər şey, ya da heç nə" formatını Azərbaycan xalqına təlqin etməyə çalışır.

Açar sözlər: *Qafqaz, Azərbaycan, Ermənistan, Rusiya, Qarabağ.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdullayev M. Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-cı illərinə qədər). Bakı: Adiloğlu, 2005, 232 s.

2. "Dağlıq Qarabağ haqqında miflər" kitabı rus tarixşünaslığına qara ləkədir" http://525.az/site/?-name=xeber&news_id=12789 (Məqalənin yazılma tarixi: 29.10.2013; istifadə tarixi: 23.02.2019)

3. Hacıyev Q., Nuriyev S. Vladimir Kazimirovun "Qarabağa sülh" arzusu və əsl niyyəti. Bakı, 2011, 131 s.

4. Kuznetsov O. Mərkəzi Qafqaz: sivilizasiyaların toqqumasına retrospektiv baxış (məqalələr toplumu). Bakı, "Qafqaz" Nəşriyyat Evi, 2013, 120 s.

5. Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: Təhsil, 2005, 380 s.

6. O.Kuznetsov: «Rus-erməni birliyi» təşkilatı Rusiya ərazisində artıq 20 ildir qanunsuz fəaliyyət göstərir. "Azərbaycan" qəz., 2013, 30 oktyabr, s. 13

7. Pompeyev Y.A. Qarabağ qan içində. Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 1996, 160 s.

8. Жирохов М. Меч и огонь Карабаха. Хроника незнаменитой войны. 1988-1994. М.: ЗАО издательство центрполиграф, 2012, 283 с.

9. Казимиров В.Н. Мир Карабаху. Посредничество России в урегули-ровании нагорно-карабахского конфликта. Москва: Международные отношения, 2009, 456 с.

10. Кузнецов О. Нагорно-Карабахский конфликт: Столкновение цивили-заций»? //»Кавказ и Глобализация», 2013, Том 7, Выпуск 1-2, с.94-108

11. Кузнецов О. Этно-конфессиональные истоки транснационального армянского терроризма (историко-культурологический анализ)//"Strateji təhlil", 2016, № 3-4 (17-18), с. 63-86

12. Мелик-Шахназаров З. Записки карабахского солдата. М.: Изд. Шварц, 1995, 79 с.

13. Нуриева И. территориальная целостность и право на самоопределение. Баку: Мутарджим, 2006, 346 с.

14. Описание Карабахской провинции (Составленное в 1823 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова). Тифлис: типогр. гл. упр. наместника Кавказа, 1866, 425 с.

15. Петрушевский И.П. О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха. Баку: Изд-во АзГНИИ, 1930, 43 с.

16. Тарасов, С.Н. Мифы о Карабахском конфликте: сборник статей. (Серия «Библиотека русско-армянского содружества») М.: Книжный Мир, 2012, 672 с.

17. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911, 156 с.

КАРАБАХСКАЯ ПРОБЛЕМА В ИСТОРИОГРАФИИ РОССИИ

В статье рассматриваются Карабахский вопрос в исследованиях русских ученых, предпринимается попыток анализировать объективные и субъективные подход к этой важной проблеме. На основе этих исследований доказывается, что подход русских ученых к этой проблеме в основном зависят от государственных интересов России в Азербайджане и Армении. Изучение работ русских исследователей показывает, что русские ученые демонстрируют симпатию к армянам.

Ключевые слова: *Кавказ, Азербайджан, Армения, Россия, Карабах.*

KARABAKH PROBLEM IN THE HISTORIOGRAPHY OF RUSSIA

The article examines the Karabakh problem in the researches of Russian scientists, attempts are being made to analyse the objective and subjective approach to this important problem. On the basis of these studies it is proved that the approach of Russian scientists to this problem mainly depend on the state interests of Russia in Azerbaijan and Armenia. Mostly Russian researchers show sympathy for Armenians.

Keywords: *Caucasus, Azerbaijan, Armenia, Russia, Karabakh.*

УДК 94(479.24)

ИЗ ИСТОРИИ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ РОМАНОВСКОЙ РОССИИ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIX ВЕКЕ

ДЖЕЙХУН ГУСЕЙНОВ
Диссертант Института истории НАН Азербайджана

E-mail: djeyhun_guseynov@mail.ru

Аграрная политика царизма в Азербайджане во второй половине XIX в. отличалась от той, которая проводилась в самой России и других христианских регионах империи.

В целом Российская империя в своем развитии на целое столетие отставала от европейских государств, в основном из-за существования крепостничества. В Южном Кавказе, в том, числе в Азербайджане, как окраинной колонии империи, положение было еще хуже. С одной стороны сказывалось притеснение царскими чиновниками и учреждениями, с другой отсталость самого азербайджанского общества по сравнению с центрально-российского.

Подневольный-крепостной труд (в Азербайджане – труд зависимых крестьян) в сельском хозяйстве и промышленности был малопроизводительным, невыгодным. Промышленность остро нуждалась в свободных рабочих руках, а крестьяне находились в личной зависимости от помещиков и были прикреплены к земле. Положение государственных или же казенных крестьян мало отличалось от положения помещичьих крестьян, в некоторых местах было и хуже.

Во второй половине XIX в. Россия вступила в новый период своего исторического развития. Она все больше становилась на путь капитализма, рост которого тормозили крепостнические отношения.

Отмена крепостного права в России была подготовлена всем ходом исторического развития страны, вызвана теми сдвигами, которые происходили в ее социально-экономической жизни в связи с развитием капитализма. Реформа должна была сгладить противоречия между старыми производственными отношениями, покоившимися на феодально-помещичьем землевладении, и развивающимися производительными силами. Закон обязательного соответствия производственных отношений характеру производительных сил требовал ломки социального облика деревни, устранения тормозов на пути прогрессивного общественного развития страны.

Крымская война, в которой царизм потерпел поражение, и рост крестьянского движения в предреформенный период со всей очевидностью продемонстрировали необходимость безотлагательной отмены крепостного права.

В государственной деревне Южного Кавказа царизм, до ликвидации наместничества в 1882 г., не сделал почти ничего в отношение хозяйственно-правового устройства казенных крестьян [1, 107]. А проводимое с 1862 года межевание «было парализовано недостаточностью сумм» (т.е. выделяемых средств) [2, 5-6; 3]. Оно шло очень туго [4] и результаты его, по признанию представителей кавказской администрации, не соответствовали размерам затраченных средств и не оправдывали справедливых ожиданий населения [5, 1].

Поскольку Азербайджан являлся колонией Российской империи, он неизбежно постепенно втягивался в общероссийское общественное разделение труда и включался в общероссийский рынок [6]. Он всемерно стимулировал возникновение и развитие торгового земледелия на окраинах…

Царское правительство вынуждено было пойти на уступки. 19 февраля (3 марта) 1861 года в Петербурге император Александр II подписал Манифест «О Всемилостивейшем даровании крепостным людям прав состояния свободных сельских обывателей, и об устройстве их быта» [7, 128-134] и Положение о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости, состоявшие из 17-и законодательных актов [8].

Манифест был обнародован в Москве 5 марта (ст. ст.) 1861 года, в Прощёное воскресенье в церквах после обедни, в Петербурге, Москве и прочих городах [9]. В Михайловском манеже указ перед народом был зачитан царём лично. В некоторых отдалённых местах — в течение марта того же года.

Согласно «Положениям», крестьяне становились лично свободными. Помещики не могли

больше покупать, продавать или обменивать их [10].

Однако крестьяне не получили действительного освобождения. За пользование земельными наделами, которые предстояло выкупить у помещиков по очень высокой цене, они должны были отбывать тяжелые повинности. Помещикам было предоставлено право при определенных условиях отбирать себе часть надельных крестьянских земель. Практически большая часть земель, в том числе пастбища, леса и водопои, отходила теперь к помещикам. Во многих губерниях помещики отрезали лучшие земли, которыми ранее пользовались крестьяне. Эти земли стали называть «отрезками» [11; 12].

Положение не касалось крестьян Южного Кавказа, в том, числе и Северного Азербайджана. Поскольку в Азербайджане крепостного права не было, то и отменять было нечего. Однако крестьяне были в зависимости от беков и ханов.

В Закавказье крестьянская реформа была осуществлена несколько позднее, чем в центральных районах России. Царское правительство не торопилось с проведением здесь реформы, чтобы не вызывать недовольства феодалов. Однако перед ним и русской буржуазией по-прежнему остро стоял вопрос о приспособлении экономики Закавказья к задачам колониальной эксплуатации.

Важным шагом для подготовки крестьянской реформы в Закавказье было создание Закавказской межевой палаты и начало работ по размежеванию земель. В связи с тем, что земельные угодья все более становились предметом купли-продажи, а землевладельцы и землепользователи всячески старались расширить размеры своих владений, повсюду возникало множеств» споров и тяжб. Между тем, почти ни одно казенное, церковное или частное имение не имело определенных границ.

Размежевание шло крайне медленно. За 25 лет после введения нового «Положения» были определены границы лишь 4% всей территории, подлежащей обмежеванию [13, 140].

Под влиянием развивавшихся товарно-денежных отношений беки стремились увеличить всякого рода подати и повинности, присвоить как можно большую долю крестьянского труда. Участились случаи захвата беками крестьянских земель. Все это вызывало рост недовольства крестьян, находившего свое выражение, прежде всего в многочисленных жалобах, подаваемых властям, а также в отказе от несения повинностей, поджоге помещичьих усадеб и т.п.

Особые старания власти прилагали к распространению христианства среди ингилойцев, что еще больше укрепляло опасения джарцев потерять главенство над ними, которым покровительствовали власти после принятия ими христианства. Кешкелевладельцы джамаатов во всем этом видели «не столько религиозные стеснения, сколько уверенность лишиться через это материальных выгод». Уверенность эта усугублялась еще и тем, что христианские священники через ингилойцев-христиан распускали слухи о том, что «с принятием православия все ингилойцы будут освобождены от всякой поземельной зависимости у лезгин и от отбывания им повинностей». Между тем поземельная подать, взыскиваемая у ингилойцев, являлась главным материальным источником джарцев, которые в силу этого, не могли оставаться равнодушными ко всему происходящему.

Недовольство политикой насильственной христианизации достигло своей кульминационной точки, когда в сентябре 1862 г. было приступлено к постройке церкви в сел. Балакен, населенном исключительно коренными мусульманами. Поборником основания церкви выступал балакенец Александр Галаджев, воспитанник кадетского корпуса и принявший христианство. Семья Галаджевых обманным путем и при прямом покровительстве царских властей добилась признания за собой знатного происхождения, заставив тем самым балакенцев отбывать повинности 12 семействам Галаджевых. Более того, Галаджевы стали покушаться на общественные земли балакенцев, что в свою очередь еще более усилило их недовольство.

Загатальское восстание по существу представляло собой оппозицию против ожидаемой отмены феодально-зависимых отношений в округе, переплетавшуюся с оппозицией против насильственной христианизации местных жителей.

Крестьянская реформа не коснулась северо-западной части Азербайджана – Загатальского округа. Здесь зависимые отношения крестьян сохранились вплоть до 1913 г. [14, 225-227].

Восстанию объективно благоприятствовало

также то обстоятельство, что здесь всеобщий характер получили произвол суда, взяточничество, беззакония царских чиновников. Злоупотребления местных властей доходили до того, что даже высокопоставленные царские чиновники были вынуждены признать их. Начальник военного округа Северного Дагестана князь Шаликов в беседе с начальником Телавского уезда жаловался на неимоверные злоупотребления властью чиновниками, в частности начальником Загатальского округа Тархан-Моуравовым. Все это толкало на борьбу против царизма не только массу кешкелевладельцев, представителей мусульманского духовенства, служилых людей из числа местных жителей, но и часть низов джамаатов, которая с каждым выступлением против царизма связывала свою надежду на лучшую участь.

Вспыхнувшее летом 1863 г. восстание в Загаталах возглавил бывший капитан русской армии Гаджи Муртуз, который пользовался значительным влиянием, стоял во главе балакенского общества и сильно возмущался притеснениями и интригами против балакенцев со стороны Галаджевых.

Отряды, с которыми выступил Гаджи Муртуз, были небольшие и состояли исключительно из балакенцев и гавахчёльцев. Повстанцы решили вскоре штурмовать Загатальскую крепость, весть о чем была передана во все деревни и тогда назначенному месту, называемому Хурмаоба, со всех концов округа подошли конные и пешие отряды восставших. 4-5 июня сюда прибыли отдельные отряды жителей из селений Талы, Джар, Гагам, Сумайло, Дардокказ, Гарагаджылы, Катех и Мацех; тут были, считая гавахчёльцев и балакенцев, представители всего балакенского участка. Несколько десятков насчитывалось здесь представителей другого, Енисельского участка. Однако восставшие потерпели поражение и в начале 1864 г. захваченный Гаджи Муртуз был сослан в Енисейскую губернию, где и скончался [15, 180].

В период 1864-1870 гг. царское правительство вынуждено было осуществить ряд мероприятий, объективно способствовавших расшатыванию устоев феодально-зависимых отношений в Азербайджане. Важное значение имела, в частности, отмена в 1864 г. подневольного труда балаханских крестьян, прикрепленных к нефтяным колодцам, а также ликвидация подобных же условий труда на загликском квасцовом заводе и нахчыванских соляных копях.

В 1865 г. царским правительством был обнародован закон о сельских обществах. Азербайджанские беки теперь отстранялись от судебно-административного управления в деревне. Вместо сельского и волостного управлений, существовавших во внутренних губерниях России, в Азербайджане создавалось единое сельское управление, но с более урезанными правами. Сельское общество имело общего старшину – кендхуда, а отдельные селения — его помощников.

По новому закону, собрание сельчан имело право выбирать сельских чиновников, выносить решения об исключении из состава сельского общества, назначать опекунов, распоряжаться общественными землями, заботиться о нуждах общества, заниматься распределением государственных налогов. Для решения важных вопросов требовалось 2/3 голосов всего населения. Сельская администрация выбиралась сроком на три года. Избранными могли быть лица только старше 25 лет, причем они утверждались губернатором.

Несмотря на существование сельского схода и сельского крестьянского суда, на деле власть сосредоточивалась в руках кендхуды и сельских мулл. Сельское управление фактически представляло собой лишь канцелярию, во главе с кендхудой, не обязанным отвечать перед сельским обществом, и, по признанию царских чиновников, было «служебным орудием полиции» [16, 144]. Сельская администрация фактически подчинялась уездной и губернской администрации, и никакой самостоятельности, таким образом, не имела.

Правительство следило за политическим «спокойствием» в обществах, и при малейшем подозрении то или иное общество лишалось права выборов. Так, например, по Елизаветпольской губернии были лишены этого права 15 обществ, причем 8 из них — в Джаванширском уезде. Очень часто при образовании сельских обществ власти старались соединить в одно общество несколько деревень, мало связанных или почти не связанных между собой хозяйственно-трудовой деятельностью.

Одновременно с этими мероприятиями правительство продолжало непосредственную под-

готовку крестьянской реформы в Азербайджане. После издания закона от 13 октября 1864 г. [17, 396-398] об отмене крепостного права в Грузии для подготовки реформы в Азербайджане и Армении по постановлению Совета главного управления наместника Кавказа в Тифлисе, Баку, Эривани и Шуше в 1866 г. были учреждены так называемые бекские комиссии, которым и было поручено привести в «известность личный состав высшего мусульманского сословия». Комиссии эти составлялись из беков под председательством правительственных чиновников.

Работа комиссий вызвала большое оживление среди бекско-помещичьего сословия. Увеличилось число беков-самозванцев: комиссия не брезговали взятками, в результате чего многие самозванцы были включены в состав «высшего сословия».

После того, как бекские комиссии завершили свою работу, а центральный комитет по устройству быта крестьян изучил их материалы, был составлен общий проект об устройстве крестьян, водворенных на землях лиц высшего мусульманского сословия и меликов из армян Елизаветпольской, Бакинской и части Тифлисской губерний.

Бакинская Бекская комиссия работала в Баку в 1870-1882 гг. Согласно инструкции – Правила о производстве выборов в члены Бакинской Бекской комиссии для определения личных прав высших сословий Бакинской губернии, состоящим из 14 параграфов, – о ее учреждении и определении ее состава, утвержденной Наместником Кавказским генерал-фельдцехмейстером Михаилом 12 января 1870 г. [18, 44-46], комиссия была создана для приведения в известность и определения прав на принадлежность к высшим сословиям по уездам Шемахинскому, Ленкоранскому, Джеватскому, Геокчайскому, Бакинскому и Кубинскому Бакинской губернии, образовавшимся из бывших ханств Ширванского (Шемахинский и Геокчайский), Бакинского, Кубинского и Талышинского (Ленкоранский и Джеватский).

Председательство было поручено армянину, чиновнику для особых поручений VII класса при Наместнике Кавказском, коллежскому секретарю, действительному статскому советнику Павлу Шамировичу Мелик-Беглярову [19].

Таким образом, лишь по истечении девяти лет после крестьянской реформы в России царское правительство пошло на отмену феодальной зависимости в Азербайджане. Это была верхушечная реформа, продиктованная скорее субъективными намерениями царского правительства, помещиков и русской буржуазии. Но то, что в Азербайджане при наличии нестерпимого двойного гнета классовый антагонизм накануне реформы не вылился в открытые выступления крестьян, не могло не наложить своего отпечатка на содержание проведенной здесь реформы.

Основным законодательным актом крестьянской реформы в Азербайджане было изданное 14 мая 1870 г. «Положение о поземельном устройстве государственных поселян, водворенных на землях лиц высшего мусульманского сословия, а равно и меликов из армян в губерниях закавказских: Елизаветпольской, Бакинской, Эриванской и части Тифлисской» [20, 630-646]. Статьи «Положения» касались в основном трех вопросов: об отмене личной зависимости крестьян, о земле и повинностях.

В «Положение» говорится: «… 2. Государственные поселяне, водворенные на землях лиц высшего Мусульманского сословия, а равно и меликов из армян (ст. 1), сохраняют предоставленное им существующими постановлениями (6 декабря 1846, 20 апреля и 28 декабря 1847 и 8 июня 1851 г.) право на надел землею, в постоянное пользование, в тех имениях, где они водворены, на основаниях, указанных ниже в статьях 7-70. Право собственности на отведенные в пользование поселян земли, на основании тех же постановлений, остается за землевладельцами сих земель.

3. Поселяне, за отведенные им надел, обязаны отбывать в пользу владельцев повинности, определенные на основании настоящего Положения (ст. 71-99).

4. Поземельные отношения между землевладельцами и водворенным на их землях поселянами определяются в уставных грамотах, составленных порядком, указанным в статьях 100-132 сего Положения» [20, 631].

В целом Положение состоит из 139 статей или параграфов с приложениями в конце 1 и 3-й частей 45-го тома [20, 630-646; 21, 243-244].

Для осуществления необходимой подготовки к реформе и выработки проектов был учрежден Закавказский центральный комитет по устройству быта помещичьих крестьян, составленный

из высших чинов кавказской администрации [16, 139].

Положение 14 мая 1870 г. распространялось на имения ханов, беков, агаларов и меликов Елисаветпольской губернии, Бакинской и части Тифлисской губернии, на мюлькедарские (бекские) имения Эриванской губернии и на имения беков Ахалцихского уезда Тифлисской губернии.

По решению Кавказского наместника «Положение» вводилось в действие 8 ноября 1870 г. [6].

Царские власти в соседних областях и Азербайджане стояли перед необходимостью урегулировать взаимоотношения между податным сельским населением и землевладельцами. В частности, нигде не было такого множества взаимных жалоб: агаларов — на неповиновение поселян, поселян — на притеснения агаларов, как в Азербайджане.

В основных вопросах «Положение» исходило из принципов, лежавших в основе бекского и агаларского положений 1847 г., которые были объявлены «коренными», не подлежащими в своей основе изменению. Это объяснялось заботой царского правительства о том, чтобы крестьянская реформа в Азербайджане и Эриванской губернии «возможно менее потрясла хозяйство землевладельцев и не уменьшила бы общую стоимость выгод, которую они получают от принадлежащей им в собственность земли».

«Положение» провозглашало отмену личной зависимости крестьян от беков-землевладельцев, упразднив тем самым одну из важнейших черт феодальной зависимости.

Комиссией определялись права тех семейств, родов и лиц, “кои сами или их предки пользовались в указанных ханствах до присоединения их к России одним из званий, образующих высшие сословия: бека, мелика, султана, хана”.

При определении принадлежности к высшему сословию просители также выбирали себе фамилию (что ранее у азербайджанского дворянства не было принято, писались лишь имена собственные и отчества, отличие же от лиц простого звания заключалось в наличии частицы “бек” после имени собственного). При выборе фамилии по названию деревни имелось в виду, что право на это имели владельцы, роду которых она исключительно принадлежала. При совместном владении преимущество было у тех, у которых она состояла прежде в управлении. Споры разрешались по соглашению сторон, если же соглашение не бывало достигнуто, то решение принималось большинством голосов членов комиссии. От усмотрения Комиссии же зависел и выбор фамилий тем “родам и семействам, кои сами не сделают указания, назначая им прозвища родоначальников, или название владений, или же по другим родовым отличиям, более приличиствующим”.

«Положение» закрепило в постоянном пользовании крестьян их земельные наделы. При определении размеров надела за основу принималась норма в 5 десятин на каждого мужчину старше 15 лет; женщин и детей в расчет не брали. Но даже и эта незначительная норма осталась на бумаге. Землевладельцам было дано право удерживать в своем непосредственном распоряжении всех удобных земель в малоземельных имениях и отрезать «излишки» крестьянской земли сверх 5-десятинной нормы в многоземельных. В результате этой оговорки у азербайджанского крестьянства было отнято много надельных земель, которыми оно пользовалось до реформы.

В состав крестьянских наделов входили и площади, занятые жильем и хозяйственными постройками, а также поросшие кустарником и камышом.

Порядок пользования лесами, лугами, водоемами не определялся. Он должен был устанавливаться на основе особых соглашений между крестьянами и беками-помещиками.

Реформа предоставляла надельные земли сельским обществам и отдельным крестьянским дворам (дымам) не в собственность, а лишь в постоянное пользование. Но даже и это придавало известную устойчивость землепользованию крестьян. Фактически же крестьяне были «освобождены» без земли; их наделы по-прежнему оставались в собственности беков-помещиков.

Крестьяне целыми обществами и отдельными дымами получали лишь право на приобретение в собственность своего земельного надела «как в полном его составе, так и части..., по добровольному с землевладельцами соглашению». При этом крестьяне могли выкупать не более 15 и не менее 7,5 десятины на каждый дым.

На деле, однако, крестьяне не в состоянии были воспользоваться этим правом, ибо сумма выкупа была чрезвычайно высока, а кредита, в отличие

от российских губерний, государство азербайджанским крестьянам не предоставляло. К тому же выкуп земель здесь не был обязательным. Все это предопределяло сохранение сильных пережитков феодально-зависимых отношений в частновладельческой деревне Азербайджана. Царские чиновники впоследствии вынуждены были признать, что «...выкупные операции в мусульманских провинциях не получили никакого осуществления, ибо за весь истекший период со времени издания положения не возникло ни одного случая выкупа поселянами своих надельных земель ни целыми общинами, ни отдельными дымами».

Бияр был заменен денежными платежами из расчета по 30 коп. за каждую десятину надельной земли. Это положение несколько ограждало крестьян от произвола беков, в частности от барщины.

Размер повинностей и порядок их несения в основном сохранялись такими же, какими были определены законами 40-х гг. Главной из повинностей оставался малджахат или бахра—продуктовая рента, определявшаяся в 1/10 часть урожая; на деле же малджахат взимался в значительно больших размерах. Доставка малджахата беку по-старому считалась повинностью крестьян. К прежним повинностям прибавилась еще повинность за лес, которым раньше крестьяне пользовались безвозмездно.

При введении в действие Поселянских «Положений», тогда же были открыты губернские по поселянским делам присутствия. Они ведали вопросами, связанными с землепользованием, отбыванием повинностей и административным управлением крестьянами, жившими на бекских землях. Введена была также должность мировых посредников (чиновников, на которых возлагалось регулирование конфликтов между беками и крестьянами). Дела временной комиссии, учрежденной для предварительных распоряжений по поселянским делам, отныне переходили в ведение губернского присутствия.

В уездах при мировых посредниках были учреждены мировые отделы. В Азербайджане действовало 12 мировых отделов, в том числе 7 — в Елизаветпольской губернии и 5 — в Бакинской.

Накануне издания «Положения» частновладельческие крестьяне составляли в Азербайджане лишь около 20% сельского населения. По данным 1869 г., в Бакинской губернии из общего числа 427120 крестьян, только 75200 человек, т.е. 17,7% были частновладельческими. В Елизаветпольской губернии из общего числа 472912 крестьян, частновладельческие составляли 84092 человека или 17,8%.

Крестьян, которых касалось поселянское «Положение» в Елизаветпольской губернии было 22032 дыма или 70290 душ мужского пола, в Бакинской губернии (без Губинского уезда) — 7797 дымов или 25831 душа мужского пола.

Таким образом, несмотря на то, что освобождение крестьян от феодальной зависимости в Азербайджане не было завершено до конца, и оно носило поэтапный характер, а также не были затронуты все области, тем не менее, отмена в России крепостного права и феодальной зависимости крестьян в Северном Азербайджане имела положительные результаты, заодно послужило бурному развитию в области как сельского хозяйства, так и промышленности.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Гасанов Г.Н. Из истории северо-азербайджанской деревни в конце XIX- начале XX вв. Баку, Тахсил, 2007, 224 с.

2. Туманов Г.М. Земельные вопросы и преступность на Кавказе. – СПб., 1900 (на обложке – 1901).

3. Туманов Г.М., Туманов К.М. Баку и его окрестности. Тифлис, Тип. М.Д.Ротинианца, 1891, 99 с.

4. Кавказ, 1882, 9 марта.

5. ГИА РФ, ф. 932, оп. 1, д. 385.

6. История Азербайджана с древнейших времен до начала XX в. - Баку: Элм, 1995 - 432 с.

7. Манифест – О Всемилостивейшем даровании крепостным людям прав состояния свободных сельских обывателей, и об устройстве их быта // Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание 2. Т. XXXVI, ч. 1. Санкт-Петербург, 1865, №36650, с. 128-134.

8. Положения 19 февраля 1861 года о крестьянах, вышедших крепостной зависимости. М., 1916.

9. «Северная пчела». 7 марта 1861, № 52, с. 1.

10. http://www.fullhistoria.ru/istorias-167-1.html

11. Юридический словарь. Главный редактор С.Н. Братусь и др. — М.: Госюриздат. 1953.

12. http://soviet_legal.academic.ru/690/ЗЕМЕЛЬНАЯ_РЕФОРМА_1861_г.

13. История Азербайджана в 3-х томах. Т. 2. Баку, 1960.

14. Высочайше утвержденное, 7 июля 1913 года, расписание причитающегося бекам и кешкелевладельцам вознаграждения за отменяемыя повинности // Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание 3. Т. XXXIII, ч. II, Санкт-Петербург, 1916, с. 225-227.

15. Azərbaycan tarixi, 7 clddə. 4-cü cild. Bakı, Elm, 2000, 508 s.

16. История Азербайджана в 3-х томах. Т. 2. Баку, 1960.

17. Высочайше утвержденныя, 13 октября 1864 года. Правила о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в нагорных частях Горийскаго уезда и Горскаго округа Тифлисской губернии // Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание 2. Т. XXXIX, ч. III. Санкт-Петербург, 1867, с. 396-398.

18. Правила о производстве выборов в члены Бакинской Бекской коммисии для определения личных прав высших сословий Бакинской губернии, утвержденный Его Императорским Высочеством Наместником Кавказским // Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание 2. Т. XLV, ч. I, №47906. Санкт-Петербург, 1874, с. 44-46.

19. http://www.ourbaku.com/index.php5/Бекская_комиссия_и_ее_работа_в_Баку

20. Положения о поземельном устройстве государственных поселян, водворенных на землях лиц высшего мусульманского сословия, а равно меликов из армян в губерниях Закавказских: Елисаветпольской, Бакинской, Эриванской и части Тифлисской // Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание 2. Т. XLV. Ч. 1. №48357. Санкт-Петербург, 1874, с. 630-646.

21. Приложение к «Положению о поземельном устройстве государственных поселян, водворенных на землях лиц высшего мусульманского сословия, а равно меликов из армян в губерниях Закавказских: Елисаветпольской, Бакинской, Эриванской и части Тифлисской» // Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание 2. Т. XLV. Ч. 3. №48357. Санкт-Петербург, 1874, с. 243-244.

Husseynov Jeyhun Ashraf oghlu,
Dissertator History Institute

AGRARIAN REFORM of TSARIST AND NORTHERN AZERBAIJAN

SUMMARY

The article deals with the agrarian reforms of tsarist in the second half of the XIX century, held February 19, 1861 in Russia, and May 14, 1870 in the South Caucasus, particularly in Northern Azerbaijan.

Keywords: *Agrarian policy, peasant reforms, christianization, feudal dependance, right of serfdom*

ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA ROMANOVLAR RUSİYASININ AQRAR SİYASƏTİ TARİXİNDƏN

Məqalədə XIX əsrin ikinci yarısında çar Rusiyasının digər ölkələrlə müqayisədə Şimali Azərbaycanda apardığı aqrar siyasətin özəllikləri haqqında bəhs olunur. Hacı Murtuzun rəhbərliyi ilə baş vermiş üsyanın bu islahatlara təsirləri təhlil olunur. Qeyd olunur ki, kəndlilərin feodal asılılığından azad olunması Şimali Azərbaycanda tam həyata keçirilmədi.

Açar sözlər: *aqrar siyasət, kəndli islahatları, xristianlaşdirma, feodal asılılıq, təh-kimçilik hüququ*

ИЗ ИСТОРИИ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ РОМАНОВСКОЙ РОССИИ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIX ВЕКЕ

В статье говорится об особенностях аграрной политики царской России в Северном Азербайджане во второй половине XIX века. Анализируются особенности воздействия восстания под предводительством Гаджи Муртуза на эти реформы. Отмечается что, освобождение крестьян от феодальной зависимости в Азербайджане не было завершено до конца

Ключевые слова: *аграрная политика, крестьянские реформы, христианизация, феодальная зависимость, крепостное право*

İqtisadiyyat

UOT 338.45

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN DAVAMLI İQTİSADİ İNKİŞAFINI XARAKTERİZƏ EDƏN GÖSTƏRİCİLƏR VƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

ELŞAD YUSİFOV
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, i.ü.f.d., dosent
ORCİD ID: 0000-0003-1946-2937
E-mail: elshad.yusifov@azmiu.edu.az

RUSLAN QASIMOV
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, doktorant
ORCİD ID: 0000-0002-4611-7461
E-mail: ruslan.gasimov.041@gmail.com

FATİMA RZAYEVA
Bakı Avrasiya Universiteti, magistrant
ORCİD ID: 0009-0003-9798-6477
E-mail: fatima.rzayeva1996@mail.ru

Giriş

Sosial-iqtisadi sistemlərin davamlılığının elmi əsaslarının tədqiqi göstərmişdir ki, geniş mənada davamlı inkişaf cəmiyyətin cari və gələcək ehtiyaclarını ödəmək üçün iqtisadi, sosial və ekoloji alt-sistemlərin uyğunlaşdırılması, balanslaşdırılmış inkişafı kimi şərh olunur. Müxtəlif tədqiqatçılar sənaye müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin və davamlı inkişafının sosial-ekoloji və iqtisadi aspektlərini qiymətləndirərkən, onun sosial sferasının inkişaf səviyyələrini və müəssisənin ətraf mühitin vəziyyətinə təsirini kifayət qədər tam xarakterizə edən göstəriciləri müəyyən etməyi məqsədəuyğun bilirlər. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatının fərdi, müəssisə, sənaye sahəsi, region baxımından davamlı inkişafda iştirak edən elementlərinin vəziyyətini xarakterizə edən ümumi qəbul edilmiş göstəricilər sistemi mövcud deyil.

Sənaye müəssisələrinin davamlı inkişafının təhlil və qiymətləndirilməsini həyata keçirmək üçün müxtəlif indekslərin və göstəricilərin müəyyən edilməsi metodologiyasını təkmilləşdirmək, həmçinin sənaye müəssisəsi səviyyəsində tamamilə yeni qiymətləndirmə yanaşmalarını təklif etmək lazımdır. Belə bir texnika hər bir konkret halda obyektin multifaktorial qiymətləndirilməsi funksiyasının növünü müəyyən etməyə imkan verəcək və əlavə olaraq, qiymətləndirmənin aparıldığı sosial-ekoloji-iqtisadi səviyyənin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşacaqdır.

Sənaye müəssisələrinin davamlı inkişafının təmin edilməsi bir çox kompleks məsələlərin həll yolunun tapılmasını tələb edir. Həlli tələb olunan məsələlərin arasında davamlı inkişafı tam şəkildə xarakterizə edən göstəricilərin müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sənaye müəssisəsinin davamlı inkişafını xarakterizə edən göstəricilər

Davamlı inkişafın qiymətləndirilməsi sənaye müəssisəsinin istehsal və maliyyə nəticələrinin dinamikasının hərtərəfli müqayisəli təhlilindən istifadə etməklə aparılmalıdır. Eyni zamanda, istifadə olunan göstəricilər aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır:

- davamlı inkişafın məzmununu dəqiq, tam və etibarlı şəkildə açıqlamalıdır;
- müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirmək üçün qəbul edilmiş göstəricilər sisteminə mütənasib olmalıdır;
- cari uçot və hesabat prosedurlarına əsaslanmalıdır;
- göstəricilərin sayı optimal olmalıdır, yəni dinamikada müəssisənin inkişafının davamlılığını müəyyən edən təhlilin məqsədləri üçün zəruri və kifayət qədər minimum informasiya olmalıdır.

Müəssisənin davamlı inkişafının təhlili üçün informasiya mənbələri mühasibat hesabatı və ona əlavələr, statistik və operativ hesabatlardır. Müəssisənin davamlı inkişafını xarakterizə edən göstəricilər strateji və cari planlara daxil edilməli və mövcud hesabat sistemini tamamlamalıdır. Bu mənada əhəmiyyəti baxımından müəssisənin fəaliyyətinə təsir etməklə xarakterizə olunan göstəricilər sistemi müəssisənin iqtisadiyyatını idarə etmək üçün effektiv alətə çevrilməlidir. Belə ki, müəssisənin maliyyə vəziyyəti, təşkilati səmərəliliyi, müasir texnika və texnologiyalardan istifadə edilməsi, strateji və taktiki inkişaf məqsədlərinə çatmaqda bazar vəziyyətindən istifadə haqqında hərtərəfli təsəvvür vermək imkanı sənaye müəssisəsinin davamlı inkişafının əsasını təşkil edir. Davamlı inkişafa təsir edən göstəricilərin təhlili sənaye müəssisəsindəki ilkin vəziyyəti müəy-

yənləşdirməyə, rəqiblərlə müqayisədə güclü tərəfləri müəyyən etməyə və strateji məqsədlərinə çatmaq üçün istiqamətləri əsaslandırmağa kömək edir.

Sənaye müəssisəsinin davamlı iqtisadi inkişafı prosesinin obyektiv qiymətləndirilməsi ixtiyari göstəricilər toplusuna əsaslana bilməz. Onların seçimi kompleksdəki bütün göstəricilərin ümumi sabitliyi müəyyən etməsi və onun fəaliyyətinin perspektivli yekun nəticələrinin faktiki vəziyyəti baxımından müəssisə üçün fərqli əhəmiyyət kəsb etməsi ilə əlaqədardır [2, s. 254].

Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye müəssisəsi üçün göstəricilər sisteminin işlənməsi fəaliyyət və inkişaf arasında qarşılıqlı əlaqə dialektikasına əsaslanmalı, sənaye müəssisəsinin bütün alt-sistemlərini xarakterizə edən göstəriciləri əhatə etməli, davamlı fəaliyyət və inkişafın bütün aspektlərini nəzərə almalıdır. Fikrimizcə, sənaye müəssisəsinin sosial-ekoloji-iqtisadi sistem kimi dayanıqlı fəaliyyət göstərməsi və inkişafının göstəriciləri sisteminin layihələndirilməsi üçün aşağıdakı tələbləri qoymaq lazımdır:

- məlumatların toplanması zəruriliyi ilə əlaqələndirilməməlidir;
- göstəricilər seçilərkən alt-sistemlərin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə alan sistemli yanaşma tələb olunur;
- göstəricilərin sayı kifayət qədər, lakin mümkün qədər minimuma endirilməlidir;
- bütün göstəricilər şəffaf olmalıdır;
- göstəricilər müstəqil olmalıdır;
- göstəricilər bir-birini tamamlayıcı olmalıdır.

Sənaye müəssisəsi bir sistem olaraq bir çox göstəricilərlə xarakterizə edilməlidir. Lakin onlar ciddi şəkildə sosial, ekoloji və iqtisadi olaraq üç əsas alt-sistemə bölünməlidir. Bu alt-sistemlərin hər biri üçün ümumiləşdirilmiş göstərici əldə etmək olar və bu cür göstəricilər aşkar olduğu üçün vahid inteqral göstəriciyə endirilə bilər və onları digəri ilə əlavə etmək mümkündür. Göstəricilərin sınaq və səhv yolu ilə seçilməsi qeyri-adekvatdır və göstəriciləri kortəbii olaraq ayırd etmək mümkün deyil. Sistemin işləməsini və inkişafını əks etdirmək üçün sistemli nəzəri əsası lazımdır. Bundan əlavə, göstəricilərin siyahıları bütün alt-sistemlərdə vəziyyəti tam əks etdirmək üçün kifayət olmalıdır. Sistemin işləməsi aşağıdakıları təmin etməlidir [4, s. 74]:

- birincisi, bu sistemin həyat qabiliyyətinin mövcud vəziyyətini əks etdirən vacib məlumatlar;
- ikincisi, bu sistemin ondan asılı olan digər sistemlərin fəaliyyətinin saxlanmasına verdiyi töhfə haqqında kifayət qədər məlumat.

Məlumdur ki, sistemin dayanıqlığı verilmiş hədlər daxilində hərəkətin dayanıqlığı ilə qiymətləndirilə bilər. Bununla belə, sistemin hərəkəti həm inkişafı, həm də onun işləməsini ehtiva edir. Davamlılığı həm inkişaf, həm də əməliyyat baxımından görmək olar [6]. Ümumiyyətlə, dayanıqlı sistem həm davamlı işləməyi, həm də davamlı inkişafı nəzərdə tutur. Sənaye müəssisələrinin rəqabətədavamlı inkişafının təmin olunmasında investisiya qoyuluşlarının, maliyyə resurslarının həcminin və strukturunun birbaşa təsiri mövcuddur [1, s. 9]. Sənaye müəssisəsinin davamlı inkişafını qiymətləndirmək üçün kifayət edən və həm daxili, həm də xarici istifadəçilərin maraqlarını nəzərə alan göstəricilər sistemi cədvəl 1-də təqdim olunur.

Cədvəl 1.

Sənaye müəssisəsinin davamlı inkişafının hərtərəfli qiymətləndirilməsinin formalaşdırılması prosesi

Sənaye müəssisəsinin davamlı inkişafının qiymətləndirilməsinin inteqral göstəriciləri			
Maliyyə sisteminin davamlı inkişafı	Marketinq və bazar mövqeyinin davamlı inkişafı	İstehsalın davamlılığı	Davamlı innovasiyalı inkişaf
Qiymətləndirmə sisteminin göstəriciləri			
- özünəməxsus vasitələrlə təminolunma əmsalı; - cari likvidlik əmsalı; - avans kapitalının dövriyyəsinin intensivliyi əmsalı; - özünəməxsus və cəlb edilmiş kapitalın nisbəti əmsalı; - aktivlərin gəlirliliyi.	- satışların həcminin artım tempi; - satış əmsalı; - bazar payı; - satışın gəlirliliyi; - məhsulunu yenilənmə əmsalı.	- istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsi; - işçilərin mexanikləşdirilmiş əməklə əhatə olunma dərəcəsi; - materialtutumluluq səviyyəsi; - əməkhaqqının intensivliyi; - işçilərin ümumi tərkibində yüksək-ixtisaslı kadrların xüsusi çəkisi.	- avadanlığın proqressivlik səviyyəsi; - əsas vəsaitlərin istifadə edilən hissəsinin yenilənmə əmsalı; - əmək məhsuldarlığının artım əmsalı; - istehsalın yenilənmə əmsalı.

Mənbə: *müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Davamlı inkişafın qiymətləndirilməsinə aşağıdakılar daxildir:

- davamlılığın dörd növünün hər birinin qiymətləndirilməsi üçün yerli göstəricilər toplusu;
- hər bir davamlılıq növünü qiymətləndirmək üçün inteqral göstərici;
- bütövlükdə müəssisənin davamlı inkişafının qiymətləndirilməsi üçün ayrılmaz göstərici.

Sənaye müəssisəsinin maliyyə sabitliyi müəssisənin pul vəsaitlərinin hərəkətinin sərbəst dövriyyəsini təmin edən gəlirin xərclərin sabit artımının əksidir. Bu, təsərrüfat subyektinin maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi prosesinin belə bir vəziyyətidir ki, bu da müvafiq ödəmə qabiliyyəti və kredit qabiliyyətini saxlamaqla mənfəətin və kapitalın dəyərinin artması əsasında inkişafını təmin edir. Maliyyə

sabitliyinin kifayət qədər olmaması müəssisənin müflisləşməsinə və istehsalın inkişafı üçün vəsait çatışmazlığına səbəb ola bilər. Həddindən artıq maliyyə sabitliyi inkişafa mane olacaq, müəssisəni həddindən artıq ehtiyatlarla yükləyəcək [3, s. 92]. Nəticə etibarilə, maliyyə sabitliyi bazarın tələblərinə və müəssisənin inkişafı ehtiyaclarına cavab verən maliyyə resurslarının vəziyyəti ilə xarakterizə edilməlidir. Maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi çox vacibdir, çünki müəssisənin sabit maliyyə vəziyyəti müəssisənin nəticələrini müəyyən edən bütün istehsal və iqtisadi amillərin məharətlə, hesablanmış idarə edilməsinin nəticəsidir. Müəssisənin maliyyə təhlili nəzəriyyəsi sabit maliyyə vəziyyəti anlayışını təkcə maliyyənin keyfiyyət xarakteristikası kimi deyil, həm də kəmiyyətcə ölçülə bilən hadisə kimi nəzərdən keçirir.

Maliyyə sabitliyini xarakterizə edən göstəricilərin seçilməsi üçün vahid meyarlar mövcud deyil. Sənaye müəssisəsinin maliyyə sabitliyini qiymətləndirmək üçün təsərrüfat subyektinin müstəqilliyini əks etdirən bir sıra göstəricilər, yəni cari əməliyyat fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi və müddətli öhdəliklərin ödənilməsi qabiliyyəti, öz dövriyyə kapitalı əmsalı, cari likvidlik əmsalı, kapital dövriyyəsi intensivliyi əmsalı, özünəməxsus və borc vəsaitlərinin nisbəti, satışdan əldə olunan gəlir, aktivlərin gəlirliliyi və s. istifadəsi məqsədəuyğundur.

Sənaye müəssisələrinin davamlı inkişafına təsir edən amillər

Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye müəssisələrinin maliyyə sabitliyi göstəriciləri üçün vahid tənzimləyici meyarlar yoxdur. Onlar sxem 1-də göstərilən amillərdən asılıdır:

Sxem 1. Maliyyə sabitliyinə təsir edən amillər

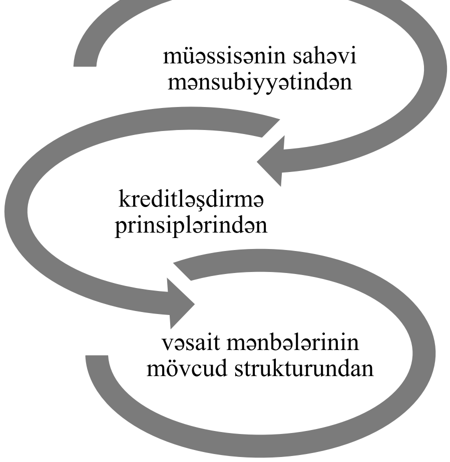

Mənbə: *müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Sxemdə əks olunan amillərə görə əvvəldə qeyd edilən əmsalların dəyərlərinin məqbulluğu, onların dinamikasının və dəyişmə istiqamətlərinin qiymətləndirilməsi yalnız əlaqəli müəssisə qrupları üçün məkan-zaman müqayisəsi nəticəsində müəyyən edilə bilər. Amma istənilən halda müəssisənin sahibləri, səhmdarlar, investorlar və s. borc vəsaitlərinin payının dinamikasında ağlabatan artıma üstünlük verirlər, kreditorlar isə əksinə, kapitalında yüksək paya malik müəssisələrə üstünlük verirlər. Sənaye müəssisəsinin davamlı inkişafının şərtlərindən biri onun istehsal olunan məhsulların çeşidi üzrə kəmiyyət, qiymət, keyfiyyət baxımından bazarın tələbatını əks etdirən marketinq və bazar davamlılığıdır, bazarın yeni məhsullara olan tələbatını əks etdirir. Texnologiya nöqteyi-nəzərindən müəssisənin profilinə, eləcə də yeni bazarları fəth etmək imkanlarına uyğundur. Məlumdur ki, çeşidin yenilənməsi təkcə təkmilləşdirilmiş keyfiyyətə malik yeni məhsullar deyil, həm də keyfiyyət səviyyəsi onların rəqabətqabiliyyətli olmasına imkan verən modernləşdirilmiş məhsullardır. O da məlumdur ki, müəssisənin stabil işləməsi üçün bazara çıxarılan məhsulları hər il daim yenilənməlidir. Deməli, məhsulların mütərəqqilik səviyyəsinin, onların yenilənməsinin, təkcə daxili deyil, həm də xarici bazarlarda tələbatın təhlili və diaqnostikası müəssisədə məhsulun keyfiyyəti məsələlərinin onun iqtisadi potensialının artırılması nöqteyi-nəzərindən nə dərəcədə səmərəli həll olunduğunu müəyyən edəcəkdir. Yeni məhsullar üçün strategiyanın hazırlanması arzuolunmaz hadisənin qarşısını almaq üçün müəssisənin bu istiqamətdə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsini tələb edir. Məhsul yeniləmələrini təhlil edərkən, məhsulun modifikasiyası ilə əlaqəli səbəblərə diqqət yetirilməlidir. Təhlil nəticəsində köhnəlmiş məhsulların modifikasiyasının bazarın, elmin və rəqabətin tələblərinin nəticəsi olub-olmadığını müəyyən etmək olar. İstehsalın kəskin azalması şəraitində yeni ideyaların tətbiqi və məhsulların bazara çıxarılması ilə bağlı böyük maliyyə çətinlikləri yaranır. Çətinlik yeni məhsul istehsal etmək üçün əsas və köməkçi istehsalın yeni istehsal güclərinin yaradılmasındadır.

Yeni biznesin qiymətləndirilməsi ən yaxşı keyfiyyət göstəricilərinə malik olan yeni məhsulun satışının nəticələrindən asılıdır. Beləliklə, biznesi genişləndirmək üçün məhsulları daim yeniləmək lazımdır. Məhsulun yenilənməsinin diaqnostikası prosesində aşağıdakı məsələlər həll edilir [5]:

- yeni məhsul növlərinin kəmiyyətinin və xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsi;
- istehsalın ümumi həcmində modifikasiya olun-

muş məhsulların payının hesablanması;

- istehsalı dayandırılmış məhsulların kəmiyyətinin və xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsi;
- qısa həyat dövrü olan məhsulların yenilənməsinin müəyyən edilməsi;
- yeni məhsulların çatdırılma tezliyi;
- məhsul və xidmətlərin rəqib tərəfindən təkrarlanma ehtimalı;
- yeni məhsul növləri üzrə xərclər və onların standart məhsullarla müqayisəsi;
- yeni məhsulların istehsalında reklam xərcləri;
- məhsulların rəqabət qabiliyyəti.

Bəzi müəssisələr yalnız yeni məhsul istehsal etməyə üstünlük verir və köhnəni yeniləmir ki, bu da rəqabətdə məğlubiyyətin etirafı kimi qiymətləndirilə bilər. Ancaq yeni məhsullar alıcının tələblərinə uyğun olmaya bilər. Yeni məhsulların istehsalı və ya köhnələrinin yenilənməsi ilə bağlı təhlil bir çox aspektlərin öyrənilməsini əhatə edir. Onlardan biri odur ki, istehsalçılar istehsal gücündən istifadənin artırılması baxımından böyük və kiçik həcmdə məhsul istehsalı üçün təkmilləşdirilmiş üsulları nəzərdən keçirməlidirlər. Məhsulun innovasiyası keyfiyyətin yaxşılaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Məhsulun keyfiyyəti təyinatına uyğun olaraq ehtiyacları ödəyən xassələrin məcmusudur. Məhsulların keyfiyyəti göstəricilər sistemi ilə qiymətləndirilə bilər. Onun xassələrindən birini xarakterizə edən vahid keyfiyyət göstəriciləri var. Davamlı inkişafa gətirib çıxaran müəssisənin marketinq dayanıqlığını qiymətləndirmək üçün məhsulların yenilənməsini, onların mütərəqqiliyini və keyfiyyətini yoxlamaq lazımdır. Məhsulun keyfiyyət göstəricilərinin təhlili aşağıdakı vəzifələri həll etməyə imkan verir:

- məhsulların texniki səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- rəqibin baza səviyyəsi ilə müqayisədə texniki səviyyənin dəyişməsinə təsir edən səbəblərin müəyyən edilməsi;
- istehsal olunan məhsulların strukturunun parametrlər üzrə diaqnostikası;
- məhsulların texniki səviyyəsinin artımını məhdudlaşdıran amillərin müəyyən edilməsi;
- məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, qüsur və itkilərin azaldılması imkanlarının əsaslandırılması;
- sertifikatlaşdırılmış məhsulların, ixrac məhsullarının ümumi satış həcmində payının, daxil olan şikayətlərin sayının və istehsalı dayandırılmış məhsulların, qüsurlu məhsulların xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsi.

Nəticə

Davamlı inkişaf göstəriciləri müəssisənin səmərəliliyini əks etdirir və zəruri hallarda müəssisənin inkişafı prosesinə düzəlişlər etmək üçün əsas rol oynayır. Onlar müəssisənin fəaliyyətini təhlil etmək üçün kifayətdir, hər bir göstəricinin xarici və daxili mühit amilləri ilə əlaqəsini müəyyən etmək və hər hansı bir amilin müəssisənin davamlı inkişafına mənfi təsirini aradan qaldıran müvafiq həllər hazırlamaq üçün kifayətdir.

Sosial-ekoloji-iqtisadi sistemin inkişafının davamlılığının qiymətləndirilməsi üsulu sənaye müəssisəsinin iqtisadi sistemdə yerini müəyyən etməyə imkan verir. Alınan məlumatlar dövlət orqanlarına istehsalın strukturunu tənzimləmək, prioritet sahələri və onların əlavə investisiyalarını müəyyən etmək və fəaliyyəti stimullaşdırmaq üçün zəruridir. Bundan əlavə, o, hakimiyyət orqanları və digər maraqlı tərəflərin iştirakı ilə iqtisadi inkişaf prosesini ən yaxşı şəkildə idarə edəcək və bununla da davamlı inkişafı təmin edəcək, əhalinin rifahını və həyat keyfiyyətini yaxşılaşdıracaq belə bir sosial-iqtisadi siyasətin işlənib hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əfəndiyev S.Q. Emal sənayesi sahələrinin dayanıqlı inkişafı və ona təsir edən amillər, Qərbi Kaspi Universiteti, Elmi xəbərlər -2021. № 3 - s. 4-10

2. Hümbətov Y.Ə. Sənayenin təşkili və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti, Bakı – 2017, 401 səh.

3. Svetunkov S.G., Smolkin V. P. Approach to the assessment of the industrial enterprise sustainable development, Actual problems of Economics and Law 08 (2), January 2014, p. 89-94

4. Трубицков С.В., Бородуля Е.Б. Оценка устойчивого развития промышленного предприятия в современных условиях, Научные ведомости, 2011. № 1 (96), с. 73-80

5. Garina E.P., Andryashina N.S. Comprehensive Assessment of the Sustainable Development of an Industrial Enterprise. Current Problems of the Global Environmental Economy Under the Conditions of Climate Change and the Perspectives of Sustainable Development. Advances in Global Change Research, vol 73. Springer, Cham. 01 February 2023, https://doi.org/10.1007/978-3-031-19979-0_27

6. Xingwei Li, Jianguo Du, Hongyu Long, Understanding the Green Development Behavior and Performance of Industrial Enterprises (GDBP-IE): Scale Development and Validation, Int J Environ

Res Public Health, 2020 Mar 5; 17(5):1716. doi: 10.3390/ijerph17051716.

XÜLASƏ

Məqalədə sənaye müəssisələrinin davamlı inkişafının təmin edilməsində bir çox kompleks məsələlərin həll yolunun tapılmasından bəhs edilir. Bu zaman həlli məqsəd kimi müəyyən olunan məsələlərin arasında davamlı inkişafı tam şəkildə xarakterizə edən göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sənaye müəssisəsinin davamlı fəaliyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi ixtiyari göstəricilər toplusuna əsaslana bilməz. Onların seçimi kompleksdə olan bütün göstəricilərin ümumi sabitliyi müəyyən etməsi və onun fəaliyyətinin perspektivli yekun nəticələrinin faktiki vəziyyəti baxımından müəssisə üçün fərqli əhəmiyyət kəsb etməsi ilə bağlıdır. Məqalədə müəssisənin davamlı inkişafını qiymətləndirmək üçün kifayət edən və həm daxili, həm də xarici istifadəçilərin maraqlarını nəzərə alan göstəricilər sistemi nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *sənaye müəssisəsi, davamlı inkişaf, maliyyə imkanları, istehsalın davamlılığı, innovasiya.*

Эльшад Масим оглу Юсифов
Руслан Искендер оглу Гасымов
Фатима Мубариз кызы Рзаева

Показатели и факторы, характеризующие устойчивое экономическое развитие промышленных предприятий

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о поиске решения многих сложных вопросов обеспечения устойчивого развития промышленных предприятий. В настоящее время большое значение имеет поиск показателей, в полной мере характеризующих устойчивое развитие, среди вопросов, обозначенных в качестве цели. Объективная оценка непрерывной деятельности промышленного предприятия не может основываться на наборе произвольных показателей. Их выбор обусловлен тем, что все показатели в комплексе определяют общую устойчивость и перспективные конечные результаты его деятельности имеют разную значимость для предприятия с точки зрения реальной ситуации. В статье рассмотрена система показателей, достаточных для оценки устойчивого развития предприятия и учитывающих интересы как внутренних, так и внешних пользователей.

Ключевые слова: *промышленное предприятие, устойчивое развитие, финансовые возможности, устойчивость производства, инновации.*

Elshad Masim Yusifov
Ruslan Isgandar Gasimov
Fatima Mubariz Rzayeva

Indicators and factors that characterize sustainable economic development of industrial enterprises

SUMMARY

The article talks about finding a solution to many complex issues of ensuring sustainable development of industrial enterprises. At this time, it is of great importance to find indicators that fully characterize sustainable development among the issues identified as the goal. An objective assessment of the continuous activity of an industrial enterprise cannot be based on a set of arbitrary indicators. Their choice is due to the fact that all the indicators in the complex determine the general stability and the prospective final results of its activity have a different significance for the enterprise in terms of the actual situation. The article considers a system of indicators that are sufficient to assess the sustainable development of the enterprise and take into account the interests of both internal and external users.

Key words: *industrial enterprise, sustainable development, financial opportunities, sustainability of production, innovation.*

UOT: 339.9

GEOİQTİSADİ ƏLAQƏLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN LOGİSTİKA SİYASƏTİNDƏ SƏMƏRƏLİLİYİN TƏŞKİLİ

DAĞBƏYİ ALLAHVERDİYEV

AR ETN-nın İqtisadiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, i.e.d, dosent

E-mail: dagbeycahani@gmail.com

GİRİŞ

Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyəti tarixən ölkədə cərəyan edən sosial-iqtisadi və siyasi proseslər kontekstində tərəqqi modeli Heydər Əliyev siyasi-iqtisadi modeli kimi səciyyələnir. Belə ki, keçmiş SSRİ dövründə və müstəqillik illərində mövcud olan nailiyyətlər Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə reallaşdırılan beynəlxalq müqavilələrin, sosial-iqtisadi və siyasi mühitdə həyata keçirilən daxili, xarici fəaliyyətin nəticəsi kimi xarakterizə olunur. Belə ki, "Əsrin müqaviləsi" ilə dünya ölkələrinin siyasi-iqtisadi maraqlarını cəlb edən və ölkənin iqtisadi böhrandan xilası üçün Heydər Əliyev siyasi qətiyyəti iqtisadi tarazlığı şərtləndirmişdir. Bu istiqamətdə 1994-cü il Xəzər dənizinin Azərbaycana aid sahəsində yerləşən "Günəşli", "Çıraq" və s. sahələrin birlikdə istismarı dünya dövlətlərini təmsil edən 12 neft şirkəti ilə beynəlxalq müqaviləni reallaşdırmışdır. Beləliklə, Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin əsas əhəmiyyəti bu istiqamətdə siyasi-iqtisadi tarazlığı və makroiqtisadi sabitliyi "Neft strategiyası"nın reallaşdırılması ilə təmin edilmişdir.

Bu müqavilə Azərbaycanın Milli Məclisi tərəfindən 1994-cü il dekabrın 12-dən təsdiqlənərək ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinə, logistika siyasətinə və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə təkan vermişdir. Beləliklə, ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafının təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayan "Əsrin müqaviləsi" ilə neft strategiyası 1997-ci il noyabrın 12-dən siyasi-iqtisadi tarazlığın tənzimlənməsini səciyyələndirmişdir. Bu layihə əsasında Azərbaycana ilkin mərhələdə 12-15 milyard ABŞ dolları həcmində investisiya yönəldilməsi nəzərə alınmışdır ki, bu sahənin iqtisadi səmərəliliyi müstəqilliyini yenicə bərpa etmiş ölkəmiz üçün əhəmiyyətli hesab edilir. Beləliklə, "Əsrin müqaviləsi" ilə hasil edilən neftin dünya bazarlarına ixracı üçün ildə 5 milyon ton olan Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa neft boru kəmərlərindən istifadə edilmişdir. Bununla da, yaxın illərdə kontrakta daxil edilən hasilatında 50 milyon tona çatdırılmasını nəzərə alan Heydər Əliyevin daha əhatəli nəqletmə imkanına malik ixrac marşrutlarını və əsas ixrac boru kəmərini, Bakı-Tbilisi-Ceyhanın istifadəsini zəruri hesab etmişdir. Bu səbəbdən də, "Üç dənizin əfsanəsi" adlanan Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi iqtisadi mənzərəsində yaradılmış səmərəliliyi reallığa çevirməklə əhalinin maddi rifahının yaxşılaşdırılması və Azərbaycanın siyasi-iqtisadi təqəqqisinə, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə əsaslı təkan vermişdir.

Beləliklə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəməri, eyni zamanda, ümumilikdə beynəlxalq enerji təhlükəsizliyi kontekstində, eləcə də neft ixracı sahəsində ölkəmizlə iqtisadi tərəfdaş ölkələr, əsasən dünyanın bir sıra ölkələri ilə yanaşı Mərkəzi Asiya dövlətləri üçün mühüm siyasi-iqtisadi əhəmiyyəti ilə səciyyələnir. Bununla yanaşı beynəlxalq neft kontraktları ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatında müstəsna əhəmiyyəti ilə xarakterizə edilir.

Belə ki, dünyanın geosiyasi mənzərəsində iqtisadi təhlükəsizlik və beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyi XXI əsrin siyasi-iqtisadi reallıqlarını aktuallaşdırmışdır. Beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətdə hələ beynəlxalq təşkilat kimi BMT yaradılarkən ABŞ, İngiltərə, Fransa, Rusiya qurucu dövlətlər olaraq daimi üzvü kimi siyasi-iqtisadi təsirlərini qorumağa çalışmışdır. Bu siyasi-iqtisadi şərait beynəlxalq arenada Fransa və İngiltərəyə nisbətdə ABŞ-ın dünya geosiyasətində rolunu və nüfuzunu artmışdır [2].

Belə geosiyasi şərait I Dünya müharibəsində olduğu kimi, II Dünya Müharibəsindən sonra da Almaniya dövlətinin ödəməli olduğu maliyyə təzminatı nüfuzlu dövlətlər tərəfindən müzakirə olunmuşdur. Bunun nəticəsində Krım konfransında qəbul edilmiş qərar əsasında Almaniya dövləti 20 mlrd. dollar təzminat ödəməli və həmin təzminatın 10 mlrd. dolları Sovet İttifaqına çatdırılması mühüm geosiyasi-iqtisadi hadisələr kimi səciyyələnmişdir. Beləliklə, Almaniya dövlətinin təzminat ödəməsi Potsdam konfransında təsdiq olunmuşdur. Bu reallıqlar dünyanın geoiqtisadi tarazlığının nisbətən formalaşması üçün əlverişli siyasi-iqtisadi mühitün yaradılmasına imkan vermişdir ki, bu da həmin dövrün geosiyasi zərurətindən yaranmışdır.

Müasir şəraitdə dünyanın siyasi-iqtisadi güc mərkəzləri kimi çıxış edən ABŞ, Rusiya, Türkiyə, İran, Hindistan dövlətlərinin yeni geosiyasi qütbləşməsi müşahidə edilməkdədir. Belə şəraitdə Azərbaycan bu ölkələri birləşdirən nəqliyyat dəhlizinin üzərində yerləşməklə yeni geostrateji əməkdaşlıq layihələrinin iştirakçısına çevrilmişdir.

DÜNYA İQTİSADİYYATININ SİYASİ MAHİYYƏTİ

Dünya iqtisadi münasibətlərində geosiyasi ziddiyyətlərin mahiyyətinin dərk edilməsinin əsası ölkənin siyasi-iqtisadi mənafeləri mühüm faktorlar kimi səciyyələnir. Belə ki, ölkənin dünya iqtisadiyyatında digər dövlətlərlə siyasi-iqtisadi əlaqələrinin əsas istiqamətləri kimi logistik fəaliyyət təşkil edir. Bu, siyasi-iqtisadi mənafelər və ticarət əlaqələri qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Dünyanın iqtisadi mənzərəsinin reallıqları qədim zamanlardan karvan yolları, Şərq və Qərb ilə yanaşı, bir çox ölkələrin iqtisadi ticarət əlaqələrini formalaşdırmışdır. Belə şəraitdə respublikamızın bu karvan yolları vasitəsi ilə dünya ölkələrində ticarət əlaqələrinin formalaşması geosiyasi strateji mənafelərinə əlverişli mühit formalaşdırmışdır. Beləliklə, geosiyasi və iqtisadi strateji şərait logistik fəaliyyətdə Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizlik kontekstində maraqlarına və dünya dövlətləri ilə münasibətdə siyasi-iqtisadi mənafelərinə uyğun əlverişli imkan yaratmışdır. Bu səbəbdən də, Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, geoiqtisadi sahədə yeni məzmun ifadə edən logistika siyasəti və bəzi dövlətlərin mövcud iqtisadi mənzərəsi geosiyasi maraqlar naminə və beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətlə xarakterikdir [3]. Bu fikirlər mövcud siyasi-iqtisadi şəraitdə Azərbaycanın geoiqtisadi konsepsiyası, iqtisadi mənafeləri və logistika siyasi fəaliyyətində əhəmiyyətli hesab edilir.

Beləliklə, tranzit və logistika infrastrukturu yerli və beynəlxalq maşrutun tənzimlənməsi və ölkənin nəqliyyat sisteminin beynəlxalq nəqliyyat sisteminə inteqrasiyasını səciyyələndirir. Belə ki, dəmir yolu, hava nəqliyyatı və su nəqliyyatı sahəsində vahid strateji yanaşmanı əks etdirən Azərbaycanın iqtisadi səmərəliliyin artırılması məqsədi ilə ölkə ərazisində Qafqaz və Asiya ölkələrinin idxal, ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi təşkil edir.

Beləliklə, geosiyasətin əsas qanunu planetin coğrafi quruluşunda və sivilizasiyaların tarixi tipologiyasında əks olunan logistika siyasətini aktuallaşdırmışdır. Beləliklə, logistika ticarət sivilizasiyası və digər fəaliyyət sosial innovasiya subyektləri üçün məlumdur. Bu sahədə məkan xüsusiyyətləri geosiyasətdə sosial qrupların reallığı üçün planlaşdırılan iqtisadi mənbə “pul qabı” kimi səciyyələnmişdir. Logistika geosiyasəti həm də innovativ iqtisadi səmərəliliyi əks etdirən elm kimi səciyyələnir [3]. Bununla əlaqədar olaraq, ölkə üçün logistikanın iqtisadi səmərəliliyi aşağıdakı cədvəl 1-də öz əksini tapmışdır.

NƏQLİYYAT SAHƏSİNDƏ MAKROİQTİSADİ MEYARLAR

	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Əlavə mənfət (cari qiymətlərlə), milyon manat	2.369	2.615	3.242	4.076	4.719	4.928	4.867	5.175	6 397
Ümumi mənfəət (cari qiymətlərlə), milyon manat	1.961	2.156	2.523	3.281	3.860	3.959	3.789	3.814	4 955
Xalis mənfəət (cari qiymətlərlə), milyon manat	1.576	1.724	1.860	2.162	2.935	3.137	3.055	2.534	3 444
Muzdlu işçilərin orta illik sayı, min nəfər	112,2	117,3	127,3	123,8	126,1	126,8	130,8	141	144,7
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	395	512	576	649	734	807	856	886	954
Əsas fondlar (ilin sonuna), milyon manat	5.701	8.156	10.301	11.582	12.404	15.175	15.616	15.705	16 159
Əsas kapitala investisiyalar, milyon manat	2.435	2.610	2.195	1.391	1.774	1.923	2.189	2.092	2.857

Mənbə: *DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Beləliklə, logistika siyasətinin hərtərəfli elmi təhlilini, iqtisadi səmərəliliyini müəyyənləşdirən Davud dünya ölkələrinin bu sahədə logistik məsrəflərinin təsnifatını və əhəmiyyətini təsnifləşdirmişdir [5].

- Logistika siyasəti,
- İdarəetmə məsrəfləri,
- Nəqliyyat investisiyası,
- Logistik siyasətinin əhəmiyyəti və mahiyyəti.

Logistika risklərinin təzahürü və ya logistika xidmətlərinin keyfiyyətinin mümkün məsrəflərinin müəyyənləşdirilməsidir. Beləliklə, təsərrüfat praktikasında logistika sisteminin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün logistika məsrəflərinin ümumi istifadəsinin müqayisəli təhlili zəruri hesab olunur. Həmçinin logistika fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üsulları və hesablanması real iqtisadi mənzərəni əks etdirir. Belə iqtisadi sistemin logistik siyasəti ümumi fəaliyyətin müəyyən vahidi üçün həyata keçirilən innovasiya xidmətlərinin meyarları ilə xarakterizə olunur [3]. Burada iqtisadi meyar və logistik siyasət nəticəsində məhsul mənfəəti səciyyəvi hesab edilir.

Belə ki, müəssisə fəaliyyətinin təhlilində müəyyən edilən meyarlar əsasən mənfəət və rentabellik göstəriciləri, ümumi nəticə üçün hər hansı bir komponent, lakin təşkilatın səmərəliliyini müəyyən etmək üçün tətbiq olunan innovativ iqtisadi əməliyyatin metod mahiyyətini dərk etməklə səciyyələndirilir. Burada texniki, maliyyə maraqları və digər innovativ xüsusiyyətlər, onların xüsusi seçimində ki, iqtisadi mənzərə xarakterizə edilir. Beləliklə, iqtisadi müəssisələrin plan və niyyətinin səbəb, nəticə ölçülərində əsas istehlakçı maraqlar, investisiyaların səmərəliliyi, xidmət meyarları kimi təsnifləşir.

Belə ki, müəssisədə iqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi metodunun məqsədi onun texniki təchizatından istifadə etməklə iqtisadi göstəricilərə diqqət yetirməklə tam təhlil edilməsidir. Bu təhlilin dəqiq müəyyən edilməsi üçün istifadə olunan çoxsaylı baxışlar, müxtəlif riyazi və iqtisadi-riyazi modellər logistik siyasətin iqtisadi səmərəliliyi müəyyənləşdirməsi səciyyəvidir. Burada iqtisadi model və müqayisəli planlaşdırma iqtisadi səmərəliliyin mahiyyətinin innovativ fəaliyyətinin təhlilində ən çox istifadə olunan metodlar geosiyasi tarazlıqlarla tənzimlənməni şərtləndirir.

Beləliklə, funksional məsrəflərin təhlili, peşəkar müşahidə, siyasi-iqtisadi metodlar və iqtisadi modellərlə qeyri-peşəkar fəaliyyəti müəyyənləşdirir. Bu meyarlar vasitəsi ilə qiymətləndirilməsi üsulu iqtisadi mənfəətin formalaşdırılmasında xarici və regional tarazlığı, istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi iqtisadi təhlilində xarakterikdir. Logistika sistemlərinin səmərəliliyinin tam və hərtərəfli qiymətləndirilməsi optimal metodla hesablamalar elmi xarakterli, dinamizm, sistemli yanaşma, prioritet sahələrin bölüşdürülməsi, mənfəətin təşkili kimi prinsipləri, informasiya bazasının mürəkkəbliyi, tamlığı və etibarlılığı ilə səciyyələnir.

Belə ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyində logistika əlaqələri İran, Gürcüstan, Rumınıya, Almaniya, İsrayil, Rusiya və Türkiyə dövlətləri ilə idxal və ixracda tənzimlənməni əhatə edir. Bu meyarlar əsasında 15 mühüm regional logistika və ticarət qovşağı ilə ticarət əlaqələrinin formalaşdırmaq məqsədi, innovativ iqtisadi əməliyyatlar ölkənin siyasi-iqtisadi mənafelərini tənzimləməsini təmin edir.

Nəqliyyat sahəsinə yönəldilən investisiyalar mil. manat
11. Nəqliyyat sektoruna yönəldilmiş investisiyalar, milyon manat

	2015	2016	2017	2018	2019	2019	2021	2022
Cəmi	**2.509,4**	**2.195,3**	**1.391,0**	**1.774,3**	**1.922,8**	**2.189,2**	**2.091,6**	**2 857,9**
Yerüstü və kəmər nəqliyyatının fəaliyyəti	484,6	553,1	345,8	127,1	305,2	377,5	389,8	166,8
Su nəqliyyatı	83,5	112,7	53,1	112,2	115,4	98,4	53,3	45,7
Hava nəqliyyatı	180,4	397,2	10,2	402,2	39,4	33,7	109,5	147,5
Anbar təsərrüfatı və yardımçı nəqliyyat fəaliyyəti	1.760,9	1.132,3	981,9	1.132,8	1.462,8	1.679,6	1.538,8	2 500,0

Mənbə: *Müxtəlif məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Belə bir mərhələdə iqtisadi və logistik əməliyyatların səmərəliliyini təmin etmək üçün ən mütərəqqi rəqəmsal iqtisadi əməliyyat modelləri tətbiq edilir və keçid prosesi üçün özəl sahənin iştirakı stimullaşdırılır, lakin birbaşa xarici investisiyalar müəyyən müddətdə bu istiqamətə həvəsləndirilir. Beləliklə, ölkədə logistika fəaliyyətində iqtisadi artımın əhatə dairəsi baxımından yerli innovativ infrastruktur və xidmətlər mühüm əhəmiyyəti ilə səciyyələnir.

Bu səbəbdən A.Marşall qeyd edirdi ki, sabit və balanslaşdırılmış qiymət elə tənzimlənməlidir ki, tələb və təklif uyğunluğu müəyyən edilsin. Beləliklə, iqtisadi səmərəlilik qısa və ya uzun məsafəli "kaşloq" logistika əməliyyatlarında müşahidə edilən təcrübə kimi xarakterizə edilmişdir [5]. Belə ki, iqtisadi səmərəliliyi və maddi-texniki təchizatı, möhtərəm Prezidentimizin qeyd etdiyi kimi, iqtisadi idarəetmə və tənzimləmə meyarı, ölkəmizin ərzaq təminatının mühüm hissəsinin istehsalını səciyyələndirir və ölkənin kənd təsərrüfatının ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməlidir.

Bu kontekstdə iqtisadi idarəetmədə makroiqtisadi sabitlik və sosial-iqtisadi rifah təminatı dövlətin əsas məqsədi hesab olunur. Burada siyasi-iqtisadi meyarlar dövlətin əsaslarını təşkil edən institutlarının inkişafı prioritet təşkil edir. Belə ki, geosiyasi təhlükə yaradan meyar siyasi-iqtisadi sistemi təşkil edirsə, normal sosial-iqtisadi, sosial münasibətlərdə və fəaliyyətdə təhlükə mənbəyi hesab olunur. Geosiyasi və sosial münasibətlərdə diqqət yalnız sosial-iqtisadi sistemə xas olan münasibətlərə deyil, bütövlükdə ümumi dövlətin marağı kimi səciyyələnir [6]. Buradan belə nəticə formalaşır ki, sosial-iqtisadi və siyasi sistemin məqsədi davamlı iqtisadi tərəqqinin və innovativ təhlükəsizliyin əsasını təmin etməklə xarakterikdir. Bu mənada iqtisadi təhlükəsizlik və ictimai təhlükəsizlik anlayışını eyniləşdirmək olmaz. Belə şəraitdə Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, davamlı sosial-iqtisadi tərəqqinin təminatı və makroiqtisadi sabitliyin əsas təminatçısı siyasi-iqtisadi təhlükəsizlikdir.

Bu səbəbdən də qida sənayesində zəruri prinsiplər kimi geosiyasi və iqtisadi təhlükəsizlik, innovasiya və logistik fəaliyyətin əsas meyarı olan iqtisadi təhlükəsizliyin real mahiyyətinin dərk edilməsində hüquqi-siyasi məzmunun nəzəri konsepsiyasına düzəlişlər edilməsini zəruri edir. Belə ki, iqtisadi təhlükəsizlik və işsizlik geosiyasi, makroiqtisadi sabitlik, sosial-iqtisadi təhdid hesab olunur və belə şəraitin rasional təhlili yeni iş yerlərinin təmin edilməsini şərtləndirir. Bu dövlətin makroiqtisadi sabitliyinin tənzimlənməsi, iqtisadiyyatın səmərəli idarə olunmasında, elmi müəssisələrin gücləndirilməsi və sosial-iqtisadi sahələrin daha da liberallaşması geoiqtisadi tərəqqinin zərurəti kimi şərtlənir.

Beləliklə, innovativ sosial-iqtisadi rifahın təmin edilməsi geosiyasi-geoiqtisadi şəraitdə makroiqtisadi sabitliyin və mülki müdafiənin şərtlərindən biridir. Bu meyarların reallaşdırılması davamlı makroiqtisadi sabitliyə və mülki müdafiədə iqtisadi tərəqqiyə xidmət edən səmərəli geoiqtisadi siyasət formalaşdırır. Belə ki, makroiqtisadi sabitlikdə məşğulluq siyasəti ölkənin davamlı iqtisadi tərəqqisinin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Burada sosial həmrəylik və iqtisadi əməkdaşlığın əsasını şərtləndirən məşğulluq təminatı kimi səciyyələnir. Sosial-iqtisadi meyara əsasən hər bir dövlət qəbul edilmiş normalara uyğun olaraq vətəndaşların əsas ərzaq istehlakı ilə təmin etməsi iqtisadi təhlükəsizliyin zəruri meyarı kimi şərtlənir. Bu prinsiplərə əsasən öhdəlik kimi Ümumdünya Ərzaq Təhlükəsizliyinin əsas istiqamətləri Roma Bəyannaməsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, ərzaq təhlükəsizliyinin siyasi-iqtisadi meyarı vətəndaşların ərzaqla təminatının yerli istehsala və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin tənzimlənməsində əsas şərtlərdən hesab edilir [1]. Geoiqtisadi fəaliyyətdə qida təhlükəsizliyi artıq dünya təcrübəsində qəbul edilmiş və hazırda geniş istifadə olunan iqtisadi meyar kimi xarakterizə olunur. Beləliklə, logistika siyasətinin əsası informasiya axınlarının idarə olunması ilə iqtisadi mənfəətə nail olmaqla sosial təminatın səmərəliliyi kimi səciyyələnir.

Belə ki, iqtisadi səmərəliliyin zəruri istiqaməti hesab edilən logistika siyasətinin mahiyyəti və makroiqtisadi sabitliyin balanslaşdırılmasında müstəsna əhəmiyyəti ilə səciyyələnir. Beləliklə, makroiqtisadi səmərəliliyin təşkilində logistik siyasətdə mənfəətin proqnozlaşması və planlaşdırılmasında dəqiq təsvir formalaşması zəruridir. Bu fikirlərdən məlum olur ki, logistika sistemləri üçün iqtisadi səmərəliliyin əsas meyarlarının hesablanması metodologiyası adekvatlıq təşkil edir.

Burada mövcud iqtisadi fəaliyyət meyarları və logistika siyasətinin təhlili, makroiqtisadi səmərəliliyi müəyyənləşdirmək və bu istiqamətdə mənfəət effektliyinin qiymətləndirilməsi səciyyəvidir. Belə ki, logistik fəaliyyəti, iqtisadi səmərəliliyi haqqında ən etibarlı məlumatları əldə etmək üçün onu mövcud qiymətləndirmə metodlarından yararlanmaqla qiymətləndirmək lazımdır.

Belə ki, hər bir təsərrüfat sisteminin təkamülü zəruridir və bütün iqtisadi struktur mənfəətin təşkili üçün fəaliyyətdədir. Belə şəraitdə iqtisadi tərəqqinin əsas meyarı, hərəkətverici qüvvəsi onun sosial-psixoloji məqamları ilə yanaşı müəyyən edilən təsərrüfat ruhudur.

Siyasi-iqtisadi fəaliyyətin kapitalist ruhu əsasən təsərrüfat fəallığının əsas meyarı kimi işgüzarlıq ruhu ilə burjua ruhundan ibarətdir. İşgüzarlıq ruhu əsasən mənfəətə, iqtisadiyyatda səmərəliliyin yaradılmasında, maksimum iqtisadi effektliyi xarakterizə edir. Beləliklə, burjua və ya bürger ruhuna əməksevərlik, sadəlik, inam, təsərrüfat bacarıqları kimi sosial, siyasi-hüquqi, münasibətlərin məcmusu hesab edilir və mahiyyəti isə maddi-texniki istehsal bazası, texnika və texnologiyanı səciyyələndirir[3].

BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏDƏ İQTİSADİ FƏALİYYƏTİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Beynəlxalq Valyuta Fondunun proqnozuna əsasən dünya ölkələrində cari il 1,2% artım qeydə alınmışdır. Bu meyarlar Almaniya və Böyük Britaniya iqtisadiyyatında səmərəliliyin təşkilində balansın tənzimlənməsi ilə səciyyələnir.

Belə ki, cari ildə inkişaf etməkdə olan ölkələr sırasında iqtisadi meyarların nəticəsinə görə Rusiya valyutası davamlı sabitləşməsi istiqamətində dövlətin balanslı makroiqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinə nail olmuşdur. Rusiya Bankı avqustda keçirdiyi fövqəladə iclasında əsas uçot dərəcəsini 8,6%-dən 12%-ə yüksəltməsi prioritet istiqamət kimi qəbul edilmişdir. Bu siyasi-iqtisadi tədbirlər rublun balanslaşdırılmasını və inflyasiyanın ram edilməsi istiqamətində zərurət kimi səciyyələnmişdir. Belə ki, rublun məzənnəsinin dəyişməsinin əsas səbəbləri iqtisadi tələbdə ki, siyasi-iqtisadi proseslərlə əlaqədar olduğu xarakterizə edilmişdir. Beləliklə, dünyanın bəzi ölkələrinin Rusiyaya məxsus neft və neft məhsullarının idxalına embarqosu, tətbiq etdiyi qiymət həddi, həmin əmtəələrin müxtəlif istiqamətlərə yönləndirilməsi nəticəsində ixracında qeyri proporsionallığa səbəb olmuşdur.

Belə ki, Rusiya valyutasının tələbində disbalanslıq mövcuddur, bu şəraitdə ixracatçılarla idxalçılar əsasən dollar və xarici valyutaya üstünlük verirlər. Bu, əvvəlki illərlə müqayisədə rublun mövcud vəziyyətindəki şərait nəticəsində xarici fondlar və qlobal investisiya bankları belə əlverişli mühitdən maksimum istifadə edərək mənfəət əldə etməyə səy göstərmişlər.

Beləliklə, rublun əsas rəqibi büdcə vəsaitlərini xərcləyən Rusiya dövləti və bir ildən az müddətdə dəyərinin iki dəfə azalması, müharibə və sanksiyaların yaratdığı yeni siyasi-iqtisadi şəraitin nəticəsi kimi səciyyələnir. Belə ki, Rusiya iqtisadiyyatının struktur transformasiyası əsasən Keynsçilik nəzəriyəsindən formalaşan hərbi xərclərin hesabına iqtisadi artımın tənzimlənməsi ilə xarakterikdir. Bu iqtisadiyyatın struktur transformasiyası kimi effektiv müdafiə xərclərinin böyük artımını şərtləndirir. Sovet dövründə olduğu kimi hərbi sənaye kompleksi və istehsalat sahələri üstünlük təşkil edir. Bunlar Stokholm Beynəlxalq Sülh Araşdırmalar İnstitutunun (SIPRI) hesablamalarına görə, Rusiyanın müdafiə xərcləri 2022-ci ildə 9,2% artaraq 86,9 milyard dollar olmuşdur. Bu ilin birinci yarısında hərbi xərclər büdcədəki başqa məsrəfləri xeyli üstələyərək 72,2 milyard dollar təşkil etmişdir. Bununla yanaşı sosial xərclərlə birlikdə bu il 75 milyard dollardan çox büdcə vəsaiti nəzərə alınmışdır ki, bu dövlət məsrəflərinin əvvəlki illərdən iki dəfə çox, yəni üçdə birini təşkil edir [3]. Beləliklə, Rusiya idxalının müharibədən əvvəlki vəziyyətinə qaytarması sabit valyuta məzənnəsini səciyyələndirir. Belə ki, Rusiya banklarında sabit valyutada olan əmanətlər milyardlarla dollar fərqi ilə 181,9 milyard dollara bərabər olmuş və 2022-ci ilin əvvəlindən 2023-cü ilin may ayına qədər Rusiyanın (əsasən Ermənistan, Gürcüstan və Qazaxıstanda) xaricə yönəldilən əmanətlərinin həcmi 43,8 milyard dollar artım təşkil etmişdir.

Bu səbəbdən dollara marağın artması daha çox korporativ faktorlarla əlaqəli olsa da, mövsümi artımlar da valyuta mübadiləsində tarazlığın qorunması ilə səciyyələnmişdir. Bəzi hallarda dünyanın siyasi-iqtisadi mənzərəsində valyuta tənzimlənməsi istiqamətində intervensiya cəhdləri müşahidə edilir ki, bunlar da dollara istək artımı kontekstində manatın məzənnə dəyişməsi əsasən enerji gəlirlərlərinin artımı ilə səciyyələnir. Dünya iqtisadiyyatında mövcud olan tendensiyalar və siyasi-iqtisadi şərait Azərbaycanın tədiyyə balansında müsbət saltosu iqtisadi artımla xarakterikdir. Belə şəraitdə, regional və eləcə də qlobal valyuta sahəsində mövcud olan dəyişikliklər siyasi-iqtisadi və psixoloji təsirlərin qorunması kimi şərtlənir.

Mövcud şəraitdə iqtisadi meyarlara əsasən Azərbaycan dünya ölkələri ilə müqayisədə aparıcı mövqe-

yi ilə səciyyələnir. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrin xarici borcları həmin dövlətlərin ümumi daxili məhsulundakı gəlirindən çoxluq təşkil edir. Bu meyarlar isə Azərbaycan iqtisadiyyatında müqayisə edilən xarici borcun ümumi daxili məhsulun 20 % bərabər olduğu müəyyən edilmişdir. Beləliklə, Azərbaycanın mövcud siyasi-iqtisadi şəraitidə valyuta ehtiyatları xarici borcdan dəfələrlə yüksəkdir. Belə ki, Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB) faiz dərəcə meyarının sabit qalması barədə ölkənin uçot dərəcəsini 5,83 %, orta həddi 5,05 %, yuxarı həddi isə 5,19 % səviyyəsini tarazlığının təmin edilməsi üçün qərar qəbul mövcud siyasi-iqtisadi şəraitlə xarakterikdir [4].

Belə ki, inflyasiyanın risk balansının artırıcı faktoru iqtisadi təhlükəsizlik meyarı kimi səciyyələnir. Burada qeyri-monetar xarakterli xarici və daxili məsrəflər, eləcə də iqtisadi tələbin fəallaşması kontekstində inflyasiya riskini formalaşdırır. Burada makroiqtisadi sabitlik və inflyasiyada qeyri-müəyyənliyi tənzimləməklə tədiyyə balansının tarazlığını mövcud siyasi-iqtisadi mənzərə şərtləndirir. Bu kontekstində makroiqtisadi sabitliyin əsas meyarı məzənnə sabitliyini dəstəkləyir və inflyasiyanı tarazlaşdırır. Beləliklə, risklər balansı və digər mərhələdə proqnozlaşan inflyasiyaya təsirinin tarazlığı planlaşan, qəbul edilən siyasi-iqtisadi qərarların zəruriliyini şərtləndirir. Bu səbəbdən də inflyasiyanın risk balansı iqtisadi artıma uyğun olaraq məcmu tələbinin bərpa prosesi qısa müddətli perspektivdə əhəmiyyətlidir. Belə ki, tədiyyə balansının tarazlığı valyuta sabitliyini möhkəmləndirməklə xarici və daxili meyar əsasında dünya ərzaq təhlükəsizliyinin, inflyasiyanın tənzimlənməsini zəruri edir.

SƏMƏRƏLİLİYİN QİYMƏT MEYARI

Mövcud şəraitdə qeyd edilən metodla təqdim edilən göstəricilərdən istifadə iqtisadi səmərəliliyin artırılmasında qiymət meyarının mühüm əhəmiyyəti səciyyəvidir. Belə ki, iqtisadi səmərəlilikdə fərdi logistika elementlərinin fəaliyyəti əsasən yerli suboptimallaşdırılması imkanı ilə əlaqəli qiymətləndirməni zəruri edir. Bunlar, əsasən iqtisadi səmərəliliyin tənzimlənməsi və davamlı mənfəətin tarazlaşmasına balanslı yanaşmaların tapılmasını real sosial-iqtisadi şərait şərtləndirir. Beləliklə, iqtisadi sistemin optimallaşdırılması ümumi iqtisadi tərəqqini şərtləndirən meyarlar kimi əhəmiyyətlidir və keyfiyyətli iqtisadi irəliləyiş isə inflyasiyanın tənzimlənməsi ilə xarakterikdir. Burada, qiymət artımı mövcud siyasi-iqtisadi şəraitdə inflyasiya səviyyəsinin tənzimlənməsini səciyyələndirir. Bu səbəbdən də siyasi-iqtisadi şərait inflyasiya səviyyəsinin müəyyənləşməsində qiymət meyarının UDM-da deflyatoru və istehlak qiymətləri indeksində tarazlığı şərtləndirir.

Beləliklə, səmərəliliyin qiymət meyarı ilə inflyasiyanı yaradan səbəb əlaqələri iqtisadi tarazlıqda təsiri istehsal fəaliyyətində və idxal-ixracda, investisiya, iqtisadi mübadilədə təyinedici meyarlarda əks olunur. Belə ki, səmərəliliyin təşkilində əlverişli və əhatəli meyar kimi logistika siyasətinin bütün komponentləri qiymət meyarının tənzimlənməsi ilə səciyyələnir. Bu metod iqtisadi fəaliyyətdə tənzimlənə bilən, ümumilikdə müəssisənin iqtisadi səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıracaq və mənfəti formalaşdıracaqdır.

Beləliklə, iqtisadi səmərəliliyin analitik modelinin əsas meyarları ümumiləşdirici proqnozlarda istehsal mənfəətinə uyğun qiymətlənməni şərtləndirir. Belə ki, bəzi meyarlar müəyyən edildikdə, planlaşdırılan qiymət meyarı qeyri-səlis məntiq əsasında tənzimlənməni zəruri edir. Belə şəraitdə iqtisadi meyarlar əsasında mövcud qiymətləndirmə modeli təklif olunan ümumiləşdirici göstərici üçün əsas tələbləri nəzərə almağı, bu çatışmazlıqları aradan qaldırmağı səciyyələndirir [7]. Bu iqtisadi-riyazi model logistika siyasətində analitik inteqral meyar sisteminin rentabelliyini qiymətləndirməyə, onların forma tətbiqinin effektliliyini dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Belə səmərəli qiymət meyarının hesablanmasında D logistik siyasətində effektivliyi üçün ümumi meyar, Dİ qəbul edilən meyarların təsviri, DA iqtisadi səmərəliliyin təşkilinin model təsviri kimi əks olunur. Belə ki, inteqral meyardan hazırlanmış iqtisadi metod iqtisadi səmərəlilikdə effektivliyin təşkilini və qiymət meyarını məqbul hesab edir.

NƏTİCƏ

Beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətdə logistik siyasətin səmərəliliyinin təşkili və iqtisadi artımla qarşılıqlı əlaqəsinin adekvatlığı xarakterikdir. Belə ki, iqtisadi tərəqqi proqramlarının həyata keçirilməsi təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında və səmərəli istehsal təsərrüfatını şərtləndirir. Bu, əhalinin hər nəfərinə hesablanan ÜDM-in artımını və siyasi-iqtisadi meyarın qiymət artımının mahiyyətini müəyyənləşdirir.

Makroiqtisadi tarazlığın reallaşması və istehsal effektliyinin artımı real siyasi-iqtisadi şəraitin qiymətləndirilməsi iqtisadi səmərəliliyin təşkilini şərtləndirir. Bu Azərbaycanda sosial-iqtisadi siyasətin,

istehsal mənfəətinin xarakterik xüsusiyyətlərini və iqtisadi mənafelərin daha səmərəli həyata keçirilməsi ilə səciyyələnir.

İqtisadi səmərəliliyin təşkili yeni iş yerlərinin yaradılması və sosial rifah təminatı ilə tənzimlənən logistika fəaliyyət, idarəetmədə, makroiqtisadi sabitliyin formalaşmasında əhəmiyyətli hesab edilir. Beləliklə, iqtisadi səmərəlilik mövcud qiymət meyarının uyğunluq metodu ümumi siyasi-iqtisadi şəraitin tələbləri ilə şərtlənir. Belə ki, mövcud qiymətləndirmə metodları texniki səhvlərin aradan qaldırılmasında logistika siyasətində inam metodunun tətbiqi zərurətini formalaşdırır.

Belə meyarlar qlobal iqtisadiyyatın bərpasını və əmtəə qiymətlərinin yüksəlməsinin inflyasiyaya təsirlərini balanslaşdırmaqla səciyyələnir. Mövcud məhdudiyyətlərin yumşaldılması qlobal iqtisadiyyatda fəaliyyətin intensivliyi Dünya Bankı və İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı qlobal iqtisadi artıma dair proqnozlarını yüksəltmək istiqamətində tövsiyələri ilə xarakterikdir.

Bu qlobal iqtisadi səmərəliliyin tənzimlənməsində neft ehtiyatlarının zənginliyinin siyasi-iqtisadi şəraitdə əhəmiyyəti ilə səciyyələnir. Belə ki, OPEC razılaşması ilə iqtisadi artım tələbin artım kontekstində neft qiymətinin balanslaşdırılmasını zəruri edir.

Beləliklə, qlobal siyasi-iqtisadi şəraitdə və eləcə də qeyri-neft sektorunda ixracın genişlənməsi valyuta mübadiləsinin sabitliyin əsas faktoru kimi tədiyyə balansına müsbət təsiri ilə səciyyələnir. Belə ki, 2023-ci ilin I rübündə cari iqtisadi əməliyyatların ÜDM-da 5,19 % profisit formalaşıb. Bu iqtisadi əməliyyatları profisitinə dair proqnozlarda artım istiqamətində qərar qəbul edilməsi ilə tənzimlənməsini şərtləndirmişdir.

Belə proqnozlar profisitli tədiyyə balansı şəraitində strateji valyuta ehtiyatları 2,8% (1,2 mlrd. ABŞ dolları) artırmaqla 168,4 mlrd və ya 169,5 ABŞ dollara yüksəldilməni səciyyələndirmişdir.

Bu tendensiyalar dünya ərzaq qiymətlərinin tənzimlənməsində daxili inflyasiyanın balanslaşdırılmasında mühüm əhəmiyyəti dünya ərzaq qiymətlərində cari ildə 4,8% və ya 12 ayda isə 39,7% artım təşkil etmişdir.

Belə şəraitdə logistik siyasətdə effektivliyin və iqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi və tənzimlənməsi dünyanın siyasi-iqtisadi təcrübəsində qəbul edilmiş metodlara uyğunluğu məqbul hesab edilmişdir.

Beləliklə, investisiyaların gəlirlərində iqtisadi rentabellik mövcud təhsildə innovasiyalı şəraitin qiymət artımını və tarazlığını innovativ elm və təhsil meyarları şərtləndirir.

Bu istiqamətləri tələblərə uyğun təhsil, yaradıcı və innovativ cəmiyyət; elmin və təhsilin üstünlüyünü şərtləndirir. Belə ki, iqtisadi ticarət şəraitinin liberallaşdırılması əsasında ölkə əhalisini idxal məhsulları ilə təmin edəcək və makroiqtisadi sabitlikdə idxalın strukturunda ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olacaq. Dünya təcrübəsinə, əsasən, ərzaq təhlükəsizliyi ölkənin ərzaq məhsullarının təminatında mütərəqqi və real iqtisadi mənzərənin qiymətləndirilməsi üçün əsas meyar kimi səciyyələnir. Beləliklə, Azərbaycanın iqtisadi səmərəliliyin logistika siyasətdə mahiyyəti və makroiqtisadi tarazlığın təminatını nəzərə alsaq, geosiyasi sosial-iqtisadi rifah təhlükəsizliyin zəruri forması kimi xarakterik hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. İlham Əliyev, "İnkişaf məqsədimizdir", Bakı 2022.

2. N.İ.Məmmədov, "Geosiyasətə giriş", Bakı 2022.

3. Ə. Əlirzayev, "Sosial-iqtisadi rifah və idarəetmənin əsas prinsipləri". Bakı, 2020

4. İ.Hüseyinoğlu,"İqtisadi tərəqqi modelinin forma və pirinsipləri", Baki 2022.

5 D.İ.Allahverdiyev, "Dünya iqtisadiyyatı:İqtisadi mənafeylər, mövcud reallıqlar və perspektivlər" Bakı 2022.

6. R.Mehdiyev, "Yeni dünya nizamı, tərəqqiyə doğru", Bakı 2021.

7. Əliyev. F.Ə. "Azərbaycan elminin inkişaf perspektivi", Bakı 2016.

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi mövcud şəraitdə texnologiyalar sahəsində dünyanın "bilik dövrü" və ya "informasiya cəmiyyəti"nin real xarici siyasi-iqtisadi mahiyyətinin təhlil edilməsidir. Azərbaycanın iqtisadi fəaliyyətində logistika siyasətinin səmərəliliyi və iqtisadi tarazlığı təmin edən meyarlar elmi əsaslarla şərh edilmişdir. Ümumi dünya siyasi-iqtisadi meyarları, iqtisadi tərəqqi istiqamətləri və yaradılmış mövcud innovasiyalı mənzərənin mahiyyəti müəyyən edilmişdir. Beləliklə, xarici siyasi-iqtisadi münasibətlərin və iqtisadi tərəqqinin, makroiqtisadi sabit-

liyə təsirinin səbəb-nəticə əlaqəsi və real mənzərənin müqayisəli təhlili araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *dövlətin antiinhisar siyasəti, iqtisadi mənzərə, effektliyin mahiyyəti, tarazlı iqtisadi tərəqqi.*

ORGANIZATION OF EFFICIENCY IN LOGISTICS POLICY OF AZERBAIJAN IN GEOECONOMIC RELATIONS

PhD in Economics, associate professor (docent),
Dagbeyi Allahverdiyev
Leading researcher of the Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan,
E-mail: dagbeycahani@gmail.com

SUMMARY

The purpose of this research is to analyze the actual external political-economic nature of the world's "knowledge age" or "information society" in the field of technologies under the current conditions. The criteria that ensure the effectiveness of the logistics policy and the economic balance in the economic activity of Azerbaijan have been scientifically explained. The general world political-economic criteria, the directions of economic development and the essence of the existing innovative landscape have been identified. Thus, the causal relationship and the comparative analysis of the real impact of foreign political-economic relations and economic development on macroeconomic stability have been investigated.

Keywords: *State antitrust policy, economic landscape, effectiveness essence, balanced economic development.*

ОРГАНИЗАЦИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЛОГИСТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА В ГЕОЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Кандидат экономических наук, доцент
Дагбейи Аллахвердиев
Ведущий научный сотрудник Института Экономики Министерство Науки и образования Азербайджанской Республики,
Электронная почта: dagbeycahani@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Целью данного исследования является анализ фактической внешней политико-экономической природы мировой «эпохи знаний» или «информационного общества» в сфере технологий в современных условиях. Научно обоснованы критерии, обеспечивающие эффективность логистической политики и экономическое равновесие в экономической деятельности Азербайджана. Определены общие мировые политико-экономические критерии, направления экономического развития и сущность существующего инновационного ландшафта. Таким образом, исследованы причинно-следственная связь и сравнительный анализ реального воздействия внешних политико-экономических отношений и экономического развития на макроэкономическую стабильность.

Ключевые слова: *Государственная антимонопольная политика, экономический ландшафт, сущность эффективности, сбалансированное экономическое развитие*

UOT 33

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İXRAC OLUNAN MƏHSULLARININ AŞKAR MÜQAYİSƏLİ ÜSTÜNLÜKLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

NƏRGİZXANIM BAXIŞOVA

Azərbaycan Texniki Universiteti
"İqtisadiyyat və statistika" kafedrasının
baş müəllimi, doktorant

E-mail: nergizxanim.baxishova@aztu.edu.az

Müşahidələr təsdiq edir ki, bu gün dünyada ən sürətlə inkişaf edən sahələrdən biri məhz elektrotexnika sənayesidir. Bunun səbəbi cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi, elmi nailiyyətlərin daha sürətlə istehsalata tətbiqi, elektrotexnika sənayesinin elmtutumlu bir sahə olması və elmi-texniki tərəqqinin (ETT) nailiyyətlərinin elektrotexnika sənayesinə ilkin olaraq tətbiq olunmasının digər sənaye sahələri ilə müqayisədə daha münasib olması ilə bağlıdır. Yəni elektrotexnika sənayesi ETT nailiyyətlərinin tətbiqi üçün sanki poliqondur. Buna görə də bir çox mütəxəssislər 2025-ci ildə dünya elektrik və elektronika sənaye məhsulları bazarının ümumi həcminin 7 trilyon ABŞ dollarından artıq olacağını bildirirlər [1].

Elektrotexnika sənayesi əsasən XX əsrin 40-cı illərindən sonra yaranmağa başlamışdır. Belə ki, 1946-cı ildə ABŞ-da ilk kompüterin yaradılması demək olar ki, elektrotexnika, xüsusilə də kompüter və elektron avadanlığın inkişafının əsasını qoydu. Elektrotexnika sənayesinin inkişafı ilə bağlı ayrı-ayrı ölkələrin və bütövlükdə dünyanın iqtisadi mənzərəsinə nəzər saldıqda aydın olur ki, XX əsrin 70-80-ci illərindən sonra digər sənaye sahələri ilə müqayisədə dünyada ən çox inkişaf edən sənaye sahəsinə çevrilməyə başlamışdır. Bunun səbəbi 80-ci illərdən etibarən elektrotexnika sənayesində yüksək texnologiyalı elmtutumlu məhsulların xüsusi çəkisinin artması, daha dəqiq desək, elmi-texniki tərəqqinin elektrotexnika sənayesində tətbiqinin artması ilə bağlı idi. Qeyd etdiyimiz fikrə sübut olaraq, hazırda elektrotexnika sənayesi inkişaf edən ölkələrdə elmi-tədqiqat və konstruktor işlərinə görə institutların sayı kifayət qədər çoxdur.

Elektrotexnika sənayesi Azərbaycanın maşınqayırma sənayesinin mühüm sahələrindən biridir. Sənayenin bu sahəsi güc transformatorları, azgüclü səyyar elektrik stansiyaları, 100 və daha yuxarı kVt gücündə müxtəlif modelli elektrik mühərrikləri, 1-dən 250 kVt-a qədər gücündə motorlar, müxtəlif təyinatlar üçün elektrik və radio naqillər, kabellər və digər elektrik məhsulları istehsalı üzrə ixtisaslaşmış müəssisələrdən ibarətdir. Elektrotexnika sənayesi müəssisələri bazar iqtisadiyyatı şəraitində öz fəaliyyətlərini az-çox saxlamaları və yeni şəraitə uyğunlaşmaları ilə fərqlənirlər.

AR Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, aşağıda qeyd olunan cədvəldə ölkənin elektrotexnika sahəsinin ümumi sənaye istehsalının sahə strukturunda payı göstərilmişdir.

Cədvəl 1. Sənaye istehsalının sahə strukturu, ümumi yekuna nisbətən müvafiq illərin faktiki qiymətləri əsasında, faizlə

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Bütün sənaye	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Mədənçıxarma sənayesi	62.1	65.6	70.3	73.3	69.9	61.3	65.6
Emal sənayesi	29.9	27.6	24.4	21.9	25.1	31.8	28.8
Kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı	0.3	0.3	0.2	0.2	0.2	0.2	0.1
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	0.4	0.3	0.4	0.4	0.5	0.6	0.4

Mənbə: *[2]*

Göründüyü kimi keçmiş dövrdə istehsal olunan elektrotexnika sənaye müəssisələrinin məhsullarının həcmi hazırki dövrdən kəskin fərqlənmişdir.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, elektrotexnika müəssisələrinin inkişafı baxımından ölkədə böyük iqtisadi potensial və keçmiş ənənələrin olmasına baxmayaraq, bu sahədə istehsal olunan məhsulların həcmi ildən-ilə azalmağa doğru meyil edir. Belə ki, ölkədə televizor istehsalı, məişət kondisionerləri, çap qurğuları və s. istehsalının həcmi ildən-ilə azalır.

Cədvəl 2. Elektrotexnika müəssisələrinin məhsulun istehsal həcmi (ədədlə)

Məhsulun adı	2016	2017	2018	2019	2020	2021
İzolyasiyası olmayan çoxnaqilli məftil, troslar və oxşar məmulatlar, ton	2315.5	13155.0	8454.3	5183.4	5839.8	6370.3
Noutbuklar, ədəd	-	-	-	-	9841	22272
Stolüstü kompüterlər, ədəd	-	-	-	118	1025	4669
Ölçmə cihazları, ədəd	212976	263452	192382	250817	208377	234598
Güc transformatorları, ədəd	532	1259	1443	3258	1663	887
Digər elektrik naqilləri, ton	3536.8	5093.4	3733.2	3232.4	5662.6	8831.3
Məişət soyuducuları və dondurucuları, ədəd	2255	2094	1520	1473	670	3066
Nasoslar, ədəd	3431	5542	5611	8744	4718	5725
Qaldırıcı qurğular, ədəd	76	156	129	284	489	73
Sair sarğı naqilləri, ton	8,2	-	9,3	2.9	24,5	240,7
1000 V-dan çox olmayan gərginlik üçün birləşdirici detalları olan elektrik cərəyan naqilləri, ton	2251,7	4 466,7	2 635,5	2 050,0	3 796,6	6 997,9
Mayelərin məsrəfi və ya səviyyəsinin ölçülməsi, yoxlanması üçün cihazlar: məsrəfölçənlər	106,495.0	208 631	136 988	190,775.0	133 310	217 441
Digər qruplara daxil edilməyən, avtomatik tənzimləmə və idarəetmə üçün cihaz və aparatlar	121.0	18 572	8 667	12 027	25 586	8 075

Mənbə: *[2]*

Cədvəl 2-in məlumatlarından da göründüyü kimi ümumiyyətlə, elektrotexnika sənaye müəssisələrinin istehsal etdiyi məhsulların çeşidi də olduqca azdır. Digər tərəfdən cədvəl məlumatları onu göstərir ki, elektrotexnika sənaye müəssisələrinin məhsul istehsalının həcmi də ildən-ilə azalır. Bunun nəticəsidir ki, artıq 2020-ci ildən ölkəmizdə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrində televizorlar, dəyişən cərəyanlı elektrik mühərrikləri, güc transformatorları, ştanqlı quyu nasosları, məişət kondisionerləri, mancanaq dəzgahlarının istehsalı demək olar ki, tamamilə dayanmışdır. Bunun da səbəbi, fikrimcə, istehsal olunan məhsulların rəqabətədavamlı olmaması ilə bərabər, həmin məhsullar üzrə daxili bazarın lazımi səviyyədə qorunmaması, elektrotexnika sənaye müəssisələrinin məhsullarının reklam işlərinin zəif olması, yeni-texnika və texnologiyanın istehsala zəif tətbiqi və s. kimi çoxsaylı problemlər mövcuddur. Elektrotexnika sənaye müəssisələri məhsul istehsalı ilə bağlı daxili bazarla məhdudlaşmamalı, xarici bazarların axtarışı və öyrənilməsi üzrə də işlər görməlidirlər.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən elektrotexnika sənaye müəssisələrinin ixrac olunan, eləcə də ölkəyə idxal olunan məhsulların strukturunu təhlil etmək üçün ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikasına nəzər salaq.

Cədvəl 3. Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası (milyon ABŞ dolları ilə)

İllər	XTD	İdxal	İxrac	Saldo
2010	27,960.8	6,600.6	21,360.2	14,759.6
2011	36,326.9	9,756.0	26,570.9	16,814.9
2012	33,560.9	9,652.9	23,908.0	14,255.1
2013	34,687.9	10,712.5	23,975.4	13,262.9
2014	31,016.3	9,187.7	21,828.6	12,640.9
2015	21,945.8	9,216.7	12,729.1	3,512.4
2016	21,946.7	8,489.1	13,457.6	4,968.5
2017	24,103.3	8,783.3	15,320.0	6,536.7
2018	30,955.0	11,465.9	19,489.1	8,023.2
2019	33,302.7	13,667.5	19,635.2	5,967.7
2020	24,464.6	10,732.0	13,732.6	3,000.6
2021	33,912.5	11,705.8	22,206.7	10,500.9

Mənbə: *[2]*

Cədvəl 2.3.2-dəki XTD-nin dinamikasının təhlili göstərir ki, 2011-ci ildə XTD 36,327 mln. ABŞ dolları, o cümlədən ixrac 26571 mln. dolları, idxal 9756 mln. dollar səviyyəsindən artaraq, 2021-ci ildə XTD 35,556.4 mln. ABŞ dolları, o cümlədən ixrac 23,850.6 mln. ABŞ dolları, idxal 11,705.8 mln. ABŞ dolları səviyyəsinə çatmışdır. Başqa sözlə, baxılan dövrdə idxalı həcmi 1949.8 və ya 20% artmışdır. Təəssürlər olsun ki, ixracın həcmi dinamik artıma malik deyildir. 2010-2021-cı illər üçün Azərbaycanda xarici ticarət göstəricilərinin təhlili göstərir ki, 2020-2021-ci ilin xarici ticarət dövriyyəsi 2010-cu illə müqayisədə təxminən 1,2 və ya 2 dəfə artaraq 33,911 52,686 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, ixracın həcmi 1,1 və ya 1,8 dəfə, idxalın həcmi isə təxminən 1,7 və ya 2.2 dəfə artaraq müvafiq olaraq 22208 , 38146.6 və 11703.2 , 14539.9 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Qeyd edək ki, 2011-2021-ci illərdə ticarət balansında daima müsbət saldo hökm sürmüşdür. Bununla belə, ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 2011-ci ildən başlayaraq ilbəil azalmağa başlayıb. Təbii ki, bu neft amili ilə bağlıdır. Yəni neft və neft məhsulları

ixracının qiymətinin həm dəyərcə, həm də istehsalının həcminin kəmiyyətcə azalması ümumi ixracın azalmasını şərtləndirmiş, 2019-cu ildə isə idxalın həcmi artmışdır. Lakin cədvəl 2.3.2-in məlumatları göstərir ki, 2020-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmində azalma baş verib. Bu azalma COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar olub. COVID-19 pandemiyası Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin həcminə mənfi təsir göstərib.

Şəkil 1. Xarici ticarət dövriyyəsinin artım tempi, %

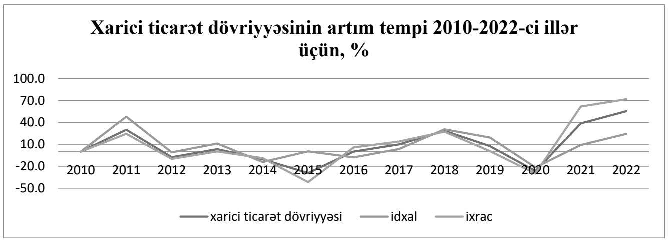

Mənbə: *[2]*

Eyni zamanda, şəkil 2010-2022-ci illər ərzində ölkədə xarici ticarət göstəriciləri qeyri-sabit dinamikaya malik olduğunu göstərmişdir.

Ölkənin ixracının və idxalının artma və ya azalma səbəblərini öyrənmək üçün ixracın əmtəə strukturuna baxaq. Yəni ölkənin elektrotexnika sənaye məhsulunun ixrac əmtəə strukturuna baxaq.

Cədvəl 4. Ölkənin elektrotexnika sənaye məhsulunun ixrac əmtəə strukturu, min ABŞ dolları

Mal qrupları	2018	2019	2020	2021	2022
Cəmi	19,489,068	19,635,202.8	13,732,637.3	22,206,671.1	38,146,629.7
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, onların hissələri	64,594.6	77,725.6	67,176.1	55,535.7	113,423.5
Nüvə reaktorları, qazanlar, avadanlıqlar və mexaniki qurğular, onların hissələri	42,998.6	43,921.6	49,752.5	36,786.3	77,615.4
Elektrik maşınları və avadanlıqları, aparatlar, onların hissələri	21,596.0	33,804.0	17,423.6	18,749.4	35,808.1

Mənbə: *[2]*

Azərbaycan ixracının coğrafi strukturunda 2022-ci il üçün Avropa ölkələri - 72%, Asiya ölkələri – 25%, Amerika – 0.3%, Afrika – 1.5%, Okeaniya – 0.4% təşkil edib [2].

Cədvəl 5. Elektrotexnika məhsulları üzrə ixracın əmtəə strukturu (faizlə)

Mal qrupları	2018	2019	2020	2021	2022
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, onların hissələri	0.3	0.4	0.5	0.3	0.3
Nüvə reaktorları, qazanlar, elektrotexniki avadanlıqlar və mexaniki qurğular, onların hissələri	0.2	0.2	0.4	0.2	0.2
Elektrik maşınları və avadanlıqları, aparatlar, onların hissələri	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1

Mənbə: *[2]*

İxracın elektrotexnika məhsulları əmtəə strukturunun təhlili göstərir ki, 2014-2021-ci illərdə tədqiq olunan dövrdə maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, elektrik maşınları və avadanlıqları, aparatlar, onların hissələri 0,2%-lə 0,4% arasında dəyişmişdir. Beləliklə də, ixracın strukturunda elektrotexnika məhsullarının xüsusi çəkisi heç bir faiz belə deyil. Təhlil olunan dövrdə elektrotexnika sənaye məhsullarının ixracı 100 mln. ABŞ dolları səviyyəsində belə deyildir.

Elektrotexnika sənayesinin analoji məhsulları üzrə idxalının əmtəə strukturuna nəzər salsaq görərik ki, elektrotexnika sənaye məhsullarının idxalda xüsusi çəkisi ixracla müqayisədə daha çoxdur.

Cədvəl 6. Ölkənin elektrotexnika sənaye məhsulunun ixrac əmtəə strukturu, min ABŞ dolları

Mal qrupları	2018	2019	2020	2021	2022
Cəmi	**11,465,914**	**13,667,475**	**10,732,038.8**	**11,705,786.7**	**14,539,858.5**
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, onların hissələri	**2,589,007**	**2,661,026**	**2,536,673.0**	**2,749,104.2**	**2,891,627.3**
Nüvə reaktorları, qazanlar, avadanlıqlar və mexaniki qurğular, onların hissələri	**1,808,245**	**1,637,134**	**1,567,478.3**	**1,763,638.3**	**1,773,821.6**
Elektrik maşınları və avadanlıqları, aparatlar, onların hissələri	**780,762.1**	**1,023,891**	**969,194.7**	**985,465.9**	**1,117,805.7**

Mənbə: *[2]*

Cədvəl 7. Elektrotexnika məhsulları üzrə idxalın əmtəə strukturu (faizlə)

Mal qrupları	2018	2019	2020	2021	2022
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, onların hissələri	22.6	19.5	23.6	23.5	19.9
Nüvə reaktorları, qazanlar, elektrotexniki avadanlıqlar və mexaniki qurğular, onların hissələri	15.8	12.0	14.6	15.1	12.2
Elektrik maşınları və avadanlıqları, aparatlar, onların hissələri	6.8	7.5	9.0	8.4	7.7

Mənbə: *[2]*

Bu fərq özünü, ilk növbədə, idxal olunan elektrotexnika sənaye məhsullarının həcmində özünü göstərir. Yəni, 2014-2021-ci illərdə idxal olunan əksər sənaye məhsulunun xüsusi çəkisində artım müşahidə olunur. Hesab edirik ki, elektrotexnika sənaye məhsullarının idxalının artımı ona olan daxili tələbdən irəli gəlir.

Eyni zamanda ixrac olunan məhsulların çeşidinə baxdıqda isə ixracın strukturunda maye nasosları və elektrik enerjisi ilə bağlı statistik məlumatlar əldə etmək mümkündür. Yəni, ixrac olunan elektrotexnika sənaye məhsullarının çeşidi olduqca məhduddur.

Elektrotexnika sənaye məhsullarının idxalı üzrə ikinci mühüm fərq isə onların çeşidi ilə bağlıdır. Yəni idxalın strukturunda olan məhsulların çeşidi daha genişdir.

Beynəlxalq ticarətdə müqayisəli üstünlük konsepsiyalarının nəzəri və metodoloji təhlili iqtisadi nəzəriyyədə vacib yer tutur. Ölkələrin malik olduğu Müqayisəli və mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinin əsasını iqtisadçılar A.Smit və D.Rikardo goymuşlar.

D.Rikardoya görə, "Müqayisəli üstünlüklər" konsepsiyasına əsasən, istər iqtisadi subyektlər, fiziki şəxslər, istərsə də bütün ölkələr, xüsusi effektiv olduqları və ya əhəmiyyətli təcrübəyə malik olduqları məhsulların və xidmətlərin istehsalında ixtisaslaşdıqları halda daha da məhsuldar olurlar.

T.Volrasa görə, ölkənin üstünlüyü müəyyən malların istehsalında istehsal amillərinin və qabaqcıl texnologiyaların maneəsiz əlçatan olmasından irəli gəlir.

Dünya iqtisadiyyatının təkamülü nəticəsində və müqayisəli və mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinin müddəalarını nəzərə alaraq P. Kruqman, M. Porter, və digər Qərb alimləri tərəfindən aparılmış tədqiqatlar nəticəsində "Müqayisəli üstünlüklər" iqtisadi kateqoriyaya yeni baxışlar və nəzəriyyələr yaranmışdır. Belə ki, P.E.Samuelsona əsasən, ölkələrin üstünlükləri onların istehsal amilləri ilə təchiz edilməsində, istehsal texnologiyalarında, ölkələrin iqtisadi quruluşunun fərqliliyindən, kapitalın müxtəlif səviyyələrindən, ölkədəki siyasi şəraitdən irəli gələn faktorlardan formalaşır [3].

Iqtisadçı R.Dornbuş və S.Fişerə görə, ölkələr müəyyən növ məhsulları digər ölkələrlə müqayisədə daha ucuz ixrac etdiyi halda formalaşır [4].

Beynəlxalq ticarətdə ölkənin müqayisəli üstünlüklərini müəyyən etmək və qiymətləndirmək üçün 1965-ci ildə B.Balassa tərəfindən təklif olunan "Balassa indeksi"dir [5].

Müqayisəli üstünlüklərin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərinin və həyata keçirilməsi mexanizmlərinin öyrənilməsində B.Balassa kimi alimin adını çəkmək olar.

İndeks məhsulun və ya sənayenin milli ixracda payının dünya ixracındakı payına nisbətini göstərir. Bu indeks Aşkarlanmış Müqayisəli Üstünlük (RCA) İndeksi adlanır. RCA aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$RCA_1 = (X_{ij} / X_{it}) / (X_{nj} / X_{nt}) \quad (1)$$

Burada,

X_{ij} - tədqiq olunan i-ölkənin j-məhsulu üzrə ixracatı ;

X_{it} - tədqiq olunan i-ölkənin ümumi ixracatı;

X_{nj} - dünyanın j-məhsulu üzrə ixracatı

X_{nt} - dünyanın ümumi ixracatıdır.

RCA indeksi > 1 olduğu halda ölkə müqayisəli üstünlüyə malikdir. Bu o deməkdir ki, ölkə müəyyən malların ixracında güclü rəqabət mövqeyinə malikdir. Əgər RCA indeksi < 1 ölkə malların ixracında zəif rəqabət mövqeyinə malik olduğunu göstərir.

İşdə ölkədə ixrac olunan məhsulların aşkar müqayisəli üstünlükləri hesablanmışdır.

Cədvəl 8. Ölkədə ixrac olunan məhsulların RCA-in hesablanması

məhsulun növü	RCA 2018	RCA 2019	RCA 2020	RCA 2021	RCA 2022
Bütün məhsullar					
Mineral yanacaqlar, mineral yağlar və onların distillə edilməsi məhsulları; bitumlu maddələr; mineral resurslar	7.084	8.285	9.485	7.657	5.681
yeməli meyvə və qoz-fındıq; sitrus meyvələrinin və ya qovunların qabığı	2.607	2.680	3.363	2.798	2.115
Plastik və onlardan məmulatlar	0.179	0.274	0.343	0.546	0.304
Yeməli tərəvəzlər və müəyyən köklər və kök yumruları	3.209	3.156	4.226	2.635	1.691
Alüminium və ondan məmulatlar	0.577	0.693	0.872	0.785	0.499

məhsulun növü	RCA 2018	RCA 2019	RCA 2020	RCA 2021	RCA 2022
Bütün məhsullar					
Pambıq	1.778	2.694	4.213	4.334	2.172
Gübrələr	0.009	0.322	0.254	1.430	1.015
Şəkər və qənnadı məmulatları	0.598	0.665	0.807	0.672	0.465
Elektrik maşın və avadanlıqları və onların hissələri; səs yazıcıları və reproduktorları, televiziya	0.008	0.012	0.008	0.006	0.007
Mis və ondan məmulatlar	0.208	0.154	0.203	0.239	0.099
İçkilər, spirtli içkilər və sirkə	0.129	0.182	0.129	0.104	0.135
yaşayış yerləri və qida sənayesi tullantıları; hazırlanmış heyvan yemi	0.086	0.098	0.060	0.086	0.093
Süd məhsulları; quş yumurtaları; təbii bal; heyvan mənşəli yeməli məhsullar, başqa yerdə deyil ...	0.095	0.215	0.215	0.091	0.090
Qurğuşun və onun məmulatları	1.243	1.579	2.084	1.397	0.873
Yağlı toxumlar və yağlı meyvələr; müxtəlif taxıllar, toxumlar və meyvələr; sənaye və ya dərman ...	0.051	0.037	0.043	0.048	0.040
Taxıl, un, nişasta və ya süddən hazırlanan preparatlar; şirniyyat məhsulları	0.028	0.023	0.042	0.036	0.055
Müxtəlif kimyəvi maddələr	0.014	0.016	0.021	0.026	0.017
Taxıllar	0.069	0.026	0.000	0.064	0.014
keramika məhsulları	0.006	0.005	0.004	0.002	0.019
İpək	0.133	0.459	1.134	2.763	0.568
Ət və ət məmulatları	0.009	0.004	0.001	0.004	0.006
Sabun, üzvi səthi aktiv maddələr, yuyucu preparatlar, sürtkü preparatları	0.002	0.005	0.012	0.006	0.012
Trikotaj və ya toxunmuş paltar və geyim aksesuarları	0.002	0.002	0.003	0.002	0.002
Ayaqqabılar, və bu kimi məmulatlar	0.001	0.005	0.007	0.002	0.002
oyuncaqlar, oyunlar və idman rekvizitləri; hissələri və aksesuarları	0.001	0.001	0.001	0.001	0.000
Ağacdan və ya digər lifli sellüloz materialdan pulpa; bərpa edilmiş (tullantı və qırıntılar) kağız	0.001	0.000	0.003	0.001	0.000

Mənbə: *[6] (göy rəngdə yüksək nəticələr göstərilib)*

Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, neft yağları və bitumlu minerallardan alınan yağlar, qaz və digər qaz halında olan karbohidrogenlər, neft koksu, neft bitumu və neftdən alınan digər qalıqlar yüksək aşkar müqayisəli üstünlüklərinə malikdir. RCA indeksinin qiymətləndirilməsinə əsasən, meyvə və qoz-fındıq, çiyələk, moruq, böyürtkən, qarağat, ərik, albalı, şaftalı, gavalılar, qovun, qarpız, sitrus meyvələri və digər meyvə, çərəz aşkar müqayisəli üstünlüklərə malikdir. Hesablamaların nəticələrindən göründüyü kimi, ixrac olunan məhsulların arasında pomidor, kartof, xiyar, yerkökü, çuğundur, kərəviz, turp, kələm, gül kələm, digər tərəvəzlər və pambıq, pambıq iplik, pambıqdan toxunmuş parçalar üçün Balassa indeksi 1-dən çox olmuşdur. Başqa sözlə desək, neft və kənd təsərrüfatı sahələrinin yerli istehsal olunan məhsulları dünya bazarlarında tanınır və rəqabətə davamlıdır. Eyni zamanda, duz, kükürd, daş, suvaq materialları, əhəng və sement, tütün, xalçalar, saatlar, kauçuk, ipək, taxıllar, ağac və ağac məmulatları, mebel, taxıl, un, kakao, dəmir və polad, mis və misdən istehsal olunan məhsullar, o cümlədən elektrik maşın və avadanlıqları və onların hissələri və digər yerli məhsulların Balassa indeksi 1-dən az olmuşdur. Bu isə onu onu deməyə əsas verir ki, sadalanan məhsullar aşkar müqayisəli üstünlüklərə malik deyillər.

Ümumiyyətlə, aparılan təhlildə bu tədqiqatın nəticəsinə əsasən demək olar ki, təhlil aparılan illər üzrə ölkənin kənd təsərrüfatı və emal sənayesi sahələrində rəqabətədavamlı məhsul istehsalı artmışdır. Nəticə etibarı ilə, Balassa indeksi hesablamanın nəticələri onu deməyə əsas verir ki, 2018-2022-ci illər ərzində müqayisəli üstünlük əmsalı yüksək olan məhsulların sayı 25 olmuşdur. Cədvəl 3-dəki məlumatları onu göstərir ki, Azərbaycanda məhsulların ixracının əsasını neft və ərzaq məhsulları məhsulları təşkil etdiyi halda, digər yerli istehsal olunan məhsullar dünya bazarında nisbətən aşağı rəqabətqabiliyyətliliyinə malikdir. Bununla yanaşı, cədvəl məlumatları, ölkənin daxili bazarının idxaldan asılılığını göstərir.

Əldə olunan nəticələr bazarın tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi, sahələrin inkişafı və sənaye siyasətinin rasionallaşdırılması üçün xüsusi tövsiyələr hazırlamağa imkan verir. Bu öz növbəsində, gələcək illərdə ölkənin sənayesinin dünya bazarında ixracat rəqabətqabiliyyətliliyinin daha da gücləndirilməsinə töhfə verəcəkdir. İxrac potensialının gücləndirilməsi, dövlətin dünya iqtisadiyyatında payının genişləndirilməsi, ölkənin rəqabət üstünlüklərinin müəyyən edilməsi və inkişafı dövlət qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *www.ibisworld.com*
2. *www.stat.gov.az*
3. *Samuelson, Paul Where Ricardo and Mill Rebut and Confirm Arguments of Mainstream Economists Supporting Globalization // Journal of Economic Perspectives. 2004. № 3;135-146 p.*
4. *Dornbusch, R, Fischer, S, and Samuelson, PA. Comparative Advantage, Trade, and Payments in a Ricardian Model with a Continuum of Goods.*
5. *Bela Ballasa, Marcus Norland // "Revealed" comparative advantage in Japan and the USA.*
6. *www.trademap.org*

XÜLASƏ

Elektrotexnika sənayesi Azərbaycanın maşınqayırma sənayesinin mühüm sahələrindən biridir. Tədqiqat işində sənaye istehsalının sahə strukturu, Elektrotexnika müəssisələrinin məhsullarının istehsal həcmi araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, ölkənin xarici

ticarət dövriyyəsinin dinamikasına baxılmış, ölkənin elektrotexnika sənaye məhsulunun ixrac əmtəə strukturunun, o cümlədən elektrotexnika məhsulları üzrə idxalın əmtəə strukturunun təhlili aparılmışdır. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ölkədə ixrac olunan məhsulların Aşkarlanmış Müqayisəli Üstünlük qiymətləndirilməsidir. Bu, indeks Aşkarlanmış Müqayisəli Üstünlük (RCA) məhsulun və ya sənayenin milli ixracda payının dünya ixracındakı payına nisbətini göstərir. Balassa indeksi hesablamanın nəticələri onu deməyə əsas verir ki, 2018-2022-ci illər ərzində müqayisəli üstünlük əmsalı yüksək olan məhsulların sayı 25 olmuşdur.

Açar sözlər: *idxal, ixrac, xarici ticarət dövriyyəsi, Aşkarlanmış Müqayisəli Üstünlük, RCA, elektrotexnika sənayesi, elektrotexnika məhsulu, Balassa indeksi.*

SUMMARY

The electrotechnical industry is one of the important branches of the engineering industry of Azerbaijan. In the research work, the field structure of industrial production, the volume of production of electrical engineering enterprises was investigated. At the same time, the dynamics of the country's foreign trade turnover were reviewed, the export commodity structure of the country's electrotechnical industrial products, including the import commodity structure of electrotechnical products was analyzed. The main purpose of the research work is to evaluate the Revealed Comparative Advantage of the products exported in the country. This index shows the ratio of the Revealed Comparative Advantage (RCA) of a product or industry's share of national exports to its share of world exports. The results of the Balassa index calculation suggest that the number of products with a high coefficient of comparative advantage was 25 during 2018-2022.

Key words: *import, export, foreign trade turnover, revealed comparative advantage, GSP, electrical industry, electrical products, Balassa index.*

РЕЗЮМЕ

Электротехническая промышленность является одной из важных отраслей машиностроительной промышленности Азербайджана. В научно-исследовательской работе исследована отраслевая структура промышленного производства, объёмы производства электротехнических предприятий. При этом рассмотрена динамика внешнеторгового оборота страны, проанализирована товарная структура экспорта электротехнической промышленной продукции страны, в том числе товарная структура импорта электротехнической продукции. Основная цель исследовательской работы – оценить выявленное сравнительное преимущество экспортируемой в страну продукции. Этот индекс показывает отношение выявленного сравнительного преимущества (RCA) продукта или доли отрасли в национальном экспорте к ее доле в мировом экспорте. Результаты расчета индекса Балассы свидетельствуют о том, что количество товаров с высоким коэффициентом сравнительного преимущества составило 25 в течение 2018-2022 годов.

Ключевые слова: *импорт, экспорт, внешнеторговый оборот, выявляемое сравнительное преимущество, ВСП, электротехническая промышленность, электротехническая продукция, индекс Балассы.*

UOT 338.45:69

TİKİNTİ SEKTORUNDA GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTUNUN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ TƏHLİLİ

ƏLİHEYDƏR DÖVLƏTOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, doktorant
E-mail: dovlatov.aliheydar@gmail.com

Giriş

Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmə metodlarının idarəetmə uçotunun vahid sisteminə obyektiv inteqrasiyası baş verir ki, bu da iqtisadiyyatın mərkəzləşmiş idarəçiliyi şəraitində tələb olunmurdu. Bununla bağlı xərclərin uçotunun təşkili və məhsulların, o cümlədən tikinti məhsullarının maya dəyərinin kalkulyasiyası üzrə problemlərin tədqiqi xüsusi aktuallıq kəsb edir, bu tədqiqatlar təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin yeni şərtlərinə uyğunlaşdırılmalıdır [4].

Tikinti sektorunda gəlir və xərclərin tanınması və hesablanması

Misal 1. Kontrakt üzrə tikinti müqaviləsinin qiyməti 1000000 man., onun smeta dəyəri (maya dəyəri) isə 750000 man. olur. İcra olunmuş və hesabat dövründə tanınmış işlərin həcmi, sərf edilən pul vəsaitlərinin məbləği 250000 manat təşkil etmişdir. Onda hesabat dövrünə işlərin icra olunması səviyyəsi 33,33% (250000:750000) olacaqdır [7].

Hesablanmış faiz (33,33 %) podratçı təşkilatın tikinti müqaviləsi cəmi çəkəcəyi xərclərin tərkibində cari dövr üzrə çəkilmiş faktiki xərclərin payını göstərir. Hesablanmış faiz həcmində sifarişçi təşkilat podratçı təşkilata gəlir götürməlidir. Köçürüləcək gəlirin məbləği 333300 man. (1000000x33,33:100) olmalıdır. Həmin gəlir məbləği faktiki çəkilmiş xərclərlə uyğunlaşdırılacaqdır. 333300-25000 = 83300 man. Nəticədə, podratçı təşkilatın hesabat dövründə icra etdiyi işlərə görə gəliri 3333000 man., xərcləri – 250000 man., mənfəəti isə 83300 man. olacaqdır.

Podratçı təşkilatlar tikinti müqavilələri üzrə xərclərin uçotunu 203 nömrəli "Tikinti müqavilələri üzrə məsrəflər" hesabında həyata keçirirlər. Hesabda qalıqlar ayın əvvəlinə və sonuna bitməmiş tikinti işlərinə sərf edilən pul vəsaitləri, debet dövriyyəsi üzrə hesabat ayında (dövründə) podratçının çəkmiş olduğu faktiki xərclər, kredit dövriyyəsi üzrə tikinti üzrə icra olunmuş, bitməmiş obyektlər üzrə silinən xərclərin məbləğləri əks etdirilir. Əgər gəlirlərin və xərclərin uçotu işlərin icrası mərhələləri əsasında həyata keçirilirsə, onda 203 nömrəli hesabın kredit dövriyyəsi ilə debet dövriyyəsi eyni məbləğlər təşkil edəcəkdir. Yəni, "yerinə yetirilmişlərin payı" metodunu tətbiq edən zaman 203 nömrəli hesabın kredit dövriyyəsi, həmin hesab üzrə debet dövriyyəsində olan məbləğin uyğun hesabat dövrünün gəlirlərinə silindiyini göstərəcəkdir. [2]

Misal 2. üzrə məlumatlardan istifadə etməklə ola biləcək mümkün əməliyyatların mühasibat uçotu hesablarında nə cür əks etdirilə biləcəyini gözdən keçirək. Fərz edək ki, podratçı təşkilatın hesabat dövründə sərf etdiyi xərclərin tərkibi və məbləği aşağıdakı kimi olmuşdur: inşaat işlərində çalışan işçilərin əməkhaqqı xərcləri – 75000 man.; işçilərin sosial sığortasına ayırmalar – 17250 man.; tikintidə istifadə olunan materialların dəyəri – 132500 man.; müqavilənin yerinə yetirilməsi ilə bağlı aktivlərin amortizasiyası – 20200 man; sair xərclər – 5050 man

1. Tikintidə istifadə edilmiş materialların dəyəri – 132500 man.; Debet 203 -1 – Tikintidə istifadə edilmiş xammal və materiallar – 132500 man; Kredit 201-1 – Xammal, 201 –2- Materiallar – 132500 man.

2. Tikintidə işləyən işçilərin əməkhaqqı xərcləri – 75000 man.; Debet 203 – 2 – Tikinti ilə məşğul olan işçi heyəti ilə əlaqəli məsrəflər – 75000 man.; Kredit 533 – Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar – 75000 man.;

3. İşçilərin sosial sığortasına ayırmalar edilmişdir – 17250 man.; Debet 203-3-Tikinti ilə məşğul olan işçi heyəti ilə əlaqəli məsrəflərə görə hesablanılan sosial sığorta ayırmaları – 17250 man.; Kredit 522 – Sosial sığorta və təminat üzrə ayırmalar – 17250 man.

4. Tikinti maşın və avadanlıqlarına amortizasiya hesablanmışdır – 20200 man.

5. Tikintidə istifadə olunan aktivlər üzrə amortizasiya məsrəfləri – 20200 man.; Kredit 112-1-3- Maşın və avadanlıqlar üzrə yığılmış amortizasiya – 20200 man.

6. Tikinti müqaviləsinə aid olunan sair xərclər – 5050 man.; Debet 203 – 5 – Tikinti ilə əlaqəli sair məsrəflər – 5050 man. Kredit 223 – Bank hesablaşma

hesabları; 538 – Digər qısamüddətli kreditor borclar; 545 – Digər qısamüddətli öhdəliklər və s. Hesablar – 5050 man.

7. İcra olunmuş, yaxud başa çatdırılmış mərhələ üzrə tikinti işlərinə sərf edilmiş xərclər satışın maya dəyərinə silindikdə Debet 701-2- Tikinti müqavilələri üzrə maya dəyəri xərcləri – 250000 man.; Kredit 203 – Tikinti müqavilələri üzrə məsrəflər (subhesablar üzrə məbləğlərin ümumi yekunu) – 250000 man.

8. ƏDV-də daxil olmaqla icra olunmuş işlərə görə (bitmiş mərhələ üzrə) gəlir tanınmışdır – 393294 man., o cümlədən ƏDV – 59984 man. Debet 215 – Tikinti müqavilələri üzrə qısamüddətli debitor borcları – 393284 man.; Kredit 601-3- Tikinti müqavilələri üzrə gəlir – 393294 man

9. Mərhələ üzrə icra olunmuş işlərə sərf edilən xərclərin, həmin xərclər üzrə tanınmış gəlirlərə silinməsi (gəlirlərlə xərclərin hesabat dövründə uyğunlaşdırılması – 250000 man. Debet 601-3- Tikinti müqavilələri üzrə gəlir – 250000 man.; Kredit 701-2- Tikinti müqavilələri üzrə maya dəyəri xərcləri – 250000 man.

10. Hesablanmış ƏDV hesablarda göstərilmişdir – 59984 man.; Debet 601-3- Tikinti müqavilələri üzrə gəlir – 59994 man.; Kredit 521 – Vergi öhdəlikləri – 59994 man.

11. Yerinə yetirilmiş mərhələ üzrə maliyyə nəticəsi təyin olunmuş və silinmişdir – 83300 man; Debet 601 – Tikinti müqasilələri üzrə gəlir – 83300 man.; Kredit 801 – Ümumi mənfəət (zərər) – 83300 man.

12. Yerinə yetirilmiş mərhələ üzrə pul gəliri daxil olmuşdur – 393294 man.: Debet 223 – Bank hesablaşma hesabları – 393 294 man.; Kredit 215 – Tikinti müqavavilələri üzrə qısamüddətli debitor borcları – 393 294 man.

Bütövlükdə gəlirlərin və xərclərin tanınmasını və hesablanmasını göstərmək üçün aşağıdakı misala baxaq.

Misal 3. Tikinti müqaviləsi 3 il müddətinə 14,4 mln.məbləğində təsbit olunmuşdur. Tikintinin bağlanmasından bir il yarım keçdikdən sonra sifarişçi təsbit olunmuş qiymətdən 480 min manat kənarlaşma olduğunu tanımışdır. Sifarişçi müqavilə üzrə tikinti xərclərini 12640 min manat məbləğində təyin etsə də, birinci ilin sonunda həmin xərcləri yenidən hesablamış və onların məbləğini 560 min manat məbləğində artırmışdır. Proyektdən kənarlaşmaya görə çəkilməli olan və sifarişçi tərəfindən tanınan xərclərin məbləği 384 min manat olur. İkinci ilin sonunda tikinti meydanında istifadə olunmamış materialların dəyərinin 200 min manat olduğu təyin edilmişdir. Mərhələlər üzrə işlərin icrası «yerinə yetirilmiş işlərin payı» metodu əsasında təyin olunur. Həmin metoddan faydalanmaqla illər üzrə hesablamalar nəticəsində aşağıdakı kəmiyyətlər əldə ediləcəkdir (cədvəl 1.).

Cədvəl 1. Tikinti müqaviləsi üzrə gəlir və xərclər

Göstəricilər	1-ci il	2-ci il	3-cü il
1. Kənarlaşmada razılaşdırılmaqla tikinti müqaviləsi üzrə gəlir, min man.	14400	14860	14870
2. Tikinti müqaviləsi üzrə xərclərin ümumi məbləği, min man.	13300	13585	13574
3. Tikinti müqaviləsi üzrə hesabı mənfəət	1200	1295	1286
4. Hesabat tarixinə çəkilmiş xərclər, min man.	3293	10130	13573
5. Həmçinin tikinti meydanında istifadə olunmamış materialların dəyəri, min man.	-	20000	-
6. Tikinti müqaviləsi üzrə işlərin yerinə yetirilmə səviyyəsi (səh.4- səh.5); səh 2), faizlə	24,94	72,74	100,00
7. Yerinə yetirilmiş mərhələlərə sərf edilən xərclər əsasında yaranan gəlirlərin tanınmış məbləği, min man. (artan yekunla)	3589,8	10823,2	14870,0

Mənbə: *[2].*

Hər bir hesabat dövrünün axırında mənfəət və zərər barəsində hesabat formasında tanınacaq mənfəətin məbləği aşağıdakı kimi olacaqdır (cədvəl 2.)

Cədvəl 2. Mənfəət və zərər barəsində hesabat formasında tanınacaq mənfəətin məbləği

Göstəricilər	1-ci ilə hesabat	2-ci ilə hesabat	3-cü ilə hesabat
1. Tikinti müqaviləsi başlanandan gəlir, min.man	3589,9	10822,2	14880,0
1.1. Həmçinin əvvəlki hesabat ilində hesablamış	-	3589,9	10822,2
1.2. Hesabat ilinin gəliri	3589,9	7276,8	4017,6
2. Tikinti müqaviləsi başlanandan sərf edilmiş xərclər, min.man	3292	10120	13584
2.1. Həmçinin əvvəlki hesabat ilində hesabalanmış	-	3292	10120
2.2. Hesabat ilinin xərcləri	3292	6628	3664
3. Tikinti müqaviləsi başnanandan mənfəət, min.man	293,6	942,4	1296,0
3.1. Həmçinin əvvəlki hesabat ilində hesablanmış	-	293,6	942,4
3.2. Hesabat ilinin mənfəəti	293,6	648,8	353,6

Mənbə: *[1].*

Vurğulamalıyıq ki, ikinci ilin hesabatına daxil olan xərclər tikinti meydançasında istifadəsiz qalmış materialların dəyəri məbləğində azaldılmışdır. Həmin materiallar işlərin üçüncü ilində istifadə edilmişdir və həmin ilin xərclərinə daxil olunmuşdur. Podratçı təş-

kilatın hər il üzrə mənfəət və zərər barəsində hesabatında gəlirlər, xərclər və mənfəətin yekunu aşağıdakı kimi olacaqdır (cədvəl 3.)

Cədvəl 3. Gəlirlərin, xərclərin və mənfəətin mənfəət və zərər haqqında hesabat formasında illər üzrə tanınması məbləğləri, min.man.

Hesabatın göstəriciləri	Tikinti müqaviləsi üzrə cəmi	1-ci ilin hesabatı	2-ci ilin hesabatı	3-cü ilin hesabatı
Gəlirlər	14870	3585,8	7276,7	4017,5
Xərclər	13574	3282,0	6629,0	3663,0
Mənfəət	1286	293,5	648,7	353,5

Mənbə: *[2].*

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində əldə edilən işləmələrin təcrübədə tətbiqi tikintidə uçotu iqtisadi proseslərin səmərəli idarə edilməsi alətinə çevirməklə yanaşı, istehsal xərclərinin uçotunun keyfiyyətinin yüksəlməsinə təminat yaratmış olacaqdır.

1. Azərbaycanda xərclərin tərkibini tənzimləyən normativ aktların təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Maya dəyərinin formalaşması və onun tərkibinə daxil olan xərclərin təsnifatının hədlərinin genişləndirilməsi zəruridir. Bu tədbir maya dəyərinin mahiyyəti, təbiəti, iqtisadi məqsədəuyğunluğu və prinsiplərindən asılı olaraq müəssisənin özü tərəfindən həyata keçirilməlidir.

2. İstehsala çəkilən xərclər öz tərkibinə, iqtisadi məzmununa, məhsulun hazırlanmasındakı roluna, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsinə, istehsal obyekti ilə əlaqəsinə, məhsulun maya dəyərinə daxil edilməsi üsuluna görə müxtəlifdir. İstehsal xərclərinin təsnifatı ilk növbədə: müəssisənin idarə edilməsi üçün tələb olunan informasiya və təşkilatın uçot siyasətindən asılı olaraq istehsala çəkilən xərclərin uçotu və ona nəzarətin təşkili ilə əlaqədar tətbiq edilən sistemdən; iqtisadi sahənin və hər bir müəssisənin spesifik xüsusiyyətindən asılıdır. Təcrübədə istifadə edilən xərclərin təsnifatı maya dəyərinin idarə edilməsinin operativ uçotunun başlıca məqsədinə uyğun gəlməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Abbasova S.A. Praktiki audit: Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və Təhsil, 2011.*
2. *Ataşov V.X., Novruzov N.A., İbrahimov E.Ə. Müəssisələrin maliyyəsi: Bakı, 2011*
3. *"Gəlir" adlı 18 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı.*
4. *"Mühasibat uçotu" haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2 sentyabr 2004-cü il.*
5. *Səbzəliyev S.M. Mühasibat (maliyyə) hesabatı. Bakı: "Az.D.İ.U"nun nəşriyyatı 2003.170 s.*
6. *"Tikinti Müqavilələri Üzrə" kommersiya təşkilatları üçün 16 № li milli mühasibat uçotu standartı.*
7. *Булгакова СВ. Методология распределения затрат // Экономика - пути развития. Сборник трудов. Часть 5.- Воронеж : ВГУ, 2000,220 стр.*
8. *Бухгалтерский учет и аудит в строительстве / В.А.Лукинов, А.А.Каэпенко, С,С. Романова; Под ред. В.А. Лукинова. - М.: Юрайт, 2004, 310 стр.*

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasında tikinti sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin gəlir və xərclərinin uçotunun mövcud vəziyyətini təhlil etmək. Metodologiya: iqtisadi analiz, müqayisəli analiz. Gələcəkdə respublikada idarəçilik uçotunun inkişaf meyillərini müəyyən edəcək əsas amillər bazar proseslərinin dərinləşməsi və onların qanunvericiliklə dəqiqləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bu vəziyyət tikinti fəaliyyətinin istehsalına xərclərin uçotunun aparılmasının təşkilati-metodiki əsaslarının kompleks tədqiqatına praktiki tələbatın olmasını göstərir. Azərbaycanda xərclərin tərkibini tənzimləyən normativ aktların təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Təcrübədə istifadə edilən xərclərin təsnifatı maya dəyərinin idarə edilməsinin operativ uçotunun başlıca məqsədinə uyğun gəlməlidir.

Açar sözlər: *tikinti sektoru, gəlirlər, xərclər, mənfəət, uçot*

Довлетов Алигейдар Тельман
Азербайджанский Государственный Экономический Университет, докторант
Э-почта: dovlatov.aliheydar@gmail.com

Текущее состояние и анализ учета доходов и расходов в строительном секторе

РЕЗЮМЕ

Анализ текущего состояния учета доходов и расходов предприятий, работающих в строительном секторе Азербайджанской Республики. Методология: экономический анализ, сравнительный анализ. Ключевые факторы, определяющие тенденции в управленческом учете в будущем, связаны с углублением рыночных процессов и их определением законодательством. Данная ситуация свидетельствует о практической необходимости комплексного исследования организационно-методических основ учета затрат на строительные работы. Необходимо усовершенствовать нормативные акты, регулирующие структуру расходов в Азербайджане. Используемая на практике классификация затрат должна соответствовать основной цели учета операционных затрат.

Ключевые слова: *строительный сектор, доходы, расходы, прибыль, бухгалтерский учет.*

Dovletov Aliheydar Telman
Azerbaijan State University of Economics, doctoral student
E-mail: dovlatov.aliheydar@gmail.com

SUMMARY

Analysis of the current state of accounting of income and expenditure of enterprises operating in the construction sector of the Republic of Azerbaijan. Methodology: economic analysis, comparative analysis. Key factors determining trends in management accounting in the future are associated with the deepening of market processes and their definition by law. This situation indicates the practical need for a comprehensive study of the organizational and methodological foundations for accounting for the costs of construction work. It is necessary to improve the regulations governing the cost structure in Azerbaijan. The cost classification used in practice should correspond to the main objective of accounting for operating expenses.

Key words: *construction sector, revenues, expenses, profits, accounting.*

UOT 338.51

AZƏRBAYCANDA KİÇİK MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏ DAYANIQLILIĞI İLƏ BAĞLI MƏHDUDİYYƏTLƏR

ELNUR AĞAZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

E-mail: elnuragazada@mail.ru

Son dövrlərdə yerli və xarici alimlərin əsərlərində müxtəlif aspektlərdə kiçik müəssisələrin maliyyə dayanıqlılığının möhkəmləndirilməsi yolları və onların potensialından istifadənin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində araşdırmalara rast gələ bilərik. Nəzərə alaq ki, digər ölkələrlə nisbətdə Azərbaycanda kiçik müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının araşdırılması hələ özünün inkişaf mərhələsindədir və bu sahədə sektorun inkişafina mane olan bəzi problemlər mövcuddur.

Məlumdur ki, kiçik müəssisələrin maliyyə mexanizmində əsas vəzifə və öhdəlik elm və texnikanın nailiyyətlərini tətbiq etməkdir. Müəssisələrdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi indiki dövrdə maliyyə mexanizminin inkişafının əsas istiqamətidir. Xalq təsərrüfatı qarşısında qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi, zəhmətkeşlərin rifahının artırılması istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsini tələb edir. Hal-hazırda istehsal strukturunun təkmilləşdirilməsi, az büdcəli məsrəfin və ehtiyatın köməyi ilə istehsalda daha yüksək nəticə əldə edilməsi əsas məsələdir. Məhsuldan çox istehsal edilməsi və eyni zamanda istehsalının rentabelliyinin yüksəldilməsi üçün həmin məhsul vahidinə az xərc çəkilməsi məqsədəuyğundur. (4)

Bununla yanaşı, maliyyə siyasətinin özü də müəssisənin əməliyyat fəaliyyətinin inkişaf strategiyasının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Əmtəə bazarının istehlak və ya istehsal amillərinin inkişaf tendensiyaları istehsal olunmuş məhsul satışının realizə edilməsinin yüksək sürəti, yerinə yetirilən əməliyyatların nəticəsində mənfəətinin artması və kiçik müəssisənin iqtisadi sferada rəqabət pozisiyasının yüksəlməsi kimi əsas məqsədləri ilə birbaşa əlaqədardır. Bu halda maliyyə siyasəti seçilmiş ümumi iqtisadi strategiyaya müvafiq olaraq müəssisənin səmərəli inkişafını təminat verən vacib amillərdən biri kimi nəzərdən keçirilir. Kiçik müəssisənin əməliyyat fəaliyyətinin məqsədli maliyyə məhdudiyyəti ilə bağlı olaraq realizə oluna bilməməsinə səbəb kimi əmtəə və investisiya bazarlarının inkişaf tendensiyalarının bir-birinə uyğun gəlməməsi göstərilir. Bu halda müəssisənin əməliyyat strategiyasına düzəlişlər edilməlidir (3).

Qeyd etməliyik ki, müəssisələrin maliyyə siyasəti işləndikdə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

• işlənib hazırlanan tədbirlər Azərbaycan Respublikasında maliyyə fəaliyyətinin tənzimlənməsinə dair hüquqi-normativ aktlara uyğun olmalıdır;

• qoyulan investisiyalar iqtisadi, elmi-texniki, ekoloji və sosial səməranı təmin etməlidir;

• müəssisə investisiya olunan kapitala mənfəət almalıdır;

• müəssisə mənfəətin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə bütün mümkün olan dövlət yardımı imkanlarından istifadə etməyi nəzərdə tutmalıdır;

• müəssisə beynəlxalq və xarici təşkilatlar və yerli bankların subsidiya və güzəştli kreditlərin cəlb edilməsi imkanlarını nəzərə almalıdır;

• müəssisənin maliyyə dayanıqlığı və ödəmə qabiliyyətinin təmini üçün investisiyanın gəlirliliyi və likvidliyi optimallaşdırılmalıdır.(4)

Əsasən stabil məhsul çeşidi olan və istehsal texnologiyalı, texnoloji tərəqqinin təsirinə az məruz qalmış kiçik müəssisələrdə artım tipinə görə məhdud əməliyyat strategiyasından istifadə olunur.

Əmtəə bazarının konyunkturasının nisbətən zəif dəyişməsi və müəssisənin stabil rəqabət pozisiyası mövcud olduğu şəraitdə belə strategiyanın seçilməsi mümkündür. Bu şəraitdə müəssisənin maliyyə siyasəti ilk növbədə, səmərəli təkrar istehsal prosesləri və aktivlərin artımına istiqamətlənir.

Qeyd etməliyik ki, müəssisənin strateji investisiya mövqeyinin arzuolunan parametrlərinə nail olmadan obyektiv məhdudiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Belə məhdudiyyətlərdən biri müəssisənin ölçüsüdür. Belə ki, kiçik müəssisələrin investisiya resurslarının kifayət dərəcədə olmaması onlara investisiya fəaliyyəti şaxələndirməklə onun strategiyasının geniş məqsədlərini irəli sürməyə imkan vermir. Ona görə də əsasən kiçik müəssisələrdə iqtisadi inkişafin vəzifələrindən olan investisiyalaşdırma prosesi sıradan çıxmış əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlərin vaxtında yenilənməsi kimi real investisiyalaşdırma sferası ilə məhdudlaşır (2).

Eyni zamanda investisiya resurslarının mümkün olan həcmi də maliyyə dayanıqlılığı ilə bağlı obyektiv məhdudlaşdırıcı kimi çıxış edir. İnvestisiyanın fəaliyyətinin minimal həcmini onun kritik kütləsi xarakterizə edir. Bazarların qloballaşdırılması, texnoloji prosesin tempinin sürətlənməsi, kapitalın verim normasının azalması "investisiyanın kritik kütləsinin" daim artmasını şərtləndirir. Bu isə gəlirlərin dəyişmə-

diyi halda müəssisələrin iqtisadi inkişafını mürəkkəbləşdirir və onların strateji məqsədlərinin parametrlərini kəmiyyətcə azaldır (1).

Maliyyə fəaliyyətinin inkişafının arzuolunan və arzu olunmayan tendensiyalarının təyini, eləcə də kiçik müəssisənin investisiya pozisiyasının formalaşması prosesində obyektiv məhdudiyyətlərin uçota alınması, investisiya fəaliyyətinin əsas strateji məqsədlər sistemini tərtib etməyə imkan verir. Bu məqsədlər sistemini dəqiq və qısa fomalaşdıraraq, onların hər biri konkret göstəricilərdə - strateji məqsədlər normativində əks olunmalıdır (3).

Çox sayda təzyiq və məhdudiyyətlərlə üzləşmək hər bir kiçik müəssisənin dəyişən xarici mühitdə özündən asılı olmayan səbəblərdən qarşılaşdığı problemlərdir. Bu təzyiq və məhdudiyyətlər dövlət, yerli özünüidarə orqanları, ictimai təşkilatlar, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və ekologiyanın qorunması üzrə müxtəlif təşkilatlar tərəfindən olur. Müəssisə buraxdığı məhsula tələbatın dəyişməsi, rəqiblərin bazara yeni istehsal olunan məhsul və ya xidmətin təklifi, məhsul qiymətinin dəyişməsi, investorların davranışı və s. hamısı sürətli formada dəyişən başlıca parametrlər kimi göstərilən göstəricilərdir (5).

Bütün qeyd edilən məqsədli normativlər kiçik müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin başlıca strateji məqsədinin birbaşa realizə olunmasını xarakterizə edir.

Dünyanın bir çox inkişaf etmiş ökələrində kiçik biznes müəssisələrin maliyyələşdirilməsi ilə bağ1ı xüsusi döv1ət qurumları, müxtə1if formalı fondlar fəa1iyyət göstərir. Ölkəmizdə belə kiçik müəssisələrin maliyyələşdirilməsindəki məhdudiyyətlər kiçik müəssisələrin inkişafina mane olmaqla bərabər, bununla əlaqəli olan problemlərin daha da dərinləşrnəsinə səbəb və nəticə olur. Ölkəmizdə dövlət tərəfindən kiçik sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi üçün müxtəlif mexanizmlərin fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, maliyyələşdirilmə zamanı müəyyən təkrnilləşdirmə işlərinin aparılrnasına ehtiyac duyulur. Buna əlavə olaraq, bank kreditlərindən, beynəlxalq maliyyə fondlarının vəsaitlərindən istifadə etməklə, həmçinin, dünya təcrübəsində geniş yayılan françayzinq və lizinqin istifadəsi ilə kiçik bizneslə məşğul olan subyektlərin inkişafını sürətləndirmək, bu tip kiçik müəssisələrin avadanlıq alması üçün maliyyələşdirilməsinə yardım etmək mümkündür. Təsadüfi deyil ki, 2016-cı ildə ölkə Prezidentinin imzaladığı fərmanı ilə təsdiqlənmiş “Strateji Yol Xəritəsi”ndə də sahibkarlığa dəstəyə geniş yer verilmiş və 2020-ci il “Strateji baxış” konsepsiyasında, eləcə də 2025-ci ilə qədər olan “Uzunmüddətli baxış” şərhində bu sahənin ölkəmizin iqtisadiyyatı üçün nə qədər vacib və əhəmiyyətli olduğu vurğulanmışdır. Belə ki, ölkəmizin iqtisadiyyatının daim böyüməsi üçün məhz sözügedən fəaliyyət sahəsinin onun əsas problemi sayılan maliyyə baxımından təminatı və inkişafi hazırkı dövrdə öz aktuallığını saxlayır.

Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətlərni məhdudlaşdıran səbəblərdən biri də bir çox sahə üçün 1isenziya tələb olunması və bu lisenziyalarm alınmasının şərtləri idi ki, məhz cənab prezidentin 2016-cı ilin 21 dekabr tarixində imzaladığı 713 nömrəli “Lisenziyalaşdırma sahəsində bəzi görülən tədbirlər haqqında” adında Fərmanına əsasən fəaliyyətinə lisenziya üzrə icazə verilən sahələrin sayı azaldılmışdır. Bundan əlavə, hələ də keçərli olan elan edilmiş müddətsiz lisenziyalar (müddətli lisenziyalar əvəz edilib), onların-lisenziyaların alınması üçün icra edilən xeyli asanlaşdırılmış proseslər, dövlətə ödənilən rüsumlar üzrə azalmalar (iki qat) inkişafın və dəstəyin göstəriciləridir. Regionlarda isə bu azalmalar dörd qat müşahidə olunmuşdur (6).

Kiçik müəssisələrin kreditləşməsi zamanı onların maddi vəziyyətinin çətinlik yaratması ilə yanaşı, biznesdə təcrübəsiz olmaları da kredit verilməsinə təsir edən amillərdəndir. Bundan əlavə, kiçik müəssisələrdə maliyyə baxımından müəyyən çətinliklərin olması kreditin riskliliyini artıraraq kredit ödəniş prinsiplərinə mənfi təsir edir. Bu zaman, borc alanlara qarşı banklar tərəfindən kreditləşmənin prinsiplərində və eyni zamanda faiz üzrə tariflərində daha möhkəm tələblər və qaydalar qoyulur. Bu cür tələblər isə onlar tərəfindən təmin edilə bilmədiyi üçün onların kredit götürməsi imkanları aşağı (2).

Bəzən kiçik müəssisələrin maliyyə dəstəyi əldə etməsinə maneə olan amillərdən biri də əldə etdikləri maliyyə vəsaitinin düzgün istifadə etməmələridir. Pul vəsaitlərinin düzgün və səmərəli idarə edilməsi üçün biznesə başlamadan öncə biznes plan hazırlamaq lazımdır. Biznes plan kiçik müəssisənin marketinq strategiyasını, insan resurslarını, maliyyə hesabatlarını, biznes əlaqələrini və təchizatçılarını, biznesin xüsusiyyətindən asılı olaraq bütün kiçik detalları əhatə edəcək şəkildə, kiçik biznesmen üçün “yol xəritəsi” kimi hazırlanmalıdır. Burada bazara daxil olma tarixlərindən tutmuş, hər ay (yeni başlayanlar üçün lazım olarsa, hər həftə və hər gün) üçün xərc maddələri və onlara sərf olunan maliyyə haqqında planlaşdırılmış göstəricilər olmalı, bu göstəricilər hər hesabat ayı (həftəsi və ya günü) üçün müzakirə edilməli, hesabatlar hazırlanmalıdır. Bununla da maliyyə vəsaitlərinin düzgün istifadə edilməsi üçün müəyyən irəliləyiş əldə etmək olar.

NƏTİCƏ

Kiçik müəssisələrin maliyyə dayanıqlılığına dolayı yolla məhdudiyyətlər yaradan səbəblərdən birincisi marketinq strategiyasının düzgün qurulmamasıdır. Belə ki, "müştəri hər zaman haqlıdır" strategiyası ilə məsələyə baxdıqda müştərilərə onların istədiyi kimi xidmət etmək və daim müştəri məmnuniyyətini yüksəltmək tələb olunur. Bu məsələni həll etməkdən ötrü bazar araşdırılmalı, müştərinin istəyi və innovativlik birinci dərəcəli amil kimi nəzərə alınaraq strategiya qurulmalıdır. İkincisi, müəssisəyə aidiyyəti olan bütün şəxslər inkişaf üçün daim çalışmalıdırlar. Buraya, ideyanın sahibindən satışı həyata keçirən nümayəndəyə kimi, təmizlik işlərini görən xadimədən kiçik müəssissənin sistemli uçotunu aparan mühasibə kimi hər kəs daxil edilir. Bu da düzgün menecment-motivasiya sisteminin olması bu problemi həll edə bilər.

Aparılmış təhlillərə əsasən deyilə bilər ki, Azərbaycan son illərdə həyata keçirdiyi özəl sektora dəstək tədbirləri nəticəsində həm qlobal, həm də regional səviyyədə ən islahatçı ölkə kimi tanınmışdır. Nəticədə bazarların fəaliyyətinə mane olan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması Azərbaycana bütün iqtisadiyyatı boyunca tərəqqiyə nail olmaq imkanını yaradacaqdır.

Açar sözlər: *kiçik müəssisələr, maliyyə dayanıqlılığı, inkişaf strategiyası.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Ataşov B., İbrahimov E., Novruzov N., (2009), Müəssisələrin maliyyəsi, Dərslik, "Kooperasiya" nəşriyyatı, Bakı, 339 səh.*
2. *Atakişiyev R., (2013, fevral) Azərbaycan iqtisadiyyatmda kicik müəssisələrin yeri və rolu adlı məqalə, "EcoVision" jurnalı (http://ser.az/az/pages/8/)*
3. *Atakişiyev R., (2013), Gənc sahibkarların yaddaş kitabçası, "Təkan TGİB" nəşriyyatı, Bakı, 140 səh.*
4. *Atakişiyev M.C., Nuraliyeva R.N., Abbasova N.H. (2012), İnvestisiya fəaliyyətinin təşkili, Dərslik, "Azərnəşr" nəşriyyatı, Bakı, 251 səh*
5. *Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərman*
6. *Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. (2011) – İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları, Metodiki vəsait, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, Bakı, 120 səh.*
8. *Əliyev R.B. (2007), İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi, Dərslik, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, Bakı, 484 səh.*

Эльнур Агазаде
Бакинский Государственный Университет
Э-почта: elnuragazada@mail.ru

Ограничения финансовой устойчивости малых предприятий в Азербайджане

РЕЗЮМЕ

Малый бизнес сталкивается со многими проблемами, связанными с финансовой стабильностью в деловой среде. Среди этих проблем, помимо таких вопросов, как неопытность, трудности в управлении, незнание рынка в полной мере, наиболее важной является неспособность получить доступ к финансовым источникам, что создало определенные ограничения при проведении исследования. Цель проведенного исследования – изучить научно-теоретические основы укрепления финансовой устойчивости малых предприятий, найти альтернативные пути в динамике развития малых предприятий в Азербайджане и расширить их применение в результате анализа показателей устойчивости. Также в Азербайджане были даны рекомендации по поддержанию финансовой устойчивости малых предприятий и разработаны научные предложения.

Ключевые слова: *малые предприятия, финансовая устойчивость, стратегия развития.*

Elnur Aghazade
Baku State University
E-mail: elnuragazada@mail.ru

Restrictions on the financial stability of small enterprises in Azerbaijan

SUMMARY

Small businesses face many challenges related to financial stability in the business environment. Among these problems, in addition to issues such as inexperience, difficulty in management, not being fully familiar with the market, the most important is their inability to access financial sources, which created certain limitations during the investigation of the research. The purpose of the conducted research is to investigate the scientific-theoretical foundations of strengthening financial stability in small enterprises, to find alternative ways in the development dynamics of small enterprises in Azerbaijan, and to increase their application as a result of the analysis of stability indicators. Also, in Azerbaijan, recommendations on maintaining the financial stability of small enterprises were given and scientific proposals were developed.

Keywords: *small enterprises, financial stability, development strategy*

UOT 33

DAVAMLI İNKİŞAFIN FORMALAŞDIRILMASI MƏQSƏDİLƏ "YAŞIL" İQTİSADİYYATIN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİNİN TƏHLİLİ

AYSEL HƏSƏNOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant
E-mail: hasanova.aysel26@gmail.com

GİRİŞ

Yaşıl maliyyələşmə ölkələrin tənzimləyici çərçivələrində dəyişikliklər, dövlət maliyyə stimullarının uyğunlaşdırılması, müxtəlif sektorlardan yaşıl maliyyələşdirmənin artırılması, dövlət sektorunun maliyyələşdirilməsi ilə bağlı qərarların qəbulunun Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin (BMT) ekoloji ölçüsü ilə uyğunlaşdırılması, təmiz və iqtisadi layihələrə investisiyaların artırılması "yaşıl" texnologiyalar, davamlı təbii resurslara əsaslanan yaşıl iqtisadiyyatlar və iqlim ağıllı mavi iqtisadiyyat üçün maliyyə, "yaşıl" istiqrazlardan istifadənin artırılması və s. vasitəsilə təşviq edilə bilər.

Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (SDGs) və "Yaşıl" Maliyyələşdirmə. BMT-nin Ətraf Mühit Təşkilatı maliyyə sistemlərini 2030-cu il üçün davamlı inkişaf gündəliyinə uyğunlaşdırmaq - Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin həyata keçirilməsini dəstəkləmək, maliyyə axınlarını istiqamətləndirmək üçün ölkələr, maliyyə tənzimləyiciləri və maliyyə sektoru ilə işləyir. Bugünkü qloballaşan iqtisadiyyatın əsasını bankların və investorların müxtəlif sektorlara kapital ayırdıqları maliyyə bazarları təşkil edir. Bu gün ayrılan kapital ekosistemləri və sabahın istehsal və istehlak modellərini formalaşdıracaqdır [3].

"Yaşıl" maliyyələşdirmə üzrə cari işin əsas istiqamətləri bunlardır:

- Əlverişli mühitin yaradılmasında dövlət sektorunun dəstəklənməsi;
- "Yaşıl" istiqrazlar kimi maliyyələşdirmə mexanizmləri üzrə dövlət-özəl tərəfdaşlıqların təşviqi;
- İcma müəssisələrinin mikrokredit üzrə potensialının artırılması.

BMT-nin Ətraf Mühit özünün resurs səmərəliliyi proqramı vasitəsilə ölkələrə maliyyələşdirmə sistemi üçün siyasət və tənzimləyici mühiti nəzərdən keçirmək və davamlı maliyyə yol xəritələrini işləyib hazırlamaq və mərkəzi banklara, tənzimləyicilərə daxili maliyyə bazarlarının tənzimləyici bazasını ən yaxşı şəkildə təkmilləşdirməyə kömək edəcək yol və subregional, regional və qlobal səviyyədə çoxölkə siyasət təşəbbüslərini dəstəkləmək xidməti təklif edir. BMT Ətraf Mühit Təşkilatı özəl iqlim maliyyəsi kimi cari təşəbbüslər üzərində qurulacaq və "yaşıl" iqtisadiyyat təşəbbüslərinə qoşulmaq üçün siyasətçilər və özəl sektor liderləri ilə işləyəcək, həm dövlət, həm də özəl investorları ruhlandıran və məlumatlandıran siyasət fəaliyyətinə təkan verəcəkdir [3].

Qrafik 1. "Yaşıl" maliyyənin reallaşmasında tərəfdaşlıq

Mənbə: *UN enviroment programme. Green Finance, 2022*

Tərəfdaşlıqlar. Çoxtərəfli tərəfdaşlıq dövlət sektoru ilə yanaşı, maliyyə bazarlarının, bankların, investorların, mikro kredit təşkilatlarının, sığorta şirkətlərinin əsas iştirakçılarını əhatə edəcək şəkildə təşviq ediləcəkdir.

Davamlı inkişaf. "Dayanıqlı inkişaf" termininə tez-tez korporativ internet saytlarında və siyasi platformalarda rast gəlmək olar. Getdikcə daha çox şirkət, universitet və bir çox başqa təşkilatlar davamlı inkişafda maraqlıdırlar. Dayanıqlı inkişaf gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən indiki ehtiyaclara cavab verən inkişafdır. Davamlı inkişafın (SD) ümumi məqsədi iqtisadiyyatın və ətraf mühitin uzunmüddətli möhkəmliyidir; bu, yalnız qərar qəbuletmə proseduru boyunca iqtisadi,

Cədvəl 1. Təcrübədə yaşıl maliyyə məhsulları

Məhsullar	Spesifikasiya
Ətraf Mühit Fondları və Biomüxtəliflik Fondları	Bu cür fondlar biomüxtəlifliyi qoruyan layihələrə və ya biomüxtəliflik sahəsini əhatə edən müəssisələrə maliyyə dəstəyi təklif edir. Onlar adətən üzvi kənd təsərrüfatını, ekoloji turizmi və meşə və balıqçılığın davamlı inkişafını təşviq edirlər.
Ətraf mühit üçün borc svopları	Bu cür maliyyələşdirməyə əsasən, kreditor ölkə ilə az inkişaf etmiş ölkə razılaşır ki, inkişaf etmiş ölkə biomüxtəlifliyin qorunması üçün nəzərdə tutulan ekoloji fonda maliyyə mənbələri təqdim edərsə, az inkişaf etmiş ölkənin kreditləri istisna edilsin. ABŞ, İsveç və Almaniya ətraf mühitə borc dəyişdirmə layihələrini inkişaf etdirən ən fəal ölkələrə nümunədir.
Meşə Təsərrüfatının Qiymətləndirilməsi	Bu başlıq altında maliyyələşdirmə qiymətli kağızlar yaradan meşə təsərrüfatının bütün mənfəətlərini yeni hüquqi subyektlərə köçürən və sonradan kapital bazarında qiymətli kağızlar buraxmaqla investorlardan vəsait əldə edəcək və gəlirləri müəssisələrə kreditlə verəcək müəssisələrə şamil edilir. Meşə təsərrüfatının istismarı, ABŞ və Braziliya kimi ölkələrdən nümunələr var. Bataqlıq və nəsli kəsilməkdə olan növlərin təsirinin azaldılması sistemi ABŞ-da və ticarət edilə bilən yerli bitki örtüyü öhdəlikləri sistemi Braziliyada mövcuddur.
Hava Törəmələri	Hava törəmələri iqlim dəyişiklikləri nəticəsində yaranan mənfi maliyyə itkilərinin idarə edilməsi üçün nəzərdə tutulub. İqlim dəyişikliyinin səviyyəsi müəyyən edilmiş normadan artıq olarsa, hava törəmə müqaviləsini imzalayan müəssisə bunun müqabilində müəyyən məbləğdə kompensasiya tələb edə bilər.
Təbiətlə əlaqəli qiymətli kağızlar	Təbiətlə əlaqəli Qiymətli Kağızlar təbii fəlakətlər və iqlim dəyişikliyi riskini qlobal kapital bazarındakı investorlara ötürür. Sponsorlar xüsusi təyinatlı avtomobil (SPV) yaratmaq yolu ilə borc qiymətli kağızlarını buraxırlar, burada sponsorlar SPV-yə müntəzəm olaraq müəyyən miqdarda sığorta haqqının ödənilməsi müqabilində SPV-dən təbii fəlakətlərin baş verməsinə görə kompensasiya təmin edirlər.
Yaşıl İnvestisiya Fondları	İnvestisiya şirkətləri və etimad fondları pullarını yaşıl layihələrə, yəni “ekoloji cəhətdən təmiz”, “mənəvi”, “yaşıl”, “sosial məsuliyyət” və ya “davamlı” standartları ehtiva edən layihələrə yatırırlar,

Mənbə: *Wang, Y. & Zhi,Q. (2016)*

ekoloji və sosial problemlərin inteqrasiyası və etirafı ilə əldə edilə bilər [1].

Davamlı inkişafa nail olmaq üçün aşağıdakıları tələb olunur:

• Qərarların qəbulunda vətəndaşların effektiv iştirakını təmin edən siyasi sistem;

• Özünə güvənən və davamlı əsasda bolluq və texniki biliklər yarada bilən iqtisadi sistem;

• Uyğunsuz inkişaf nəticəsində yaranan gərginliklərin həllini təmin edən sosial sistem;

• Ekoloji mühiti qorumaq öhdəliyinə hörmət edən istehsal sistemi, inkişaf üçün əsas;

• Davamlı olaraq yeni həll yolları axtara bilən texnoloji sistem;

• Davamlı ticarət və maliyyə modellərini təşviq edən beynəlxalq sistem;

• Çevik və özünü düzəltmək qabiliyyətinə malik olan inzibati sistem.

“Yaşıl” maliyyə və davamlı inkişaf arasında əlaqə. “Yaşıl” maliyyə və davamlı inkişaf bir-biri ilə əlaqəlidir, çünki “yaşıl” maliyyə olmadan davamlılıq əldə edilə bilməz. Səbəblər [4]:

• Maliyyə sistemində davamlılığı təmin etmədən ümumi dayanıqlığa nail olmaq mümkün deyil;

• Gələcəyə xələl gətirmədən indiki nəslin ehtiyaclarını ödəmək məqsədinə iqtisadiyyatda “Yaşıl” maliyyə təminatı olmadan nail olmaq mümkün deyil;

• Davamlı inkişaf olmadan yaşıl maliyyə natamamdır, çünki “yaşıl” maliyyənin özü davamlılığı təmin etmək üçün nəzərdə tutulub.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) tərəfindən 2016-cı ildə nəşr olunan hesabatda artıq “yaşıl” maliyyələşdirmə təcrübələri ilə məşğul olan ölkələrin siyahısı açıqlanıb. Public Finance International-ın müxbiri Emma Rumney bildirir ki, “UNEP-in hesabatı, Keniya, Banqladeş və

İordaniya kimi ölkələrin maliyyə bazarının inkişafını milli prioritetlərlə, yaşıl layihələrlə uyğunlaşdırmaq üçün innovativ yolların tapılmasında ön planda olduğunu müəyyən edib". Bu ölkələrlə yanaşı, Mərkəzi Amerika, Misir, Monqolustan, Mərakeş, Tayland, Vyetnam, Mavrikiya və Filippin də hər bir ölkənin eyni məqsədlə atdığı təşəbbüsləri göstərən siyahıda yer alıb [6].

"Yaşıl" maliyyə ilə bağlı problemlər, bu problemlərin həlli yolları da müxtəlifdir. Ümumiyyətlə, dayanıqlı inkişaf məqsədinə çatmaq üçün "Yaşıl" maliyyədən istifadə edərkən bəzi məqamlara diqqət yetirilməlidir, çünki iqtisadi fəaliyyətlərdə "Yaşıl" maliyyənin lazımi şəkildə tətbiqi olmadan davamlı inkişafa nail olmaq mümkün deyil. Onlar aşağıda verilmişdir:

• Ayrı-ayrı ölkələrin üzləşdiyi "yaşıl" maliyyə ilə bağlı problemlər fərqlidir. Buna görə də onlar ayrı-ayrılıqda müəyyən edilməli və problemlərin həlli yolları daha uyğunlaşdırılmış şəkildə tapılmalıdır.

"Yaşıl" investisiya, "yaşıl" maliyyələşdirmə və ətraf mühitin mühafizəsi haqqında məlumatlılıq vətəndaşları davamlı inkişafa töhfə verməyə dəvət etmək üçün ilkin şərtdir. Maarifləndirmə proqramları və təşviqat tədbirləri faktiki ehtiyaclara ən uyğun şəkildə təşkil edilməlidir.

Texniki, maliyyə, konseptual, kommunikasiya və s. kimi hər cür dəstəyi təmin etmək üçün dünya miqyasında əməkdaşlıq təmin edilməlidir. Bütün dünyada vahid tərəqqi təmin etmək üçün birlik zəruridir.

Davamlı inkişafın əldə edilməsi ilə bağlı ayrı-ayrı ölkələrin mövqeyini ölçmək üçün davamlı tədqiqatlar aparılmalıdır. Ölkə müdrikliyi, qitə müdrikliyi, iqtisadi vəziyyəti və ya nisbi əhəmiyyəti baxımından müdrik tədqiqat işləri davamlı inkişafa nail olmaq üçün xəbər yollarını öyrənmək üçün qapıları açmağa təşviq edilməlidir. Davamlı inkişafa nail olmaq məqsədi ilə mövcud vəziyyətin ölçülməsi də gələcəkdə görüləcək işləri planlaşdırmaq üçün kifayət qədər vacibdir [5].

"Yaşıl" maliyyələşdirmədə yeni ideyaların və alternativlərin inkişafı sahəsində davamlı innovasiya təşviq edilməlidir, çünki davamlı inkişafa nail olmaq məqsədinə çatmaq üçün heç bir məhdud/xüsusi sahə yoxdur [2].

"Yaşıl" maliyyə haqqında aydın və dolğun fikir əldə olunması, yeni və innovativ "yaşıl" maliyyələşdirmə üsullarının yaradılması üçün daha çox tədqiqat işləri müsbət qarşılanmalıdır.

Maneələri aradan qaldırmaq üçün görülən tədbirlər siyasət və ya sənədlərlə məhdudlaşmamalıdır. Onlar vaxt itirmədən erkən həyata keçirilməlidir.

Hər bir bazar iştirakçısı bütün aspektlərdən fəal və effektiv iştirakını təmin edərək məqsədə çatmaq üçün öz töhfəsini verməlidir.

Nəhayət, "yaşıl" maliyyə sahəsində siyasət və tədbirlər davamlı inkişaf məqsədinə uyğun olmalıdır, çünki heç vaxt unutmaq olmaz ki, maliyyələşdirmə olmadan iqtisadiyyatın inkişafı həyata keçirilə bilməz və "yaşıl" maliyyə olmadan davamlı inkişaf mümkün deyil. Davamlı inkişaf həm fərdi, həm də kollektiv anlayışdır. Hər bir ölkə öz indiki və gələcək mövcudluğunu təmin etmək üçün çalışmalıdır. Eyni zamanda, dünyanın bütün ölkələri eyni məqsəd üçün kollektiv şəkildə çalışmalı, çünki onlar bir planetdə yaşadıqları üçün birləşməyincə bunu təmin edə bilməzlər. "Yaşıl" maliyyə dayanıqlı inkişafı təmin etmək üçün qaçılmaz komponentdir, çünki investisiya fəaliyyətlərində zəruri insan dostu maliyyə tənzimləmələri olmadan indiki və gələcək nəsil üçün yaşıl və insan dostu mühit düşünülə bilməz.

Açar sözlər: *"Yaşıl" iqtisadiyyat, yaşıl maliyyə, yaşıl maliyyələşmə, dayanıqlı inkişaf.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ağirman E., Osman A.B. Green finance for sustainable development: A theoretical study / ASEAD, cilt 6 sayi 1 yıl 2019, S 243-253

2. Berensmann K., Lindenberg N. Green finance across the universe, in: S. Boubaker, Cumming, D. & Nguyen D. (eds.), Ethics, ESG and Sustainable Prosperity / World Scientific Publishing, 2017, forthcoming

3. UN enviroment programme. Green Finance / online paper, 2022, (www.unep.org) https://www.unep.org/regions/asia-and-pacific/regional-initiatives/supporting-resource-efficiency

4. Wang Y., Zhi Q. The role of green finance in environmental protection: Two aspects of market mechanism and policies / CUE2016-Applied Energy Symposium and Forum 2016: Low carbon cities & urban energy systems, 2016

5. http://unepinquiry.org/wp-content/uploads/2015/10/Roadmap-OJK-2015-2019.pdf

6. https://www.unep.org/resources/state-finance-nature-2022

ANALYSIS OF GREEN ECONOMY FINANCING TO SHAPE SUSTAINABLE DEVELOPMENT

In the current times of technological progress, the world economy is undermined by three main problems: environmental change, limited vitality and an emergency situation related to money. This is due to the fact that financial improvement entails the costs of countries in the form of environmental degradation. Green finance is a solution to fulfill the contract between the economy and nature. Green financing is seen as monetary assistance for green development, which generally reduces emissions of ozone-depleting substances and air pollution emissions. The green fund in horticulture, green structures, green security and other green activities should increase to improve the monetary policy of the nation.

Keywords: *Green economy, green finance, green financing, sustainable development.*

АНАЛИЗ ФИНАНСИРОВАНИЯ ЗЕЛЕНОЙ ЭКОНОМИКИ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

В нынешние времена технического прогресса мировая экономика подорвана тремя основными проблемами: изменением окружающей среды, ограничением жизненных сил и чрезвычайной ситуацией, связанной с деньгами. Это связано с тем, что финансовое улучшение влечет за собой расходы стран в виде ухудшения состояния окружающей среды. Зеленое финансирование – это решение для выполнения контракта между экономикой и природой. Зеленое финансирование рассматривается как денежная помощь для зеленого развития, которая в целом снижает выбросы озоноразрушающих веществ и выбросы загрязнения воздуха. Зеленый фонд в садоводстве, зеленых структурах, зеленой безопасности и других зеленых видах деятельности должен увеличиваться для улучшения денежно-кредитной политики нации.

Ключевые слова: *Зеленая экономика, зеленые финансы, зеленое финансирование, устойчивое развитие.*

UOT 001:33

AZƏRBAYCANIN İQTİSADİ ARTIMINDA İNVESTİSİYA MODELLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

ELMAR ƏHMƏDOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, doktorant

E-mail: elmar.ahmedov1997@mail.ru

Giriş:

Şərqi Avropa və Qərbi Asiyanın kəsişməsində yerləşən Azərbaycan onu regional iqtisadi güc mərkəzi kimi mühüm üstünlüklərə malikdir. Onun böyük enerji ehtiyatları, strateji coğrafi mövqeyi və tarixi İpək Yolu əlaqələri onu davamlı iqtisadi artım və inkişaf üçün əsas namizəd edir. Bununla belə, bu güclü tərəflərə baxmayaraq, ölkə uzunmüddətli tərəqqi yolunda çətinliklərlə üzləşir. Bu məqalə investisiya modellərinin Azərbaycanda iqtisadi artımın təşviqində oynadığı əsas rolu araşdırır [2]. Müxtəlif investisiya yanaşmalarını tədqiq etməklə, biz bu modellərin ölkənin iqtisadi trayektoriyasının sürətləndirilməsində və davamlı inkişafın təşviqində necə mühüm rol oynaya biləcəyinə işıq salmağı hədəfləyirik.

İqtisadi artımın katalizatoru kimi investisiya:

İstər yerli, istərsə də xarici investisiyalar istənilən ölkədə iqtisadi artımın katalizatoru kimi çıxış edir. Azərbaycan da istisna deyil. Strateji və yaxşı planlaşdırılmış investisiya modeli ölkənin potensialından istifadə edə və onun iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli töhfə verə bilər. İnvestisiya infrastrukturun inkişafına, texnoloji tərəqqiyə, iş yerlərinin yaradılmasına və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə kömək edir ki, bunların hamısı davamlı inkişaf üçün çox vacibdir.

Burada biz investisiyaların iqtisadi artım üçün katalizator kimi çıxış etdiyi müxtəlif yolları araşdırırıq:

Kapitalın formalaşması: İstər biznesin genişləndirilməsi, istər infrastrukturun inkişafı, istərsə də texnoloji tərəqqi şəklində investisiyalar iqtisadiyyatda kapitalın yığılmasına gətirib çıxarır. Bu kapitalın formalaşması yeni layihələrin maliyyələşdirilməsi, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması, maşın və avadanlıqların əldə edilməsi üçün vacibdir ki, bunların hamısı iqtisadi artım üçün vacibdir [3].

İş yerinin yaradılması: İnvestisiya tez-tez artan işgüzar aktivliyə çevrilir. Müəssisələr genişləndikdə və ya yeniləri qurulduqda, daha böyük işçi qüvvəsi tələb olunur. İş yerlərinin yaradılması təkcə işsizliyi azaldır, həm də istehlakçıların əlinə daha çox pul qoyur və bununla da məcmu tələbi artırır və iqtisadi artımı stimullaşdırır.

Texnoloji İnkişaf: Tədqiqat və təkmilləşdirmə (R&D) və innovasiyaya investisiyalar texnoloji tərəqqiyə təkan verir. Bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində məhsuldarlığı, səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyətini artırır. Qabaqcıl texnologiyalar iqtisadi artımı daha da gücləndirərək tamamilə yeni sənaye və bazarların yaradılmasına səbəb ola bilər.

İnfrastrukturun inkişafı: Yollar, körpülər, limanlar və ictimai nəqliyyat sistemləri kimi infrastruktur layihələrinə investisiyalar əlaqəni və əlçatanlığı artırır. Təkmilləşdirilmiş infrastruktur təkcə biznes üçün nəqliyyat xərclərini azaltmaqla yanaşı, həm də şəhər və kənd yerlərində iqtisadi artıma təkan verməklə əlaqədar sənayelərə investisiya cəlb edir.

Birbaşa Xarici İnvestisiya (BXİ): XBİ bir çox iqtisadiyyatlarda mühüm rol oynayır. Xarici şirkətlər bir ölkəyə sərmayə qoyanda kapital, texnologiya və təcrübə gətirirlər. Bu, təkcə iş yerləri yaratmır, həm də biliklərin ötürülməsini və yerli iqtisadiyyatın qlobal dəyər zəncirlərinə inteqrasiyasını asanlaşdırır.

İnsan Kapitalının İnkişafı: Təhsil, təlim və səhiyyəyə sərmayə insan kapitalına investisiyadır. Yaxşı təhsilli və sağlam işçi qüvvəsi daha məhsuldar və əmək bazarındakı dəyişikliklərə uyğunlaşa bilir, iqtisadiyyatı daha dayanıqlı və davamlı inkişafa qadir edir.

Multiplikator effekti: İnvestisiya iqtisadi fəaliyyətə multiplikativ təsir göstərir. Məsələn, şirkət istehsal gücünün genişləndirilməsinə sərmayə qoyduqda, o, nəinki birbaşa iş yerləri yaradır, həm də əlaqəli sahələrdə əlavə iqtisadi aktivlik yaradır. Təchizatçılar, xidmət təminatçıları və pərakəndə satıcıların hamısı ilkin investisiyanın təsirini gücləndirərək artan tələbdən faydalanır.

Uzunmüddətli Davamlılıq: Davamlı iqtisadi artım məsuliyyətli investisiya təcrübələrinə əsaslanır. Ətraf mühit, sosial və idarəetmə (ESG) amillərini nəzərə alan investisiyalar iqlim dəyişikliyi və sosial bərabərsizlik kimi uzunmüddətli problemləri həll edərək daha davamlı və ədalətli böyüməyə səbəb ola bilər.

İnnovasiya Ekosistemləri: Çox vaxt universitetlər və tədqiqat institutları tərəfindən dəstəklənən in-

vestisiya mərkəzləri və innovasiya klasterləri sahibkarlığı və innovasiyaları təşviq edir. Bu ekosistemlər qabaqcıl texnologiyaların və sənayelərin yaradılmasına gətirib çıxaran startapları, vençur kapitalını və özəl investisiyaları cəlb edir.

Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti: Biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına, o cümlədən tənzimləyici islahatlara və bürokratik maneələrin azaldılmasına investisiyalar ölkənin rəqabət qabiliyyətini artırır. Bu, həm yerli, həm də xarici investisiyaları cəlb edir, iqtisadi artım perspektivlərini daha da gücləndirir.

Xülasə, investisiya iqtisadi artım üçün güclü katalizatordur, kapitalın yığılması, iş yerlərinin yaradılması, texnoloji tərəqqi və təkmilləşdirilmiş infrastrukturun hərəkətverici qüvvəsi rolunu oynayır. İnvestisiyaların əhəmiyyətinin dərk edilməsi və həm daxili, həm də xarici investisiyalar üçün əlverişli mühitin yaradılması davamlı iqtisadi tərəqqi və vətəndaşlarının həyat standartlarının yaxşılaşdırılmasına nail olmaq istəyən dövlətlər üçün vacibdir.

Müxtəlif İnvestisiya Modelləri:

Sxem 1: Müxtəlif İnvestisiya Modelləri

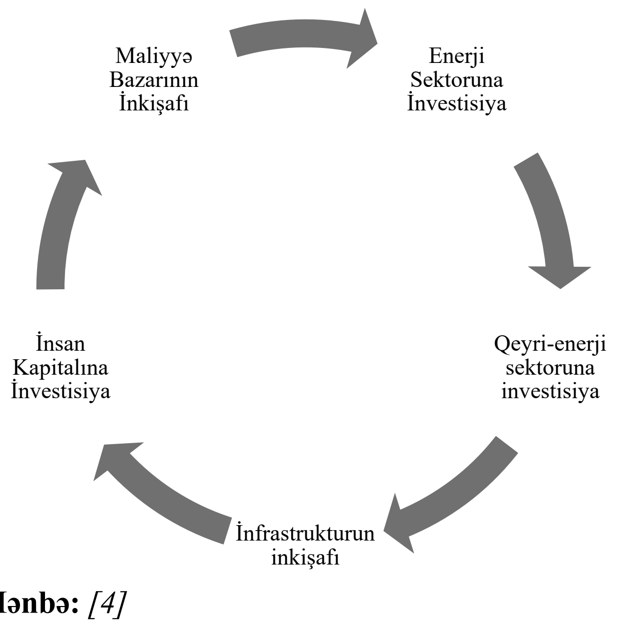

Mənbə: *[4]*

Enerji Sektoruna İnvestisiya: Azərbaycan böyük neft və qaz ehtiyatları ilə tanınır. Kəşfiyyat, hasilat və infrastrukturun inkişafı da daxil olmaqla enerji sektoruna investisiyalar ölkənin iqtisadi strategiyasının təməl daşı olmuşdur. Bununla belə, Azərbaycan qlobal enerji bazarlarında qiymət dəyişkənliyi ilə bağlı riskləri azaltmaq üçün enerjidən asılı olan iqtisadiyyatını şaxələndirmək məcburiyyətindədir.

Qeyri-enerji sektoruna investisiya: Enerji resursları hərəkətverici qüvvə olsa da, uzunmüddətli sabitlik üçün kənd təsərrüfatı, istehsal və turizm kimi qeyri-enerji sektorlarına diversifikasiya vacibdir. Bu sektorlara investisiyalar ölkənin enerji ixracından asılılığını azalda və davamlı inkişaf üçün imkanlar yarada bilər [5].

İnfrastrukturun inkişafı: Adekvat infrastruktur hər bir inkişaf edən iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir. Nəqliyyat, telekommunikasiya və şəhərsalma layihələrinə sərmayə qoyuluşu əlaqəni və əlçatanlığı artıra, Azərbaycanı investorlar üçün daha cəlbedici edə və qonşu ölkələrlə ticarəti asanlaşdıra bilər.

İnsan Kapitalına İnvestisiya: Təhsil və səhiyyəyə investisiyalar ixtisaslı işçi qüvvəsinin yetişdirilməsi və Azərbaycan vətəndaşlarının ümumi həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün çox vacibdir. Savadlı və sağlam əhali davamlı iqtisadi inkişaf üçün dəyərli sərvətdir.

Maliyyə Bazarının İnkişafı: Səmərəli kapital bölgüsü və investisiya üçün güclü maliyyə sektoru vacibdir. Azərbaycan investisiya axınını asanlaşdırmaq üçün maliyyə bazarlarını, o cümlədən birjaları və bank sistemlərini inkişaf etdirməkdən faydalana bilər.

Siyasət İslahatları və Təşviqlər:

Həm yerli, həm də xarici investorları cəlb etmək üçün Azərbaycan siyasət islahatları aparmalı, stimullar verməlidir. Bunlara aşağıdakılar daxil ola bilər:

Sxem 2: Azərbaycanda siyasət islahatları

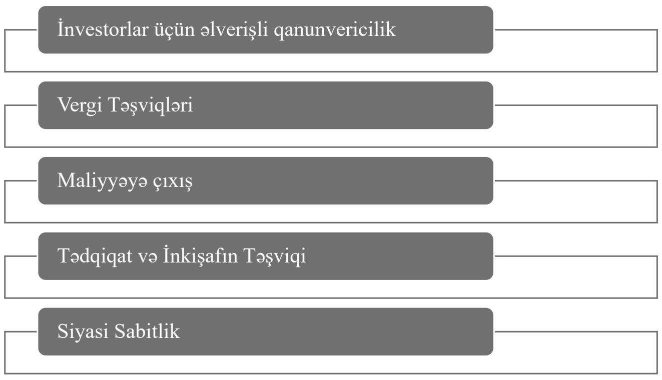

Mənbə: *[6]*

İnvestorlar üçün əlverişli qanunvericilik: İnvestorların hüquq və maraqlarını qoruyan əlverişli hüquqi bazanın yaradılması hər şeydən vacibdir. Bura sadələşdirilmiş qeydiyyat prosedurları və mü-

bahisələrin həlli mexanizmləri daxil ola bilər.

Vergi Təşviqləri: Strateji sektorlardakı investorlara vergi güzəştləri və ya təşviqlər təklif etmək kapital axınını təşviq edə bilər.

Maliyyəyə çıxış: Startaplar və kiçik və orta müəssisələrin (KOB) kredit və investisiya kapitalına çıxışının asanlaşdırılması sahibkarlıq və innovasiyaları stimullaşdıra bilər.

Tədqiqat və İnkişafın Təşviqi: Tədqiqat və təkmilləşdirmə fəaliyyətinin həvəsləndirilməsi texnoloji tərəqqi və innovasiyaya təkan verə bilər.

Siyasi Sabitlik: Siyasi sabitliyin və korrupsiyasız mühitin təmin edilməsi investorların inamı üçün çox vacibdir.

Bakı Fond Birjası Azərbaycanda fəaliyyət göstərən investisiya şirkətlərinin cari ilin yanvar-mart ayları üzrə dövriyyəsinin həcmini açıqlayıb.

"APA-Economics" BFB-yə istinadən investisiya şirkətlərinin dövriyyə həcminə görə reytinqini təqdim edir:

Cədvəl 1: BFB-yə istinadən investisiya şirkətlərinin dövriyyə həcmi

Rank	Ad	Dövriyyə (manatla)	Əməliyyatların sayı
1	"PAŞA Kapital İnvestisiya Şirkəti" QSC	2,410,557,241.00	914
2	"ABB İnvest İnvestisiya Şirkəti" QSC	1,247,168,981.00	298
3	"Unicapital İnvestisiya Şirkəti" ASC	871,371,425.00	1827
4	"CPM-İnvest İnvestisiya Şirkəti" QSC	684,824,116.00	640
5	"AzFinance İnvestisiya Şirkəti" QSC	285,157,340.00	468
6	"İnvest-Az İnvestisiya Şirkəti" QSC	109,588,759.00	543
7	"BTB Kapital İnvestisiya Şirkəti" ASC	167,919,285.00	96
8	"Capital Partners İnvestisiya Şirkəti" QSC	66,259,491.00	33
9	"Xalq Kapital İnvestisiya Şirkəti" QSC	53,531,230.00	52
10	"PSG Kapital İnvestisiya Şirkəti" ASC	32,532,073.00	309
11	"MFX Trading İnvestisiya Şirkəti" ASC	380,000.00	4
12	"Troni İnvestisiya Şirkəti" QSC	0.00	

Mənbə: *[1]*

Təqdim etdiyimiz məlumatlar Azərbaycanda investisiya şirkətləri və ya firmalarının iki əsas göstəriciyə əsaslanan reytinqidir: Azərbaycan manatı (AZN) ilə ölçülən "Dövriyyə" (İdarə olunan dövriyyə və ya aktivlər) və "Əməliyyatların sayı" (Əməliyyatların sayı) və ya Əməliyyatlar). Bu məlumatların nə demək olduğunu ayıraq:

"PAŞA Kapital İnvestisiya Şirkəti" QSC
Dövriyyə: 2.410.557.241.00 AZN
Əməliyyatların sayı: 914
"ABB İnvest İnvestisiya Şirkəti" QSC
Dövriyyə: 1.247.168.981.00 AZN
Əməliyyatların sayı: 298
"Unicapital İnvestisiya Şirkəti" ASC
Dövriyyə: 871.371.425.00 AZN
Əməliyyatların sayı: 1827
"CPM-İnvest İnvestisiya Şirkəti" QSC
Dövriyyə: 684.824.116.00 AZN
Əməliyyatların sayı: 640
"AzFinance İnvestisiya Şirkəti" QSC
Dövriyyə: 285.157.340.00 AZN
Əməliyyatların sayı: 468
"İnvest-Az İnvestisiya Şirkəti" QSC
Dövriyyə: 109.588.759.00 AZN
Əməliyyatların sayı: 543
"BTB Kapital İnvestisiya Şirkəti" ASC
Dövriyyə: 167.919.285.00 AZN
Əməliyyatların sayı: 96
"Capital Partners İnvestisiya Şirkəti" QSC
Dövriyyə: 66.259.491.00 AZN
Əməliyyatların sayı: 33
"Xalq Kapital İnvestisiya Şirkəti" QSC
Dövriyyə: 53.531.230.00 AZN
Əməliyyatların sayı: 52
"PSG Kapital İnvestisiya Şirkəti" ASC
Dövriyyə: 32.532.073.00 AZN
Əməliyyatların sayı: 309
"MFX Trading İnvestisiya Şirkəti" ASC
Dövriyyə: 380.000.00 AZN
Əməliyyatların sayı: 4
"Troni İnvestisiya Şirkəti" QSC
Dövriyyə: 0.00 AZN (Dövriyyə məlumatı yoxdur)
Əməliyyatların sayı: Təmin edilməyib

Bu sıralama Azərbaycanın ən yaxşı investisiya şirkətləri və ya firmalarının idarə etdikləri aktivlərin həcminə və ya dövriyyələrinə, eləcə də həyata keçirdikləri əməliyyatların sayına əsaslanan icmalını təqdim edir. Məlumatlar Azərbaycanın investisiya landşaftında bu firmaların maliyyə gücünü və fəaliyyət səviyyəsini göstərir. Daha yüksək dövriyyəyə və daha çox sayda əməliyyata malik olan şirkətlər ümumiyyətlə bazarda daha aktiv və nüfuzlu oyunçular kimi qəbul edilir.

Nəticə:

Nəticə olaraq, investisiya modelləri Azərbaycanın iqtisadi artımının ayrılmaz hissəsidir. İqtisadiyyatını şaxələndirmək, infrastrukturu inkişaf etdirmək, insan kapitalını inkişaf etdirmək və investorlara uyğun siyasət həyata keçirməklə Azərbaycan öz potensialını tam şəkildə üzə çıxara və davamlı iqtisadi artıma nail ola bilər. Hökumət beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlıq edərək, iqtisadi rifahın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi investisiyaları prioritetləşdirməyə davam etməlidir. Azərbaycan regional iqtisadi güc mərkəzi olmaq yolunda səyahətini davam etdirdikcə, investisiya modelləri ölkəni irəliyə aparan rəhbər qüvvə rolunu oynayacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. https://apa.az/az/finance/investisiya-sirketlerinin-dovriyyelerinin-hecmine-gore-renkinqi-i-rub2023-757482

2. Paul A. Samuelson və William D. Nordhaus tərəfindən "İqtisadiyyat"

3. Zvi Bodie, Alex Kane, və Alan J. Marcus tərəfindən "Investments"

4. "Birbaşa Xarici İnvestisiyalar və İqtisadi İnkişaf: İndoneziyada Sektoral Məlumatlardan Təcrübəli Sübutlar" (İqtisadi İnkişaf Jurnalı, 2012)

5. "İnfrastruktur İnvestisiyaları və İqtisadi İnkişaf" (Dünya Bankının Siyasət Araşdırma İş Sənədi, 2010)

6. "Qlobal Rəqabətlilik Hesabatı" (Dünya İqtisadi Forumu)

XÜLASƏ

Bu məqalədə Azərbaycan iqtisadiyyatının artımında investisiya modellərinin əhəmiyyətindən bəhs edilir. Azərbaycan enerji resursları və strateji yerləşmə kimi üstünlüklərə malik ölkə olsa da, davamlı iqtisadi artım üçün investisiyaların mühüm rol oynadığı bir dövr yaşayır. Bu məqalə Azərbaycanın iqtisadi artımını dəstəkləmək üçün istifadə oluna biləcək müxtəlif investisiya modellərini araşdırır. Bundan əlavə, o, bu modellərin ölkənin iqtisadi artımına necə töhfə verə biləcəyinə və davamlı inkişafı təşviq edə biləcəyinə diqqət yetirir. Məqalədə Azərbaycanın iqtisadi artımını sürətləndirmək və şaxələndirmək üçün investisiya modellərinin əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar Sözlər: *iqtisadi inkişaf, investisiya modelləri, enerji resursları, insan resursları, maliyyə bazarları*

SUMMARY

This article discusses the importance of investment models in the growth of Azerbaijan's economy. Although Azerbaijan is a country with advantages such as energy resources and strategic location, it is living in a period where investments play an important role for sustainable economic growth. This article explores different investment models that can be used to support Azerbaijan's economic growth. In addition, it focuses on how these models can contribute to the country's economic growth and promote sustainable development. The article emphasizes the importance of investment models to accelerate and diversify the economic growth of Azerbaijan.

Keywords: *economic development, investment models, energy resources, human resources, financial markets*

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается важность инвестиционных моделей в росте экономики Азербайджана. Хотя Азербайджан является страной с такими преимуществами, как энергетические ресурсы и стратегическое расположение, он живет в период, когда инвестиции играют важную роль для устойчивого экономического роста. В этой статье исследуются различные инвестиционные модели, которые могут быть использованы для поддержки экономического роста Азербайджана. Кроме того, основное внимание уделяется тому, как эти модели могут способствовать экономическому росту страны и способствовать устойчивому развитию. В статье подчеркивается важность инвестиционных моделей для ускорения и диверсификации экономического роста Азербайджана.

Ключевые слова: *экономическое развитие, инвестиционные модели, энергетические ресурсы, человеческие ресурсы, финансовые рынки.*

UOT 338.12; 338.34; 330.36

THE CORONAVIRUS (COVID-19) PANDEMIC: ECONOMIC IMPLICATIONS AND CHALLENGES

KAHRAMAN PIRIYEV

Institute of Economics of Ministry of Sciences and Education, doctoral student
E-mail: qpiriyev95@gmail.com

2020 has been a truly exceptional year in human history. The coronavirus disease (COVID-19) pandemic has so far killed more than 3 million people, had a devastating impact on the global economy, and fundamentally changed all areas of human life.

Prior to the COVID-19 pandemic, progress had been made toward goals in critical areas such as reducing poverty, improving maternal and child health, expanding access to electricity, and achieving gender equality. However, with the advent of the pandemic, problems and setbacks began in all areas around the world.

In many parts of the world, the pandemic is still ongoing, undermining decades of development efforts, and has already had a significant impact on several sectors [2].

The economic downturn caused by the pandemic has done little to slow the climate crisis. Preliminary data for 2020 show that the concentration of major greenhouse gases in the atmosphere has increased and the average global temperature is about 1.2°C above pre-industrial levels, dangerously close to the 1.5°C limit set by the Paris Agreement. In addition, the world has fallen short of its 2020 targets to end biodiversity loss, and between 2015 and 2020, forest cover has declined by 10 million hectares per year [3].

The COVID-19 crisis has affected some of the delivery tools needed to promote sustainable change. Global foreign direct investment flow decreased by 40 percent compared to 2019. The value of global merchandise trade was projected to decrease by 5.6 percent in 2021 compared to 2020. The multiple financial consequences of the pandemic are leading to debt crises in many countries and territories. While net official development assistance (ODA) rose to $161 billion in 2020, it was not enough to respond to the pandemic and meet the long-established target of 0.7 percent of gross national income [3].

Local communities have shown incredible resilience, governments have taken decisive action, social safety nets have expanded rapidly, digital transformation has accelerated and unprecedented partnerships have been forged to develop life-saving vaccines and treatments in record time. Quarantine measures were devoted to the prevention of the pandemic to the maximum extent, and although these measures prevented the pandemic, they froze the education system, collapsed the economy, and caused millions of people to become unemployed.

The sharp decline in activity dealt a crushing blow to the global labor market. A few countries (especially in Europe) have been able to limit its impact through effective short-term employment programs. However, according to the International Labor Organization, the global decline in working hours in the first quarter of 2020 compared to the fourth quarter of 2019 was equivalent to the loss of 130 million full-time jobs. The decline in the second quarter of 2020 was equivalent to more than 300 million full-time jobs [1].

The damage to the labor market was particularly severe in the case of low-skilled workers who could not work from home. The International Labor Organization estimates that the crisis has affected about 80 percent of the estimated 2 billion informal workers worldwide.

The simultaneous nature of the recession exacerbates the disruptions in the domestic economies of countries around the world. Trade fell by about 3.5 percent (year-on-year) in the first quarter due to weak demand, a sharp drop in cross-border tourism and supply disruptions due to business closures (in some cases exacerbated by trade restrictions).

Around the world, self-isolation regimes were most intensively and widely used in the period from about mid-March to mid-May. For example, movement data from mobile phone signal monitoring shows that economic activity in retail, leisure, transit and workplaces in most countries remains weak, although it appears to be returning to baseline levels in some areas.

During most recessions, consumers spend their savings or rely on social safety nets and family support to offset spending, and consumption fluctuates relatively less than investment (Yıldırım S., 2020: p.1331-1351). But this time, the consumption and

production of services has decreased significantly. This feature reflects a unique combination of factors: voluntary social distancing, the self-isolation required to slow transmission and the inability of health systems to cope with the rapidly growing disease burden, a sharp decline in incomes and weakening consumer confidence. Companies have also scaled back their investments amid lower demand, supply disruptions and uncertainty about future earnings. Thus, inflation in advanced economies decreased by about 1.3 percentage points from the end of 2019 to 0.4 percent (annualized) in April 2020, while in emerging market economies it decreased by 1.2 percentage points to 4.2 percent. Downward pressure on prices due to reduced aggregate demand, combined with the impact of so far low fuel prices, appears to more than offset any upward trend in costs due to supply cuts [1].

According to the European Commission's (EC) summer economic forecast, despite measures taken at both the EU and national level, the EU economy is in deep recession in 2020 due to the coronavirus pandemic (2).

According to the published summer forecast, Eurozone GDP contracted by 8.7% in 2020 and is forecast to grow by 6.1% in 2021. EU GDP as a whole fell by 8.3% in 2020 and is projected to grow by 5.8% in 2021. Thus, the forecast notes that the decline in 2021 is projected to be more significant than the expected 7.7% for the Eurozone and 7.4% for the EU as a whole. Economic growth in 2021 will also be slightly less stable than forecast in the spring [4].

The pandemic has reduced activity in global and national economies and limited investment opportunities. The implementation of social isolation measures to minimize the impact of the coronavirus on citizens' health naturally also affects the economy of Azerbaijan. In 2020, the nominal income of the population of Azerbaijan decreased by 1.8% compared to the previous year [3].

Tourism has become one of the sectors most affected by the new coronavirus pandemic in the world. Due to the closure of borders and suspension of flights, 4 times less foreigners and stateless persons arrived in Azerbaijan in 2020 than in 2019. In 2020, the turnover of mutual tourism services decreased by 4.3 times, a deficit was created as a result of the import exceeding the export of tourism services. The crisis caused serious economic losses not only to the tourism sector but also to other related industries.

Since the second quarter of 2020, a sharp decrease in the turnover of tourism services has been observed. Thus, if tourism services were exported in the amount of 457 million US dollars in the second quarter of 2019, they were worth 5 million US dollars in the second quarter of 2020, this decrease compared to 2019 continued in the third and fourth quarters of 2020 [4].

The economic and social upheaval caused by the pandemic has had a devastating effect on the situation in most countries of the world. Tens of millions of people are at risk of extreme poverty, and the number of undernourished people currently listed at around 690 million could rise to 132 million by the end of this year.

Millions of private companies and industries are threatened with closure. About half of the world's 3.3 billion employed workers are at risk of losing their livelihoods. Without financial assistance during the quarantine, many are in danger of not being able to support themselves and their families. For many, the lack of stable income has led to malnutrition and hunger.

The pandemic has affected the entire global food system and exposed its shortcomings. Border closures and trade restrictions have prevented farmers from accessing global markets [2].

Urgent and targeted measures to save lives and protect livelihoods must include expanding social protection through health coverage for socially vulnerable and low-wage workers, including migrants. Particular attention should be paid to the situation of women working in low-wage jobs [3].

During the outbreak of the pandemic, the negative impact of COVID-19 was especially felt by vulnerable countries that are already experiencing humanitarian crises or emergencies. In such countries, it is extremely important to deliver aid to the most needy sections of the population as soon as possible.

A number of factors suggest that the governments of the region will face serious obstacles and fiscal pressures to find a way out of the current crisis and support the recovery of the private sector. Perhaps most pressing is the risk of a new outbreak. In August 2021, the public health situation remained unstable not only in the region, but globally. Vaccination has been slow, and the risk of new strains like Delta spreading faster and infecting more people than the original strain of the coronavirus does not rule out the

possibility of new outbreaks. This means that

Table 1.Comparison of the retail trade turnover of Azerbaijan in 2015-2020 (including the pandemic period) with other countries

Retail trade turnover in international comparison

billion national currency units

Countries	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Azerbaijan, manat	25.7	30.2	35.3	37.1	39.4	40.2
Armenia, drama	1 346.0	1 281.0	1 377.0	1 452.0	1 596.0	1 330.0
Belarus, Belarusian ruble	347 240.0	36.9*	40.2*	45.2*	49.6*	53.1*
Kazakhstan, tenge	6 556.0	7 974.0	8 893.0	10 046.0	11 328.0	11 572.0
Kyrgyzstan, Kyrgyz som	293.8	307.2	336.9	364.1	385.3	340.2
Moldova, ley	42.4	48.5	52.9	41.1	55.2	61.7
Russia, ruble	27 527.0	28 317.0	29 813.0	31 579.0	33 624.0	33 555.0
Tajikistan, somoni	14.4	16.2	18.4	20.5	24.5	26.6
Uzbekistan, sum of Uzbekistan	71 184.0	88 072.0	105 768.0	133 195.0	161 173.0	189 625.0
Ukraine, hryvnia	1 031.7	1 175.3	815.3	930.6	1 094.0	1 210.8

**) Taking into account the denomination of the Belarusian ruble in 2016*

Source: *https://www.stat.gov.az/menu/2/quality/az/lecture/trd_07.xls, 01.01.2021*

The policy measures implemented by Azerbaijan to first prevent the spread of COVID-19 and then to mitigate its social and economic impacts were similar to those of OECD countries, with the scale of interventions reflecting the government's fiscal capacity. Azerbaijan imposed severe restrictions on foreign travel starting in the first quarter of 2020, and most of these restrictions remained in effect until the summer of 2021.

The result

Adopting and successfully implementing a comprehensive Action Plan to achieve sustainable development, including reducing the negative impact of the pandemic on the country's economy and employment. As a result of the measures taken, the economy shrank by only 2.8 percent in 7 months.

2. Despite the impact of COVID-19 on the country's economy, the economic growth rate (0.2%) has increased due to the economic reforms implemented in the past years and the created potential;

3. The support program ($1.47 billion – estimated at 3.1% of GDP) is not only an anti-crisis measure, but also a program of economic expansion, credit expansion and aggregate demand stimulation. This comprehensive package of support adopted by the government serves the goals of sustainable development, including the preservation of social balance and economic development in the post-pandemic period.

LITERATURE

1. Etermad H. Managing uncertain consequences of a global crisis: SMEs encountering adversities, losses, and new opportunities // Journal of International Entrepreneurship, 2020, vol. 18, pp. 125-144.

2. Stocks sink 12% amid COVID-19 pandemic | time. https://time.com/5803847/coronavirus-stocks-fall/ [Internet]. [cited 2020 Mar 20].

3. COVID-19 update: Germany to give easier access to state-funded short-time working allowance | orrick - global employment law group - JDSupra. https://www.jdsupra.com/legalnews/covid-19-update-germany-to-give-easier-36702/ [Internet]. [cited 2020 Mar 20].

4. Kent E. Eurogamer; 2020. Coronavirus Outbreak Forces Cancellation of Multiple Esports Events.https://www.eurogamer.net/articles/2020-01-30-coronavirus-outbreak-forces-cancellation-of-multiple-esports-events [Internet] [cited 2020 Apr 8].

5. MacKenze A. Dealing With Disaster. Asian Business, 1994. 2. Fink S. Decision Making in Crisis: The Piper Alpha Disaster. In: Managing Crisis: Threats, Dilemmas, Opportunities. Charles C. Thomas Publisher, 2002. McKibbin & Fernando. The global macroeconomic impacts of COVID-19. Seven scenarios. 2021

The coronavirus (COVID-19) pandemic: economic implications and challenges

SUMMARY

The COVID-19 pandemic is an unstoppable worldwide epidemic. As of mid-September 2021, there have been more than 44 million confirmed cases of COVID-19. World Bank estimates show the deepest global recession since World War II, with millions out of work. Quarantines and other extreme restrictions cannot be sustained in the long term in the hope that there will be an effective vaccine or treatment for COVID-19. Rather, these restrictions give countries time to reduce disease incidence and take robust but

sustainable measures to prevent and control transmission. When and how a country eases restrictions are common challenges facing governments around the world as they try to balance various health, social and economic challenges.

Keywords: *COVID-19, World Bank, economy*

Qəhrəman Piriyev
Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu, doktorant
E-mail: qpiriyev95@gmail.com

Koronavirus (COVID-19) pandemiyasi: iqtisadi məzmunu və yaratdığı problemlər

XÜLASƏ

COVID-19 pandemiyası dünya üzrə qarşısıalınmaz bir epidemiyadır. 2021-ci il sentyabrın ortalarına qədər 44 milyondan çox təsdiqlənmiş COVID-19 hadisəsi baş vermişdir. Dünya Bankının hesablamaları İkinci Dünya Müharibəsindən bəri ən dərin qlobal tənəzzülü göstərir və milyonlarla insan işsizdir. COVID-19 üçün effektiv peyvəndin və ya müalicənin olacağı ümidi ilə karantinlər və digər həddindən artıq məhdudiyyətlər uzunmüddətli perspektivdə davam etdirilə bilməz. Əksinə, bu məhdudiyyətlər ölkələrə xəstəlik hallarını azaltmaq və ötürülmənin qarşısını almaq və nəzarət etmək üçün möhkəm, lakin davamlı tədbirlər görmək üçün vaxt verir. Bir ölkənin məhdudiyyətləri nə vaxt və necə yüngülləşdirməsi bütün dünyada müxtəlif sağlamlıq, sosial və iqtisadi problemləri tarazlaşdırmağa çalışan hökumətlərin üzləşdiyi ümumi problemlərdir.

Açar sözlər: *COVID-19, Dünya Bankı, iqtisadiyyat.*

Кахраман Пириев
Институт Экономики Министерство Науки и Образования, докторант
Э-почта: qpiriev95@gmail.com

Пандемия коронавируса (COVID-19): экономические последствия и вызовы

РЕЗЮМЕ

Пандемия COVID-19 представляет собой неудержимую мировую эпидемию. По состоянию на середину сентября 2021 года зарегистрировано более 44 миллионов подтвержденных случаев COVID-19. По оценкам Всемирного банка, это самая глубокая глобальная рецессия со времен Второй мировой войны, когда миллионы людей остались без работы. Карантин и другие крайние ограничения не могут поддерживаться в долгосрочной перспективе в надежде, что появится эффективная вакцина или лечение от COVID-19. Скорее, эти ограничения дают странам время снизить заболеваемость и принять надежные, но устойчивые меры по предотвращению и контролю передачи инфекции. Когда и как страна ослабляет ограничения, это общие проблемы, с которыми сталкиваются правительства во всем мире, пытаясь сбалансировать различные проблемы здравоохранения, социальные и экономические проблемы.

Ключевые слова: *COVID-19, Всемирный банк, экономика*

UOT 33

MÜASİR DÖVRDƏ “YAŞIL” MALİYYƏ VƏ “YAŞIL” İQTİSADİYYAT ARASINDAKI KOORDİNASİYANIN TƏDQİQİ

LALA OSMANLI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant
E-mail: lalaosmanli2017@mail.ru

GİRİŞ

Maliyyə iqtisadiyyatın qanıdır, enerji isə iqtisadi və sosial inkişafın təməli və güc mənbəyidir. Bu, ölkənin firavanlığı və inkişafı, insanların həyatının yaxşılaşdırılması və cəmiyyətin uzunmüddətli sabitliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, “yaşıl” inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsi və yüksək keyfiyyətli iqtisadi inkişafın (HQED) həyata keçirilməsi üçün təkandır.

Bir körpü və keçid kimi “yaşıl” maliyyə HQED-ə mühüm dəstək verir. Sənaye inkişafı və ətraf mühitin mühafizəsi ilə Salazar (1998) hesab edir ki, resurslardan çox asılı olan sahələrdə “yaşıl” maliyyə ekoloji ətraf mühitin mühafizəsi ilə “yaşıl” sənaye ilə maliyyə sənayesi arasında əlaqədir və o, maliyyə innovasiyasına əsaslanan maliyyə yeniliyidir. “Yaşıl” maliyyə ətraf mühitin çirklənməsi və ekoloji mühafizə və s. problemə diqqət yetirir. HQED “yaşıl” investisiya, “yaşıl” maliyyə alətləri və “yaşıl” ekoloji sənayelərə böyük tələbat var. “Yaşıl” maliyyə ictimai, müəssisə və sənaye səviyyələrində qarşılıqlı əlaqə və faydaların ötürülməsi mexanizmi vasitəsilə regional iqtisadi strukturun tənzimlənməsini sürətləndirir və bununla da yüksək keyfiyyətli iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə mühüm təminat verir. Beləliklə, “yaşıl” sənayelər yaşıl iqtisadiyyatı daha da güclü şəkildə inkişaf etdirə bilər və sosial resurslar daha keyfiyyətli iqtisadi artım nöqtələri yaratmaq üçün daha yaxşı ayrıla bilər [5].

İqlim dəyişikliyi və ətraf mühitin pisləşməsi ilə bağlı artan narahatlıqlar sayəsində davamlı inkişaf konsepsiyasına son vaxtlar böyük diqqət yetirilir. Bütün dünyada hökumətlər, təşkilatlar və insanlar daha yaşıl və daha dayanıqlı iqtisadiyyata doğru irəliləmək üçün kritik ehtiyac olduğunu etiraf etdilər. Həqiqətən, dünya indi aşağı karbon emissiyaları, resurs səmərəliliyi və ekoloji davamlılığın birləşməsi kimi müəyyən edilən “yaşıl” iqtisadi inkişafa nail olmağa yönəlib. Bu dəyişikliyin istiqaməti və sürətinə təmiz enerji və “yaşıl” maliyyə kimi maliyyə siyasətləri böyük təsir göstərir. Bu tədqiqat “yaşıl” iqtisadi inkişafı və təmiz enerji, “yaşıl” maliyyə və maliyyə siyasəti arasında əlaqələri təşviq etmək üçün istifadə edilə bilən çoxsaylı yanaşma və metodları araşdırır. Bərpa olunan enerji texnologiyaları (günəş, külək, su və geotermal enerji) kimi təmiz enerji mənbələri “yaşıl” iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün vacib hala gəldi. Bu yeniliklər istixana qazları emissiyalarını və ətraf mühitin deqradasiyasını azaltmaqla yanaşı, ənənəvi qalıq yanacaqları daha yaşıl əvəz edir. Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyinin məlumatına görə, bərpa olunan enerji 2050-ci ilə qədər dünya elektrik enerjisinin 86%-ni təmin edəcək və bununla da iqtisadi inkişafın və karbon emissiyalarının ayrılmasına imkan verəcəkdir [3].

Təmiz enerjiyə keçid iş yerlərinin inkişafı, əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılması və enerji təhlükəsizliyinin artırılması kimi mühüm sosial-iqtisadi üstünlüklərlə nəticələnə bilər. “Yaşıl” maliyyə ətraf mühitə uyğun təşəbbüslərə və davamlı inkişafa investisiyaları təşviq edən maliyyə xidmətlərinə və mallara aiddir və təsir investisiyaları, karbon qiymətləri sxemləri, yaşıl istiqrazlar və davamlılıqla əlaqəli kreditlər kimi müxtəlif fəaliyyətləri əhatə edir. Yaşıl maliyyə bazarı son illərdə iqlim təhlükələri haqqında məlumatlılığın artması və təmiz texnologiya və infrastruktura investisiyalardan qazanc əldə etmək imkanları sayəsində sürətlə genişlənib.

Qlobal Davamlı İnvestisiya Alyansına (GSIA) [1] görə, qlobal davamlı investisiya aktivləri 2020-ci ildə 35,3 trilyon ABŞ dollarına çatdı ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 15% çoxdur və beləliklə, davamlı iqtisadi səylərə pul ayırmaq üçün “yaşıl” maliyyənin əhəmiyyətli potensialını nümayiş etdirir. “Yaşıl” iqtisadiyyatın inkişaf trayektoriyasını istiqamətləndirmək üçün maliyyə siyasəti vacibdir. Hökumətlər və tənzimləyici qurumlar təmiz enerjiyə investisiyaları təşviq etmək və davamlı maliyyə təcrübələrini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif siyasət alətlərindən istifadə edə bilərlər. Bu qaydalar çox vaxt bazara əsaslanan metodları, maliyyə stimullarını və hüquqi çərçivələri birləşdirir. Hökumətlər şirkətləri davamlılıq haqqında hesabat verməyə, emissiya limitlərini təyin etməyə və ətraf mühit normalarına riayət etməyə məcbur edən möhkəm tənzimləyici çərçivələr yarada bilər.

Hökumətlər həmçinin bərpa olunan enerji mən-

bələrindən istifadəni təşviq edən siyasətlər qəbul edə bilər, məsələn, əlavə tariflər və bərpa olunan enerji portfeli tələbləri. Maliyyə siyasətləri davamlı və təmiz enerji təşəbbüslərinə investisiyaları təşviq edən iqtisadi stimullar kimi çıxış edə bilər: vergi kreditləri, qrantlar, subsidiyalar və güzəştli kreditlər bərpa olunan enerji infrastrukturunun qurulması üçün stimullardan bəziləridir [2]. Bu tədbirlər investorların xərclərini azaldır və aşağı karbon texnologiyasına keçidi sürətləndirir. Karbon qiymətlərinin müəyyən edilməsi və emissiyaların ticarəti sxemləri kimi bazar əsaslı mexanizmlər karbona qiymət qoymaqla firmaları istixana qazı emissiyalarını azaltmağa təşviq edə bilər. Bu proseslər şirkətləri öz əməliyyatlarının ekoloji xərclərini mənimsəməyə və daha ətraf mühitə uyğun istehsal üsullarına keçməyə sövq edən iqtisadi siqnallar verir.

Bank sisteminin bəzi hissələri ekoloji cəhətdən təmiz sənaye artımını kataliz edə bilər, çünki o, resurs istifadəsini təşviq edir, bu da öz növbəsində (EF) yaradır və atmosferə zərər verir. "Yaşıl" iqtisadi inkişafı sürətlə sürətləndirmək üçün tədbirlər görüldükdə [6], "yaşıl" iqtisadi artım adətən daha yüksək EF qiymətinə gəlir. Bununla belə, artan rifahı ətraf mühitin məhv edilməsi ilə əlaqələndirən bir neçə araşdırmaya baxmayaraq, ətraf mühitin mühafizəsinin davamlı innovasiyaları, enerji səmərəliliyini, ətraf mühit qanunlarını və yaşıl texnologiyanı böyük ölçüdə artıracağı gözlənilir.

"Yaşıl" maliyyə üzrə lider olan ölkələr

Yeni hesabata görə, 2022-ci ildə İslandiya, Danimarka və Hollandiya aşağı karbonlu gələcəyə ən çox hazır olan ölkələrdir. Yaşıl Gələcək İndeksi 2022 hesabatının ilk 5-liyinə daxil olan digər ölkələr Böyük Britaniya və Norveçdir.

İndeks MIT Technology Review Insights tərəfindən dərc edilən 76 iqtisadiyyatın reytinqidir. O, ölkələrin karbon emissiyalarını necə azaltdığını, təmiz enerjini necə inkişaf etdirdiyini və yaşıl sektorlarda innovasiyalar etdiyini ölçür. Tədqiqat ətraf mühitin mühafizəsi və hökumətin iqlim siyasətlərinə də baxır.

1. İslandiya. İslandiya bərpa olunan mənbələrdən istehlak etdiyindən daha çox elektrik enerjisi istehsal edən iki Avropa ölkəsindən biridir. O, 2022-ci il Yaşıl Gələcək İndeksi çərçivəsində karbon emissiyalarına görə 1-ci, təmiz innovasiyalara görə isə 2-ci yerdədir. İslandiya iqtisadiyyatı hazırda 85% bərpa olunan enerji ilə idarə olunur və onlar 100%-ə doğru gedirlər.

İslandiya 2040-cı ilə qədər karbon neytral olmaq məqsədi ilə davamlılıq ətrafında böyük resurs yatırıb. Green by Iceland öz ölkələrinin davamlı və bərpa olunan enerji həllərini və təcrübəsini təbliğ edir. Bu, digər iqtisadiyyatlara və bizneslərə iqlim dəyişikliyinin zamanla məhv edilməsinin qarşısını almaq üçün daha sürətlə dəyişməyə kömək etməkdir [7].

2. Danimarka. Danimarka davamlı enerjiyə sərmayə qoymaq və nəticədə daha "yaşıl" olmaq səylərində fəal olmuşdur. Buna misal olaraq Danimarkada daha geniş karbonsuzlaşdırma səylərinin bir hissəsi olan GreenLab-dır. GreenLab ətraf mühitə müsbət töhfə verən "yaşıl" və davamlı enerji yaradır. Xüsusilə, GreenLab-ın tətbiq etdiyi enerji sistemləri məhsulun həyat dövrünü uzatmaq məqsədi ilə dairəvi iqtisadiyyata əsaslanır. Danimarka "yaşıl" iqtisadiyyata keçid üçün cəmlənmiş səy göstərir və məkan daxilində iqlim siyasəti liderləridir.

3. Hollandiya. Hollandiya xüsusilə ictimai nəqliyyatda "yaşıl" nəqliyyatın lideri kimi tanınır. Buna misal olaraq 2017-ci ildən təmiz enerjidən istifadə edən sərnişin qatarlarını göstərmək olar. Hollandiya hökuməti istixana qazı emissiyalarını azaltmaq üçün bir sıra sektorlarla müqavilələr bağlayıb. Müqavilədə deyilir ki, bütün Hollandiya avtobusları 2025-ci ildən etibarən 100% bərpa olunan enerji və ya yanacaqla işləməli və 2030-cu ilə qədər emissiyasız olmalıdır.

4. Böyük Britaniya. Böyük Britaniya bərpa olunan enerji istehsalı üzrə qlobal lider hesab olunur. Böyük Britaniyanın bərpa olunan enerji bazarı həm yerli, həm də xarici investisiyaları cəlb edir. Məsələn, 2022-ci ildə dəniz külək istehsalı sektoruna əhəmiyyətli sərmayə qoyulmuşdur. İngiltərə Bankı həmçinin iqlim və ətraf mühit riskini öz mandatının mərkəzinə qoyub və davamlı maliyyə üzrə qlobal liderdir.

5. Norveç. Norveçi dayanıqlı ölkə kimi təsvir etmək olar. Buna müxtəlif tədbirlər vasitəsilə nail olunub. Bunlara nəqliyyatın əsasən elektriklə dəyişdirilməsi, təkrar emal təşəbbüslərinin yaradılması və təbiəti mümkün qədər çirklənmədən saxlamaq üçün resurslara investisiya qoyuluşu daxildir.

Norveç artıq dairəvi iqtisadiyyata keçidə başlayıb. Məsələn, biznes sektoru qablaşdırma sənayesinə əlavə olaraq tullantıların idarə olunması sektoru, pərakəndə və topdansatış ticarəti də daxil olmaqla müxtəlif sahələrdə "yaşıl" rəqabət üçün yol xəritələri hazırlamışdır.

Ölkələr əsas yaşıl iqtisadiyyat sektorlarına sərmayə qoyurlar. Sərmayə qoyulan ən böyük sektor-

lardan biri qidadır. Yeməkdə istifadə edilən daşınma və inqrediyentlər ətraf mühitə mənfi təsir göstərə bildiyi üçün bu, bir çox ölkələr üçün əsas diqqət mərkəzindədir. Məsələn, Böyük Britaniyanın qida sənayesi müəyyən qidaların ətraf mühitə təsirini izləmək üçün eko-etiketlərə doğru irəliləyir. Ərzaq istehsalı, paylanması və istehlakı bütün tədarük zəncirində ətraf mühitə təsir göstərə bilər. Buna görə də, hökumətlərin qida tədarükü zəncirinin ətraf mühitə vurduğu ziyanı azaltmaq məqsədi ilə qida sənayesi daxilində işləməsi vacibdir [7].

Avropa ölkələrinin diqqət mərkəzində olan digər sahə nəqliyyatdır. Elektrikli nəqliyyat vasitələrinə keçid istixana qazı emissiyalarını və havanın çirklənməsini azaltmaqda fayda verir. Elektrikli avtomobillərin əsas faydası onların şəhərlərdə havanın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına verə biləcəkləri töhfədir. Heç bir egzoz borusu olmayan təmiz elektrikli avtomobillər sürərkən karbon qazı emissiyası yaratmır. Bunun sayəsində havanın çirklənməsi xeyli azalır.

"Yaşıl" iqtisadiyyatın inkişafı üçün hansı qanunvericilik aktları var?

• Avropa yaşıl müqaviləsi. 2019-cu ilin dekabrında imzalanan Avropa Yaşıl Sövdələşməsi Aİ iqtisadiyyatını davamlı etmək üçün yol xəritəsini təqdim edir. Bu, iqlim və ekoloji problemləri siyasət sahələrində imkanlara çevirmək və keçidi ədalətli və əhatəli etmək yolu ilə baş verəcək. Avropa Yaşıl Sövdələşməsi təmiz, dövri iqtisadiyyata keçmək və çirklənməni azaltmaqla resurslardan səmərəli istifadəni artırmaq məqsədi daşıyır.

Bundan əlavə, Avropa Yaşıl Sövdələşmə iqtisadiyyatın bütün sektorlarını, o cümlədən nəqliyyat, enerji, kənd təsərrüfatı və polad, İKT, tekstil və kimya kimi sənayeləri əhatə edir.

• Böyük Britaniyanın Ətraf Mühit Müqaviləsi. Böyük Britaniyanın Ətraf Mühit Müqaviləsi ətraf mühitin qorunması üçün yeni çərçivədir. Qanunvericilik Böyük Britaniyanın ətraf mühitini qorumaq və gücləndirmək məqsədi daşıyacaq, indi Böyük Britaniya qanunlarına qəbul edilib. Nəticədə, Böyük Britaniya hökuməti ölkənin havasını təmizləməyə, təbii yaşayış yerlərini bərpa etməyə, biomüxtəlifliyi artırmağa, tullantıları azaltmağa və resurslardan daha yaxşı istifadə etməyə çalışacaqdır [7].

Birincisi, bu, insanları daha çox təkrar emal etməyə təşviq etməklə Böyük Britaniyaya daha dairəvi iqtisadiyyata keçməyə imkan verəcək. İkincisi, o, biznesləri ev təsərrüfatları üçün dayanıqlı qablaşdırma yaratmağa təşviq edir və inkişaf etməkdə olan ölkələrə çirkləndirici plastik tullantıların ixracını məhdudlaşdırmaqla yanaşı təkrar emalını asanlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *ChangZheng L., "Does green finance development goals affects renewable energy in China". Umair M. Renewable Energy Volume 203, February 2023, Pages 898-905*

2. *Fang L., Umair M., Gao J. "Assessing oil price volatility co-movement with stock market volatility through quantile regression approach". Resources Policy, Volume 81, March 2023, 103375 https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.103375*

3. *Fang W., Liu Z., Romadhoni Surya Putra A. "Role of research and development in green economic growth through renewable energy development: Empirical evidence from South Asia". Renewable Energy, Volume 194, July 2022, Pages 1142-1152 https://doi.org/10.1016/j.renene.2022.04.125*

4. *Xiaoyu L., Ti Z., Ran L. "Studying the green economic growth with clean energy and green finance: The role of financial policy. Renewable Energy, Volume 215, October 2023, 118971*

5. *Rong Wang1 and Fayuan Wang "Exploring the Role of Green Finance and Energy Development towards High-Quality Economic Development: Application of Spatial Durbin Model and Intermediary Effect Model". Int J Environ Res Public Health. 2022 Jul; 19(14): 8875. doi: 10.3390/ijerph19148875 https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9320155/*

6. *Wang X., Huang J., Hongda L. "Can China's carbon trading policy help achieve Carbon Neutrality? — A study of policy effects from the Five-sphere Integrated Plan perspective". Journal of Environmental Management, Volume 305, 1 March 2022, 114357*

7. *https://www.currencytransfer.com/blog/expert-analysis/countries-investing-into-green-economy#:~:text=In%202022%2C%20Iceland%2C%20Denmark%20and,the%20United%20Kingdom%20and%20Norway., 2022*

XÜLASƏ

Bütün sektorlarda bahalı və zərərli subsidiya islahatı "yaşıl" iqtisadiyyata keçid üçün maliyyə məkanını və sərbəst resursları azad edərdi. Məsələn, balıqçılığa subsidiyaların həcmi ildə 27 milyard dollar qiymətləndirilir ki, bu da daxili iqtisadiyyata və sosial rifaha uzunmüddətli faydadan daha çox zərər gətirir. 2008-ci ildə qalıq yanacaqlar üçün qiymət və istehsal subsidiyaları 650 milyard dollardan çox olmuşdur və bu dəstək səviyyəsi bərpa olunan enerjiyə keçidə mane olur.

Yaşıl investisiya və innovasiyaları təşviq etmək üçün vergilər, təşviqlər və satıla bilən icazələr kimi alətlərdən istifadə etmək də vacibdir, lakin potensialın yaradılması, təlim və təhsilə sərmayə qoyuluşu da vacibdir. Rioda keçirilən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Davamlı İnkişaf üzrə Konfransı olan "Rio+20" Sammiti daha davamlı, təhlükəsiz və ədalətli dünya üçün yeni kursun müəyyənləşdirilməsi üçün fürsətdir.

Açar sözlər: *"Yaşıl" iqtisadiyyat, yaşıl maliyyə, inkişaf.*

ИЗУЧЕНИЕ КООРДИНАЦИИ ЗЕЛЕНЫХ ФИНАНСОВ И ЗЕЛЕНОЙ ЭКОНОМИКИ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

РЕЗЮМЕ

Приоритизация инвестиций и расходов правительства в областях, которые стимулируют экологизацию секторов экономики, находится на критическом пути. Дорогая и вредная реформа субсидий во всех секторах высвободит финансовое пространство и высвободит ресурсы для перехода к «зеленой» экономике. Простая отмена субсидий в секторах энергетики, водоснабжения, рыболовства и сельского хозяйства позволит экономить 1-2% мирового ВВП в год. Например, субсидии на рыболовство оцениваются примерно в 27 миллиардов долларов в год, что в долгосрочной перспективе наносит больше вреда, чем пользы национальной экономике и социальному обеспечению. В 2008 году субсидии на цены и производство ископаемого топлива составили более 650 миллиардов долларов, и такой уровень поддержки препятствует переходу к возобновляемым источникам энергии.

Использование таких инструментов, как налоги, стимулы и продаваемые разрешения для поощрения зеленых инвестиций и инноваций, также важно, как и инвестиции в наращивание потенциала, обучение и образование. Укрепление международного управления и глобальных механизмов для поддержки переходного процесса имеет важное значение. Саммит Рио+20 2012 года, Конференция Организации Объединенных Наций по устойчивому развитию, дает возможность наметить новый курс к более устойчивому, безопасному и справедливому миру.

Ключевые слова: *зеленая экономика, зеленые финансы, разработка.*

UOT 332.122

AĞDAM RAYONUNDA NƏZƏRDƏ TUTULAN BİZNES SAHƏLƏRİ VƏ ONLARIN İQTİSADİ POTENSİALININ TƏHLİLİ

ORXAN MƏMMƏDZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant
E-mail: memmedzadeorxan98@gmail.com

GİRİŞ

Azərbaycan artıq işğal olunmuş ərazilərdə planlaşdırılan və genişmiqyaslı işlər əsasında fəaliyyət strategiyası hazırlayıb, regionun bərpası üçün strateji hədəflər qoyulub, pilot layihələrə başlanılıb. Hər tərəfdən infrastruktur şəbəkəsi formalaşır, bir sözlə, Qarabağda və onun ətrafında həyat sürətlə canlanır. Məhz belə şəraitdə və həlledici anda ölkə Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə iqtisadi zonaların yeni bir hissəsinə nail olunur, onların sayının artması ölkədə regional inkişafa yeni təkan verəcək və milli iqtisadiyyatın inkişaf modelini yaxşılaşdıracaqdır. Fərmanda qeyd olunur ki, işğal olunmuş ərazilərin bərpası, onların gələcək inkişafının təmin edilməsi, zəruri infrastrukturun yaradılması və əhalinin öz doğma torpaqlarına qaytarılması istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilir [1].

Məlumdur ki, Qarabağ bölgəsi ən çox özünəməxsus xüsusiyyətləri, təbii sərvətləri, zəngin tarixi və mədəni irsi ilə yadda qalmışdır. Tarixən Qarabağın ürəyi Xankəndi, Ağcabədi və Bərdə rayonlarını, Ağdam, Füzuli, Tərtər, Xocavənd və Xocalı rayonlarını əhatə edən Şuşa ilə birlikdə döyünürdü. Ağdam rayonunun formalaşmasına və inkişafına tarixi nöqteyi-nəzərdən qısaca yanaşaraq qeyd edək ki, o, sahəsi 1094 km^2 olan Qarabağın mərkəzində yerləşir. Rayon 8 avqust 1930-cu ildə qurulmuşdur. 1 yanvar 2021-ci il tarixinə rayonun ümumi əhalisi 204 min nəfər idi, onlardan təxminən 47 min nəfəri işsiz kəndlərdə yaşayır.

Hazırda 34 516 ailə və ya 146 931 nəfər vətənindən qovularaq ölkəmizin 62 şəhər və rayonunda müvəqqəti məskunlaşıb [8].

Sovet dövründə Ağdamda əsasən ağır, qida və yüngül sənaye, eləcə də öz dövrü üçün yüksək inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı və aqrosənaye kompleksi var idi. Rayonda bir çox sənaye, tikinti-quraşdırma və sosial müəssisələr fəaliyyət göstərirdi. 23 iyul 1993-cü ildən işğal altında olan Ağdam bütün bunlardan məhrum edildi və yalnız işğaldan azad edildikdən sonra 20 noyabr 2020-ci il tarixində Ağdamın bərpa prosesləri bərpa edildi. 1980-ci illərin statistikasına baxsaq, Ağdamda 7,7 min hektar, taxıl əkilmişdir. Kənd Təsərrüfatı Tədqiqatları Mərkəzinin proqnozlarına baxsaq, gələcəkdə Ağdamda ümumi sahənin 63,3 min hektara yaxın olacağı gözlənilir. Bunlardan 28,9 min hektarı kənd təsərrüfatı, 10,9 min hektarı yem bitkiləri üçün becərilir. 1980-ci ildə Ağdamda taxıl istehsalı 30,1 min ton olub, yaxın gələcəkdə bu rəqəmin 102 min tona qədər artacağını gözləmək olar [6].

Bənzər perspektivlər heyvandarlıqda da hiss olunur, məsələn, 1980-ci ildə Ağdamda mal-qaranın sayı 44,4 min baş, xırda mal-qaranın sayı 191,8 min baş, sonrakı illərdə bu göstəricilər müvafiq olaraq 59,4 min baş və 273,2 min baş təşkil etmişdir. İşğal olunmuş kənd təsərrüfatı torpaqları respublikanın digər bölgələri ilə müqayisədə keyfiyyət və məhsuldarlıq baxımından yüksək paya malikdir. Bölgənin torpaq və iqlim xüsusiyyətləri bitki və heyvandarlıq üçün kənd təsərrüfatı torpaqlarının yüksək və səmərəli inkişafına imkan verir [7, s.43].

Ağdam rayonu Azərbaycan iqtisadiyyatına ən qısa zamanda xüsusi töhfə verə biləcək rayondur. Ağdam rayonunun torpaqlarının 92% - i əkin üçün yararlıdır. Bunu rayonun böyük kənd təsərrüfatı potensialı sübut edir. Ağdam bərpa və tikintinin yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Bu sahədə müxtəlif sənaye sahələri və kənd təsərrüfatının inkişaf imkanları investorlar üçün çox cəlbedici olacaqdır. Beləliklə, demək olar ki, məhsuldarlıq, eləcə də təbii və iqtisadi resurslar baxımından Ağdamda investisiya layihələrinin səmərəliliyi problemləri əhəmiyyətsiz olacaqdır. Xüsusilə, qeyri-dövlət məhsullarından ibarət milli brendlər dünya bazarlarına formalaşma və çıxış üçün böyük potensiala malikdir. Məsələn, keçmiş SSRİ-də Ağdam şərab markası kimi tanınırdı.

Statistik araşdırmalara görə, 23 iyul 1993-cü ildə ermənilərin işğal etdiyi Ağdam şəhərində işğaldan əvvəl 143 minə yaxın insan yaşayırdı. Hazırda Ağdam rayonunun sakinlərinin sayı 204 min nəfərdir. Ərazi 1094 kv.km işğal nəticəsində Ağdama təxminən 13 milyard 135 milyon dollar ziyan dəyib.

Eyni zamanda, statistik hesablamalara görə, Ağdamda 34 kənd təsərrüfatı mərkəzi, 1 sovxoz, 10 kolxoz, 6 təsərrüfatlararası müəssisə, 257 avtomaşın

və 392 traktor, habelə işğaldan əvvəl 45 127 baş iribuynuzlu heyvan, o cümlədən 16 351 inək və camış qarət edilmişdir. Lakin işğaldan əvvəl işğal olunmuş ərazilər ölkənin ümumi daxili istehsalının 24% - ni, üzüm istehsalının 41% - ni, kartof istehsalının 46% - ni, ət istehsalının 18% - ni, süd istehsalının 34% - ni təşkil edirdi. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına baxdıqda qeyd etmək olar ki, təkcə Ağdam rayonunda 30,1 min ton taxıl, 19,0 min ton pambıq, 1,2 min ton üzüm, 5,0 min ton kartof, 2,7 min ton ət, 12,6 min ton süd, 2,3 min yumurta, 297 min ton yun, 379 ton barama istehsal edilmişdir [2, s.35].

Hesab olunur ki, hazırda onlarla sənaye və kənd təsərrüfatı mallarından ibarət milli brendlərin formalaşdırılması, ixrac strukturunun şaxələndirilməsi və məişət texnikasında qeyri-neft məhsullarının həcminin artırılması baxımından imkanlar yaranacaq. Müasir reallıqlar nəzərə alınarsa, region bitkiçilik və heyvandarlığın, üzümçülüyün və digər sahələrin inkişafında kənd təsərrüfatı istehsalının genişləndirilməsi, eləcə də intensiv meyvə istehsalının yaradılması üçün böyük perspektivlərə malikdir. Bu sahələrin inkişafı ölkənin kənd təsərrüfatı istehsalının ümumi həcmini 8-10% səviyyəsində artıracaqdır. Ağdam rayonunun statistik təhlilinə qayıtsaq, bir neçə məqam bizi düşündürəcək. Bir tərəfdən qiymətləndirmə tələb olunur, digər tərəfdən optimal planlaşdırma, gələcəyi müəyyənləşdirmək və yeni yanaşma və çağırışları nəzərə alaraq proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər.

Məsələn, əgər 1991-ci ildə rayonun əhalisi təxminən 142 min nəfər idisə, 2020-ci ildə 205,1 min nəfər təşkil edib ki, bu da o deməkdir ki, rayonda kifayət qədər əmək ehtiyatları var və onlardan səmərəli istifadə prioritet olmalıdır. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal nəticəsində Ağdam rayonunun işğal olunmuş ərazisi tamamilə dağıdılmış, rayonun bütün sənaye müəssisələri məhv edilmişdir. Hazırda Ağdamın yenidən qurulması, şəhər infrastrukturunun yaradılması, bərpa işlərinin aparılması prosesləri intensiv mərhələyə keçir.

Müasir şəhərsalma ilə yanaşı, sənaye infrastrukturunun yaradılmasına da xüsusi diqqət yetirilir. Ağdamın strateji coğrafi mövqeyi, onun digər regionlarla kəsişməsi, insan resursları potensialı və infrastruktura çıxışı rayonun gələcəkdə Qarabağın sənaye mərkəzinə çevrilmə şansını xeyli artırır [9]. Eyni zamanda,

Ağdamda Qarabağ Universitetinin yaradılması insan resurslarının inkişafını və regionun inkişafı üçün lazım olan insan kapitalının potensialının gücləndirilməsini təmin edəcək [10]. Hesab olunur ki, Ağdam Azərbaycanın siyasi və iqtisadi qüdrətini bir daha dünyaya nümayiş etdirə biləcək, yüksək və “ağıllı” texnologiyaların cəmləşdiyi dinamik inkişafı əks etdirən gözəl və güclü şəhər olacaq [5, s.154].

Hazırda Ağdam rayonu ərazisində aparılan bərpa işləri, infrastrukturun yaradılması dayanıqlı inkişafın regional təməlinin yaradılması kimi qiymətləndirilə bilər. Nəqliyyat sahəsində yenidənqurma və bərpa işləri, enerji sahəsində yenidənqurma və bərpa işləri, həmçinin yaşıllıqların yaradılması “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” layihələrinin bir hissəsidir. Onun həyata keçirilməsi Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə çatmaq üçün vacib bir təkan olacaqdır [3, s.85].

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2019-cu ildə Qarabağ iqtisadi rayonunda 10 328 mikro, kiçik və orta müəssisə fəaliyyət göstərib ki, bu da ölkədəki mikro, kiçik və orta müəssisələrin ümumi sayının 3,8% - ni təşkil edir. Bunlardan 10 139-u mikro müəssisələrdir (ölkənin payının 3,9% - i), 133-ü kiçik müəssisədir (ölkənin payının 2,2% - i), 56-sı orta müəssisədir (ölkənin payının 2,1% - i).

Qrafik 1. Ağdam rayonunda fəaliyyət göstərən kiçik və orta müəssisələrin sayı, 2019-cu il

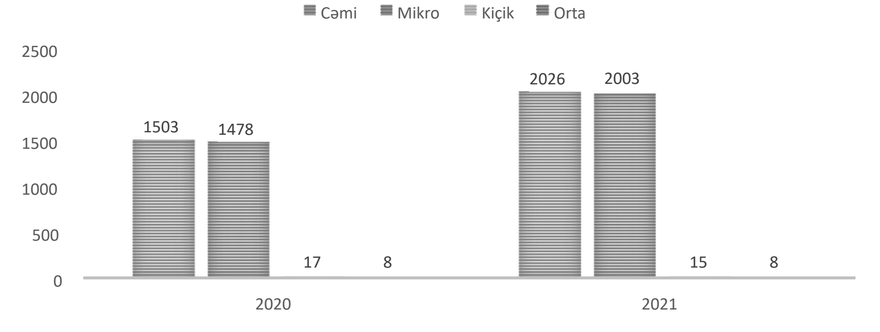

Mənbə: *https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/*

Ağdam rayonunda istehsal müəssisələrinin müasir avadanlıqla təchiz edilməsi aşağıdakı cədvəl 1-də göstərilmişdir. Bu göstəricilər xarici şirkətlərin çoxsaylı investisiyalarının köməyi ilə ayrı-ayrı ölkələrdəki fabrik və qurumların məlumatları əsasında formalaşır.

Cədvəl 1: Zavodların tikintisinə investisiya, işçilərin sayı və sahə

	Kapital qoyuluşu	İşçi sayı	Sahə kv.m
Kənd təsərrüfatı maşınqayırması	45 mln.	2000	130000
Soyuducuların istehsalı	9 mln.	150	10000
Mətbəx piltələri və suqızdırıcıları	85 mln.	2100	120000
Mikrodalğalı sobaların istehsalı	60 mln.	500	15000
Kondisioner istehsalı	235,5 mln.	4000	150000
Avtomobil istehsalı	500 mln.	3500	216000
Mebel zavodu	60 mln.	500	8000
Asfalt zavodu	0,8 mln.	100	1000
Şərab zavodu	2,5 mln.	250	30000
Paltaryuyan maşın istehsalı	45 mln.	420	10000
Xalça toxuma fabriki	6 mln.	150	5000
Atçılıq zavodu	1 mln.	100	300000

Mənbə: *Hacıyev C., 2021: s.172*

Ağdam rayonunda kənd təsərrüfatı texnikasının irimiqyaslı istehsalını qurmaq lazımdır. Bu ərazidə bir vaxtlar məhsulları keçmiş Sovet İttifaqına ixrac olunan bir maşınqayırma zavodu var idi. İndi daha dəqiq desək, həm respublika daxilində, həm də xaricə ixrac üçün kənd təsərrüfatı texnikası istehsalına başlamağın vaxtı gəldi. Tədqiqat sayəsində Yaponiyanın Kams şirkəti tərəfindən Çinin Suzhou şəhərində 2017-ci ildə inşa edilən zavodun göstəriciləri daha qənaətbəxş oldu. 2017-ci ildə 297 milyon Jin yuan sərmayə qoyaraq kənd təsərrüfatı maşınları istehsalına başladı.

Zavod hazırda ildə 81.500 məhsul istehsal edir və təxminən 2000 işçi çalışır. Son illər respublikamızda bir neçə avtomobil zavodu açılmışdır. Bunlara Naxçıvan, Gəncə və Neftçala şəhərlərindəki zavodlar daxildir. Ağdam rayonunda yeni avtomobil zavodunun tikintisi də ən vacib amillərdən biridir, çünki A-dan Z-yə qədər bütün işlər ən son texnologiyalara əsaslanır, istehsal daha müasirdir və keyfiyyət göstəricilərinə uyğundur. Əhalinin pul gəlirlərinə əsaslanaraq demək olar ki, bu sahədə əsasən Çin avtomobillərinin istehsalı üstünlük təşkil edir [4, s.173].

Bildiyimiz kimi, Sovet dövründə Ağdamda mebel fabriki var idi. Bu zavod təkcə Azərbaycan istehlakçıları üçün deyil, həm də region üçün mühüm şirkət kimi istehsalla məşğul olur. Bu gün məlumdur ki, eyniadlı bazarda möhkəm mövqe tutan yerli sahibkarlar da Azərbaycanda biznes aparırlar. Ancaq bundan əlavə, bu işin necə qurulduğunu və hansı iqtisadi amillərin əsas olduğunu araşdırdım. İnvestorlar tez-tez mebel sənayesinin bu seqmentinə məhəl qoymurlar, çünki bu, böyük investisiyalar üçün çox əhəmiyyətsiz və cəlbedicidir. Zavodda aksesuar emalatxanamızın təşkili üçün ilkin xərclər əlavə 1.000.000 dollar və ya daha çoxdur.

Planlaşdırılan istehsal həcmlərinə, işçilərin miqyasına və sayına görə dəyişir. İlk xammal partiyasının alınması üçün əlavə xərclər 3 milyon dollardır. Gəlirlilik təxminən 30% qiymətləndirilir.

Üzüm bağlarının investisiya xərcləri 560,894 qutu üçün 2000 dollardan 2,400,000 banka üçün 20,000 dollara qədər dəyişir. Bütün şərabçılıq müəssisələrindən bütün investisiya xərclərinin ən böyük payı tikinti və torpaq xərcləridir. Digər tərəfdən, hamam istehsalı ümumi investisiya dəyərində ikinci yerdədir. Hər hansı bir şərabçılıq üçün ən çox dəyişən xərclər qablaşdırma xərcləridir. Tam iş, barel və üzüm almaq faiz baxımından növbəti ən böyük əməliyyat xərcləridir. Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi sabit xərclərin ən böyük faizini təşkil edir. Bütün şərab zavodları arasında ən aşağı qiymətə satılır. Başqa sözlə, üzüm bağlarının istehsalı artdıqda vahid xərcləri azalır. Ümumi dəyəri 154,41 şərab zavodu üçün 2000 dollardan 124,93 dollara 20,000 qutu şərab zavodu üçün endirildi. Nəticələr göstərir ki, bütün Üzümçülük müəssisələri bütün borc öhdəliklərini ödəmək və özlərini təmin edən müəssisələr kimi çıxış etmək imkanına malikdirlər.

Ağdam bölgəsinin şərab sənayesi bir vaxtlar sürətlə inkişaf etmiş və şaxələndirilmişdir. Əsasən bu şirkətlərin istehsal etdiyi məhsullar süfrə şərabları statusunu qorudu. Ağdam şərab sənayesinin böyüməsinin davam edəcəyi gözlənilirdi, çünki Ağdam şərabları getdikcə yüksək keyfiyyətli məhsullar kimi tanınır. Bölgədə yetişdirilən üzüm bağlarının sayı və üzüm və şərab satışlarının artması sənayenin inkişafını əks etdirdi [4, s.174].

Gəlirlərin kəskin artması iki fərqli səbəbdən qaynaqlanır. Birinci səbəb, hər bir şərab zavodunun ilk illərində məhsul istehsalı və satışı arasındakı mü-

vəqqəti boşluqdur. Daha çox şərab satıldıqca gəlir də mütənasib olaraq artır. Gəlirlərin dəyişməsinin başqa bir səbəbi inflyasiyadır. Hesab olunur ki, yaxın 5 il ərzində bu regiona yerli və xarici investorların cəlb edilməsi, regionda mövcud istehsal imkanlarının bərpası və yeni müəssisələrin açılması, eyni zamanda region, ölkə üçün çox vacib olacaqdır.

Nəticə və təkliflər

Ağdamın yaxın gələcək üçün inkişaf məqsədləri, perspektivləri və prioritetləri, ilk növbədə, ölkə Prezidentinin tapşırıq və tövsiyələrində, daha geniş formada isə daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi əsas planında əks olunur. Bu plan Ağdam şəhərinin inkişafını, sosial infrastrukturun və istehsal sahələrinin yaradılmasını, sənayenin inkişafını və s. nəzərdə tutur. Bununla birlikdə, bir sıra problemlərin həllində və sosial-iqtisadi inkişafda strateji aspektlərə və prioritetlərə diqqət yetirmək olar:

− Ağdamın uzunmüddətli inkişafında və inkişaf proseslərində haqlı olan ənənəvi sənaye sahələrinin dirçəldilməsinə və onların yüksək texnologiyalar, innovasiyalar əsasında inkişafına üstünlük vermək məqsədəuyğun olardı;

− Ağdamda və işğaldan azad edilmiş digər ərazilərdə geniş çeşiddə kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün potensialın yaradılması və faktorlardan çıxış etsək, “Ağdam qida və tekstil” ixtisaslaşdırılmış aqrosənaye qrupunun yaradılması təklif olunur;

− Regionda üzümçülüyün böyük inkişaf potensialına və ənənəvi yanaşmaya əsaslanaraq, Ağdamda şərab zavodunun yaradılmasını vacib hesab olunur, burada istehsalçı zavodla birlikdə şərab muzeyi, dünya səviyyəli şərab festivalı və illik Beynəlxalq Şərab Festivalı üçün infrastruktur təşkil etmək təklif olunur;

−“Yaşıl” iqtisadiyyatın mexanizmləri və elementləri Ağdamın yeni iqtisadiyyatın qurulması mərkəzinə çevrilməsində mühüm rol oynayacaq, ona görə də Ağdamda bərpa olunan enerji kompleksinin yaradılması zəruri hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 7 iyul 2021-ci il.

2. Abdinov O. Ağdamda post-müharibə dövründə əldə ediləcək iqtisadi inkişafın dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin hədəf və göstəricilərinə təsiri. “Qarabağda yeni iqtisadiyyat quruculuğu: Ağdamdan inkişaf impulslari” "I Beynəlxalq elmi-praktik konfrans"ın materialları, 2021, s.34-37.

3. Bağırov M. Postmüharibə dövründə Ağdamın inkişaf perspektivləri.

“Qarabağda yeni iqtisadiyyat quruculuğu: Ağdamdan inkişaf impulslari” "I Beynəlxalq elmi-praktik konfrans"ın materialları, 2021, s. 85-87.

4. Hacıyev C. Ağdam rayonunda istehsal müəssisələrinin bərpasi və inkişaf. “Qarabağda yeni iqtisadiyyat quruculuğu: Ağdamdan inkişaf impulslari” "I Beynəlxalq elmi-praktik konfrans"ın materialları, 2021, s.171-175.

5. Əliyev Ş. Ağdamda yeni iqtisadiyyat quruculuğunun strateji aspektləri və prioritetləri. “Qarabağda yeni iqtisadiyyat quruculuğu: Ağdamdan inkişaf impulslari” "I Beynəlxalq elmi-praktik konfrans"ın materialları, 2021, s. 151-156.

6. Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfati sahəsinin bərpasi istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması//Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı 2020, № 4 (34). –s.23-37.

7. Vəliyev A.H. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafının torpaq-iqlim amilləri. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı 2020, № 4 (34). – s. 38-44.

8. http://agdam-ih.gov.az/az/page/12.html

9. https://president.az/az/articles/view/51769

10. https://525.az/news/169220-agdamda-qarabag-universitetininyaradilmasi-cox-onemlidir

11. https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/

XÜLASƏ

Məqalədə, Ağdam rayonunun müasir vəziyyətində yeni iqtisadiyyatın, biznes sahələrinin qurulmasının strateji mərhələləri və öncəlikləri ətraflı şəkildə müzakirə olunur. Ağdamın inkişafında tətbiq edilən plan və strategiyanın, dünya təcrübəsinin ən yaxşı nümunələrini əks etdirdiyi qeyd edilir və ərazinin ənənəvi potensialı əsasında inkişaf üsulları təklif edilir. Məqalə Ağdamın yaranma tarixi, inkişaf prosesləri, rayonda nəzərdə tutulan biznes sahələrinin inkişafı və iqtisadi potesialına dair təfərrüatlı məlumatlar verir. İşğaldan sonra Ağdamın inkişaf prioritetləri və bu sahədəki potensialı araşdırılır, təhlil edilir və qiymətləndirilir. Ağdamın Qarabağın mərkəzində yerləşməsinin strateji üstünlükləri

və əhəmiyyəti vurğulanır. Mövcud resurslar, strateji hədəflər və müəyyən edilmiş prioritetlər çərçivəsində, Ağdamın inkişafında göstərilən istiqamətlərə dair tövsiyələr və təkliflər verilir.

Açar sözlər: *İşğaldan azad edilmiş ərazilər, Ağdam rayonu, biznes sahələri, iqtisadi potensial, strateji hədəflər.*

РАССМАТРИВАЕМЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ БИЗНЕСА В АГДАМСКОМ РАЙОНЕ И АНАЛИЗ ИХ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА

РЕЗЮМЕ

В статье подробно рассматриваются стратегические этапы и предпосылки построения новой экономики, сферы бизнеса в современном состоянии Агдамского района. Отмечается, что план и стратегия, применяемые в развитии Агдама, отражают лучшие образцы мирового опыта, и предлагаются методы развития, основанные на традиционном потенциале территории. В статье представлена подробная информация об истории создания Агдама, процессах его развития, развитии и экономическом потенциале предусмотренных в районе направлений бизнеса. После оккупации приоритеты развития Агдама и его потенциал в этой области исследуются, анализируются и оцениваются. Подчеркиваются стратегические преимущества и важность расположения Агдама в центре Карабаха. В рамках имеющихся ресурсов, стратегических целей и установленных приоритетов даются рекомендации и предложения по указанным направлениям развития Агдама.

Ключевые слова: *Освобожденные от оккупации территории, Агдамский район, районы бизнеса, экономический потенциал, стратегические цели.*

ANALYSIS OF THE PLANNED BUSINESS AREAS AND THEİR ECONOMIC POTENTIAL IN AGHDAM REGION

SUMMARY

The article discusses in detail the strategic stages and priorities of the establishment of a new economy and business sectors in the modern state of Agdam district. It is noted that the plan and strategy used in the development of Agdam reflect the best examples of world experience and methods of development based on the traditional potential of the territory are proposed. The article provides detailed information on the history of Agdam, development processes, development and economic potential of the planned business areas in the district. After the occupation, Agdam's development priorities and potential in this area are examined, analyzed and evaluated. The strategic advantages and importance of Agdam's location in the center of Karabakh are emphasized. Within the framework of the available resources, strategic goals and established priorities, recommendations and suggestions are made on the directions outlined in the development of Agdam.

Keywords: *Liberated territories, Aghdam region, business areas, economic potential, strategic goals.*

UOT 330.341.1:62

STARTAP MALİYYƏLƏŞMƏSİNİN ƏSASLARI

ƏLİ HƏSƏNOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), doktorant

E-mail: hassanoff.ali@gmail.com, a.hasanov@unec.edu.az

Giriş

Startapların maliyyələşdirilməsi sahibkarlıq prosesinin vacib hissəsidir və startapların uğurlu inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bununla belə, bir startap üçün maliyyə mənbələrinin təmin edilməsi prosesi, xüsusən məhdud resursları olan və müəyyən bir təcrübəyə malik olmayan ilkin mərhələdəki müəssisələr üçün çətin ola bilər. Mövcud maliyyələşdirmənin müxtəlif növlərini, investisiya qərarlarına təsir edən amilləri və maliyyələşdirməni təmin edərkən sahibkarların qarşılaşdıqları ümumi çətinlikləri başa düşmək, startap maliyyələşdirməsinin mürəkkəbliyini anlamaq üçün vacibdir.

Son illər ərzində bütün dünyada startapların sayında güclü artımın baş vermişdir. Belə ki, vençur investisiyaları 2021-ci ildə 300 milyard dollar, 2022-ci ildə 209,4 milyard dollar təşkil etmişdir [6]. Bu artım kraudfandinq, mələk investorlar, vençur investisiya kapitalı da daxil olmaqla maliyyələşdirmə mənbələrinin çoxalması ilə müşayiət olundu. Bununla belə, startapların sayı artdıqca maliyyələşdirmə ilə bağlı rəqabət də artır. Buna görə də startapların yalnız kiçik bir hissəsi maliyyə vəsaitlərinə çıxışı effektiv şəkildə təmin etməyi bacarır [2].

Bundan əlavə, startaplar maliyyə mənbələri axtararkən tənzimləyici proseslər, qiymətləndirmə problemləri və gərgin rəqabət də daxil olmaqla bir sıra problemlərlə üzləşirlər. Bu çətinliklər, xüsusilə tənzimləmə mühitinin mürəkkəb və idarə olunmasının baha başa gəldiyi yüksək səviyyədə dövlət tənzimlənməsinə malik iqtisadi mühitdə fəaliyyət göstərən startaplarda özünü göstərir [3].

Bu çətinliklərə baxmayaraq, sahibkarlar startap maliyyələşdirməsinin əsaslarını başa düşməklə və ən yaxşı təcrübələri tətbiq etməklə maliyyələşməni təmin etmək şanslarını artıra bilərlər. Güclü biznes planının hazırlanması, güclü mentorlar, məsləhətçilər və investorlar şəbəkəsinin yaradılması, diqqəti güclü komandanın yaradılmasına yönəltmək və səmərəliliyi artırmaq üçün müasir texnologiyadan istifadə etmək maliyyələşməni təmin etmək üçün vacib strategiyalardandır.

Bu elmi məqalədə startap maliyyələşdirməsinin əsasları haqqında geniş məlumat veriləcəkdir. Biz mövcud maliyyələşdirmənin müxtəlif növlərini, investisiya qərarlarına təsir edən əsas amilləri və maliyyələşdirməni təmin edərkən sahibkarların qarşılaşdıqları ümumi problemləri araşdıracağıq. Geniş araşdırmalara əsaslanaraq, maliyyə mənbələri axtaran sahibkarlar üçün tövsiyələr veriləcəkdir.

Startapların maliyyələşdirmə növləri

Startapların müxtəlif maliyyələşdirilmə mənbələri və hər birinin öz üstünlükləri və mənfi cəhətləri var. Startap tərəfindən seçilən maliyyələşdirmə növü startapın inkişaf mərhələsi, tələb olunan maliyyə vəsaiti və biznesin məqsədləri kimi amillərdən asılıdır. Aşağıda startapın ən çox yayılmış maliyyələşmə növləri qeyd edilmişdir:

İlkin maliyyə: Bu, sahibkarın startapı maliyyələşdirmək üçün öz əmanətlərindən, şəxsi kredit kartlarından və ya dostlarının və ailəsinin köməyindən istifadə etdiyi “özünü maliyyələşdirmə” prosesidir. İlkin maliyyə sahibkara biznesə nəzarəti saxlamağa və kapitalın azalmasının qarşısını almağa imkan verir. Bununla belə, məhdud resurslara görə biznesin inkişafı ləng gedə bilər [1].

Kraudfandinq: Bu, “Kickstarter”, “Indiegogo” və “GoFundMe” kimi platformalar vasitəsilə çoxlu sayda insandan kiçik məbləğdə pul toplamaqdan ibarətdir. Kraudfandinq startaplara öz biznes ideyalarını tanıtmağa və dəstəkçilər toplusu yaratmağa imkan verir. Bununla belə, əhəmiyyətli miqdarda maliyyə tələb edən startaplar üçün uyğun olmaya bilər [4].

Biznes mələkləri: Mələk investorları (və ya biznes mələkləri) öz pullarını startaplara yatıran yüksək xalis sərvətli şəxslərdir. Mələk investorlar adətən startapın ilkin mərhələsində sərmayə qoyur və dəyərli təcrübə və mentorluq təmin edə bilirlər. Bununla belə, onlar çox vaxt sahibkarlıq subyektində əhəmiyyətli hissəyə sahib olub, ideya müəllifindən fərqli məqsədlərə malik ola bilərlər. Bununla da, nəticə etibarilə biznes üzərində ideya müəllifindən daha çox söz sahibi olurlar.

Vençur kapitalı: Vençur kapitalı firmaları, adətən startapın ilkin mərhələlərində, müəyyən pay müqabi-

lində startaplara sərmayə qoyurlar. Vençur investorlar təkcə maliyyə deyil, həm də mentorluq, təcrübə və sənaye əlaqələri təmin edirlər. Bununla belə, vençur investisiyanın maliyyələşdirilməsi yüksəkrəqabətli ola və investor öz investisiyalarından əhəmiyyətli miqdarda səs hüququ tələb edə bilər. Bu da ideya müəllifinin startap üzərindəki nəzarətinin minimallaşmasına gətirib çıxarır.

Korporativ Vençur Kapitalı: Bu, mövcud şirkətlərin strateji məqsədlərinə uyğun gələn startaplara investisiyalarını əhatə edir. Korporativ vençur kapitalı iqtisadi resurslara, təcrübəyə və satış kanallarına çıxışı təmin edir. Lakin investorun sahibkarla ziddiyyətli maraqları ola bilər ki, bu da gələcəkdə startapın inkişafına mənfi təsir edə bilər [11].

Beləliklə, düzgün maliyyə növünün seçilməsi startapın uğuru üçün çox vacibdir. Seçilən maliyyələşdirmə növü startapın inkişaf mərhələsi, tələb olunan maliyyə məbləği və biznesin məqsədləri kimi müxtəlif amillərdən asılı olur. Hər bir maliyyələşdirmə növünün üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini başa düşməklə, əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməklə sahibkarlar öz startaplarını effektiv şəkildə maliyyələşdirə bilərlər.

İnvestisiya qərarlarına təsir edən əsas amillər

İnvestorlar investisiya qərarları verməzdən əvvəl, xüsusən də yüksəkriskli investisiyalar kimi qəbul edilən startaplara gəldikdə, müxtəlif amilləri nəzərə alırlar. Aşağıda investisiya qərarlarına təsir edən əsas amillər qeyd edilmişdir:

Bazarın həcmi və potensialı: İnvestorlar böyük bazara müraciət edən və əhəmiyyətli inkişaf potensialına malik startaplara diqqət göstərirlər. Mövcud problemlərə innovativ həllər təklif edən və unikal dəyər təklifi olan startaplar investorlar üçün daha cəlbedicidir [8].

Komanda: Startap komandasının keyfiyyəti investorlar üçün çox vacibdir, çünki onlar təkcə biznesə deyil, həm də onun arxasında duran insanlara sərmayə qoyurlar. İnvestorlar müvafiq sənaye təcrübəsi, bir-birini tamamlayan bacarıqlar və uğur tarixçəsi olan komanda axtarırlar. Bəzən əvvəlki uğursuz startap cəhdləri də investorlar tərəfindən müsbət təcrübə kimi qəbul edilir [5].

Gəlir modeli: İnvestorlar startapın necə gəlir əldə etməyi planlaşdırdığını anlamaq istəyirlər. Aydın gəlir modeli olan və gəlirliliyə aparan yol xəritəsi nümayiş etdirən startaplar investorlar üçün daha cəlbedicidir.

Müqayisəli üstünlük: İnvestorlar startapın özünü rəqiblərindən necə fərqləndirdiyini və onun müqayisəli üstünlüyünün nə olduğunu bilmək istəyirlər. Unikal texnologiyaya, əqli mülkiyyətə və ya güclü brendə malik startaplar investorlar üçün daha məqbuldur [10].

Cəlbedicilik: Müştərilərin əldə edilməsi, gəlir artımı üzrə strategiya və müştərək fəaliyyət kimi aktiv fəaliyyətə dair sübutları görmək investorlarda maraq doğurur. Cəlbedicilik qabiliyyətini nümayiş etdirə bilən startapların maliyyələşmə ehtimalı daha yüksəkdir [8].

Beləliklə, startaplarda investisiya qərarlarına bir neçə əsas amil təsir edir. Bu amillərə bazarın həcmi və potensialı, komanda, gəlir modeli, müqayisəli üstünlük və cəlbedicilik daxildir. Bu amilləri aydın şəkildə başa düşə bilən və öz startapının dəyər təklifini effektiv şəkildə çatdıra bilən sahibkarların investisiya cəlb etmək ehtimalı daha yüksəkdir.

Sahibkarların qarşılaşdıqları əsas problemlər

Sahibkarlıq asan deyil və sahibkarların qarşılaşdıqları bir sıra çətinliklər var. Aşağıda sahibkarların qarşılaşdıqları ən əsas problemlərdən bəziləri verilmişdir:

Maliyyələşməyə çıxış: Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, sahibkarlar üçün ən mühüm problemlərdən biri maliyyələşmə imkanıdır. Startapların ilkin mərhələsində investorlardan və ya ənənəvi kredit təşkilatlarından maliyyə vəsaitlərini təmin etmək çətin ola bilər. Çünki investorlar ideya mərhələsindəki biznesləri yüksək riskli hesab edirlər.

İstedadlı insanların tapılması və işə götürülməsi: Ən yaxşı istedadların işə götürülməsi və saxlanılması hər bir startapın uğurlu olması üçün vacibdir. Lakin eyni istedad fondu naminə daha böyük, köklü şirkətlərlə rəqabət aparan sahibkarlar üçün bu proses çətin ola bilər. Hər halda böyük şirkətlərin əmək bazarında təklif etdiyi şərtlər işçilər üçün daha cəlbedicidir [9].

Marketinq və müştərilərin cəlb edilməsi: Sahibkarlar tez-tez effektiv marketinq yolu ilə müştəri qazanmaq üçün mübarizə aparırlar. Belə ki, onlar potensial müştərilər arasında öz brendləri haqqında məlumatlılıq yaratmalı və məhdud resursları olan müştəriləri cəlb etməlidirlər. Bir startapın məhsulunu və ya xidmətini rəqiblərdən fərqləndirmək çətin ola bilər. Buna görə də startaplar yeni həllər üzərində qurulmalıdır.

İnkişafın idarə edilməsi: Sahibkarlar öz startaplarının böyüməsini effektiv şəkildə idarə etməlidirlər, çünki sürətli inkişaf komanda və infrastrukturun genişləndirilməsi kimi əməliyyat problemləri yarada

bilər. Bu imkanlar lazımi sürətdə artırılmasa biznes sürətli inkişafdan sonra qəfil çöküş mərhələsinə daxil ola bilər.

Qeyri-müəyyənlik və risk: Biznesə başlamaq mahiyyət etibarilə risklidir və sahibkarlar hər gün qeyri-müəyyənlik və risklə üzləşirlər. Məhdud məlumatlarla qərarlar qəbul etmək və sahibkarlıq fəaliyyətinin qeyri-müəyyənliyi ilə gələn stresi idarə etmək çətin ola bilər. Buna görə də startapların idarə edilməsi ciddi psixoloji və məlumat hazırlığı tələb edir.

Beləliklə, sahibkarlar maliyyələşməyə çıxış, istedadların işə götürülməsi və saxlanılması, marketinq və müştərilərin cəlb edilməsi, inkişafın idarə edilməsi, qeyri-müəyyənlik və risk də daxil olmaqla bir sıra ümumi problemlərlə üzləşirlər. Bu çətinliklər qorxulu ola bilər, lakin əzmkarlıq və öyrənmək istəyi ilə sahibkarlar onların öhdəsindən gələ və uğurlu biznes qura bilərlər [7].

Sahibkarlar üçün tövsiyələr

Sahibkarlıq fəaliyyətində məlumatsız insanlar deyil, düzgün düşüncə və strategiya ilə fəaliyyət göstərənlər uğur qazana bilirlər. Aşağıda sahibkarlara biznes qurmaq və inkişaf etdirməklə bağlı çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün bəzi tövsiyələr verilmişdir:

Güclü biznes planı hazırlamaq: Sahibkarların hədəf bazarını, rəqabət qabiliyyətini və maliyyə proqnozlarını anlamaq üçün güclü biznes planı vacibdir. Bu, həm də investorlardan və ya kreditorlardan maliyyə vəsaitinin cəlb edilməsinə kömək edə bilər.

Güclü komanda yaratmaq: Sahibkar vizyonunu və iş etikasını bölüşən istedadlı şəxslərdən ibarət komanda ilə özünü əhatə etməklə istənilən startapın uğurlu olmasını təmin edə bilər. Sahibkarlar yüksək istedadlı kadrları işə götürmək və saxlamaq üçün vaxt və resurs sərf etməlidirlər.

İnnovasiyaları qəbul etmək: Sahibkarlar risk götürməyə və yeni ideyalar və texnologiyalarla sınaq keçirməyə hazır olmalıdırlar. İnnovasiyaları qəbul etmək onlara məhsul və ya xidmətlərini rəqiblərindən fərqləndirməyə və yeni imkanlar yaratmağa kömək edə bilər.

Müştəri təcrübəsinə diqqət etmək: Müştəri təcrübəsi hər bir startapın uğuru üçün vacibdir. Çünki məmnun müştərilərin daimi müştərilərə çevrilmək və başqalarını da mövcud sahibkarlıq subyektinə yönləndirmək ehtimalı daha yüksəkdir. Sahibkarlar diqqətini mükəmməl müştəri xidməti göstərməyə və müştəri təcrübəsini daim təkmilləşdirməyə yönəltməlidirlər.

Dayanıqlı olmaq: Biznesə başlamaq, onu inkişaf etdirmək çətin və stresli ola bilər. Sahibkarlar maneələri, problemləri və uğursuzluqları aradan qaldırmaq üçün müxtəlif iqtisadi vəziyyətlərə uyğunlaşmağı bacarmalıdırlar. Uğursuzluqlardan və səhvlərdən nəticə çıxarmağa və lazım gəldikdə strategiyalarını dəyişməyə hazır olmalıdırlar [12].

Nəticə

Nəticə etibarı ilə, startapın maliyyələşdirilməsi hər bir sahibkarlıq fəaliyyətinin mühüm aspektidir. Mövcud maliyyələşdirmə növlərini və investisiya qərarlarına təsir edən əsas amilləri başa düşmək sahibkarlara maliyyə mənbələri axtararkən əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə kömək edə bilər. Bununla belə, maliyyələşdirmənin təmin edilməsi uğurlu biznes qurmaq və inkişaf etdirmək üçün yalnız ilk addımdır.

Sahibkarlar həmçinin bazar rəqabəti, istedadların əldə edilməsi, innovasiyalar, müştəri təcrübəsi və davamlılıq da daxil olmaqla çoxsaylı problemlərlə üzləşirlər. Bu problemlərin həlli strateji planlaşdırmanın, resursların bölüşdürülməsinin və uyğunlaşmanın uğurlu vəhdətini tələb edir. Bu çətinlikləri uğurla həll edən və bizneslər üçün möhkəm təməl quran sahibkarlar əhəmiyyətli inkişafa və gəlirə nail olurlar. Bununla belə, məlumatlı olmaq, dəyişən bazar şərtlərinə və müştəri ehtiyaclarına uyğunlaşmağa davam etmək vacibdir.

Beləliklə, startapın maliyyələşdirilməsi və sahibkarlıq fəaliyyəti mürəkkəb və çətin işdir. Halbuki düzgün düşüncə tərzi, strategiyalar və resurslarla sahibkarlar məqsədlərinə çata, o cümlədən iqtisadiyyatın böyüməsinə və innovasiyaya töhfə verə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bplans (2023). Why Bootstrapping Might Be the Best Way to Fund Your Startup. Available at: https://articles.bplans.com/bootstrapping-is-startup-funding-oxymoronic/

2. CB Insights (2021). The State of Venture Capital 2021 Report. Available at: https://www.cbinsights.com/research/report/state-of-venture-capital-report/

3. Deloitte (2021). Venture Capital and the Regulatory Landscape: Navigating the Regulatory Environment for Startups. Available at: https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/us/Documents/strategy/us-strategy-venturing-capital-regulatory-landscape.pdf

4. Entrepreneur (2022). Crowdfunding: Pros and Cons for Entrepreneurs. Available at: https://www.entrepreneur.com/article/228125

5. Entrepreneur (2023). Here's What's Brewing in the Minds of Startup Investors. Available at: https://www.entrepreneur.com/starting-a-business/what-do-investors-look-for-in-startups/442774#:~:text=%2D%20Investors%20seek%20key%20characteristics%20in,and%20a%20sound%20financial%20strategy

6. Ernst and Young (2023). 2022 recap: second highest year for VC investment, but winter is here: 2023. Available at: https://www.ey.com/en_us/growth/venture-capital/q4-2022-venture-capital-investment-trends

7. Fong E. Y., Jabor M.K., Zulkifli A.H. and Hashim M.R. (2019), " Challenges Faced by New Entrepreneurs and Suggestions How to Overcome Them", Advances in Social Science, Education and Humanities Research, vol. 470, 223-227.

8. Forbes (2018). Investing In A Startup? Eight Critical Factors To Consider. Available at: https://www.forbes.com/sites/forbesfinancecouncil/2018/03/07/investing-in-a-startup-eight-critical-factors-to-consider/?sh=7430ab3b7dac

9. Forbes (2021). The Biggest Challenges Faced By Startups. Available at: https://www.forbes.com/sites/abdoriani/2021/11/18/the-biggest-challenges-faced-by-startups/?sh=bd7ab7449564

10. Harvard Business Review (2021). How Venture Capitalists Make Decisions. Available at: https://hbr.org/2021/03/how-venture-capitalists-make-decisions

11. Harvard Business Review (2022). Is Corporate Venture Capital Right for Your Startup? Available at: https://hbr.org/2022/07/is-corporate-venture-capital-right-for-your-startup

12. Small Business Administration (2023). Business Guide. Available at: https://www.sba.gov/business-guide

XÜLASƏ

Məqsəd: Bu məqalə startapların maliyyələşdirmə və investisiya qərarlarına təsir edən əsas amillər haqqında ümumi məlumat vermək məqsədi daşıyır. Bu tədqiqatın məqsədi sahibkarlara öz müəssisələri üçün maliyyə mənbələri axtararkən əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmələrinə kömək etmək və sahibkarların qarşılaşdıqları ümumi problemlərin aradan qaldırılması üçün tövsiyələr verməkdir.

Metodologiya: Bu məqalə akademik jurnallar, sənaye hesabatları və onlayn nəşrlər kimi ikinci dərəcəli mənbələrdən istifadə edərək keyfiyyət metodundan istifadə edir. Məqalədə startap maliyyələşdirmə növləri, investisiya qərarlarına təsir edən əsas amillər və sahibkarların üzləşdiyi əsas problemlər haqqında ümumi məlumat verilir.

Nəticələr: Bu araşdırmanın nəticələri göstərir ki, maliyyə mənbələri axtaran sahibkarlar öz biznes ehtiyaclarına və inkişaf potensialına əsaslanaraq şəxsi vəsaitlər, kraudfandinq, vençur kapitalı və mələk sərmayəsi kimi müxtəlif maliyyələşdirmə imkanlarını nəzərdən keçirməlidirlər. Sahibkarlar həmçinin bazarın ölçüsü, rəqabət, komanda, biznes modeli və maliyyə proqnozları kimi investisiya qərarlarına təsir edən əsas amillərə diqqət yetirməlidirlər.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Bu tədqiqat startapların maliyyələşdirilməsi və sahibkarlıq haqqında dəyərli fikirlər təqdim etsə də, müəyyən məhdudiyyətləri var. Tədqiqat yalnız ikinci dərəcəli mənbələrə əsaslanır və nəticələri bütün hallar üzrə ümumiləşdirilə bilməz.

Praktik nəticələr: Bu tədqiqatın praktiki nəticələri ondan ibarətdir ki, öz müəssisələri üçün maliyyə mənbələri axtaran sahibkarlar hərtərəfli bazar araşdırması aparmalı, möhkəm biznes planı hazırlamalı, güclü komanda yaratmalı, innovasiyaları qəbul etməli və diqqətini müştəri təcrübəsinə yönəltməlidir.

Elmi yenilik: Bu tədqiqatın elmi yeniliyi onun investisiya qərarlarına təsir edən əsas amillər və sahibkarların üzləşdiyi çətinliklər də daxil olmaqla, startapın maliyyələşdirilməsi və sahibkarlığın hərtərəfli icmalını təqdim etməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: *startap maliyyələşdirməsi, sahibkarlıq, investisiya, vençur kapital.*

STARTUP FINANCING: UNDERSTANDING THE FUNDAMENTALS

Ali N. Hasanov
PhD Student,
Azerbaijan State University of Economics (UNEC),
hassanoff.ali@gmail.com, a.hasanov@unec.edu.az

ABSTRACT

Purpose: This article aims to provide an overview of startup financing and the key factors influencing investment decisions. The purpose of this study is to help entrepreneurs make informed decisions when seeking funding for their ventures and to provide recommendations for overcoming common challenges faced by entrepreneurs.

Methodology: This article employs a qualitative research methodology, drawing on secondary sources such as academic journals, industry reports, and online publications. The article presents an overview

of the types of startup financing available, the key factors influencing investment decisions, and the common challenges faced by entrepreneurs.

Findings: The findings of this study suggest that entrepreneurs seeking financing should consider various financing options, such as bootstrapping, crowdfunding, venture capital, and angel investing, based on their business needs and growth potential. Entrepreneurs should also pay attention to key factors that influence investment decisions, such as market size, competition, team, business model, and financial projections.

Research limitations: While this study provides valuable insights into startup financing and entrepreneurship, it is not without limitations. The research relies solely on secondary sources, and the findings may not be generalizable to all contexts.

Practical implications: The practical implications of this study are that entrepreneurs seeking funding for their ventures should conduct thorough market research, develop a solid business plan, build a strong team, embrace innovation, and focus on customer experience.

Originality: The originality of this study lies in its comprehensive overview of startup financing and entrepreneurship, including the key factors influencing investment decisions and the challenges faced by entrepreneurs.

Keywords: Startup Financing, Entrepreneurship, Investment Decisions, Venture Capital.

ОСНОВЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ СТАРТАПОВ

Али Н. Гасанов
Докторант,
Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC),
hassanoff.ali@gmail.com, a.hasanov@unec.edu.az

РЕЗЮМЕ

Цель: Цель этой статьи дать обзор ключевых факторов, влияющих на финансирование стартапов и инвестиционные решения.. Цель этого исследования – помочь предпринимателям принимать обоснованные решения при поиске финансирования для своих предприятий и дать рекомендации по преодолению общих проблем, с которыми сталкиваются предприниматели.

Методология: В этой статье используется метод с использованием вторичных источников, таких как академические журналы, отраслевые отчеты и онлайн-публикации. В статье представлен обзор видов финансирования стартапов, ключевых факторов, влияющих на инвестиционные решения, и общих проблем, с которыми сталкиваются предприниматели.

Выводы: Результаты этого исследования показывают, что предприниматели, ищущие финансирование, должны рассмотреть различные варианты финансирования, такие как личные средства, краудфандинг, венчурный капитал и ангельское инвестирование, исходя из потребностей своего бизнеса и потенциала роста. Предприниматели также должны обращать внимание на ключевые факторы, влияющие на инвестиционные решения, такие как размер рынка, конкуренция, команда, бизнес-модель и финансовые прогнозы.

Ограничения исследования: Хотя это исследование дает ценную информацию о финансировании стартапов и предпринимательстве, оно не лишено ограничений. Исследование опирается исключительно на вторичные источники, и результаты могут быть не применимы ко всем контекстам.

Практические выводы: Практические выводы из этого исследования заключаются в том, что предприниматели, ищущие финансирование для своих предприятий, должны провести тщательное исследование рынка, разработать надежный бизнес-план, создать сильную команду, внедрить инновации и сосредоточиться на клиентском опыте.

Оригинальность: Оригинальность этого исследования заключается в его всестороннем обзоре финансирования стартапов и предпринимательства, включая ключевые факторы, влияющие на инвестиционные решения, и проблемы, с которыми сталкиваются предприниматели.

Ключевые слова: *финансирование стартапов, предпринимательство, инвестиционные решения, венчурный капитал.*

UOT 33

LPG MARKET IN UKRAINE

PUNHAN HUSEYNOV
Doctoral student of Azerbaijan State University of Economics,
Leading expert of the Crude oil and oil products Trading Operations
Division of SOCAR Marketing and Operations Department

E-mail: huseynovpunhan@gmail.com

Population and Economics in Ukraine

The population of Ukraine has decreased by 15% percent over the last 30 years. According to World Population Review, it is expected to decrease further by 15%, reaching 35 million people by 2050. Approximately 3 million people live in the capital of Ukraine, with 1.8 million in Kyiv Oblast. According to the UN and Statistics agency, around 30% of the total population lives within the Eastern borders, while Donetsk and Dnipropetrovsk are the most densely populated regions with 4.1 and 3.1 million people, respectively [1]. The country had a relatively low GDP per capita of USD 3727 in 2020. One of the reasons for this low figure was the pandemic which contributed to the recession in 2020 causing a decline in economic activity, dropping fixed assets, and postponing investments by companies. Another external reason was the IMF putting the 18-month, USD 5 Billion Stand-By Arrangement with Ukraine to support macroeconomic and financial stability on hold. Ukraine has an association agreement with the European Union and international commitments (including the IMF) to work on reforms to improve its energy efficiency in alignment with the OECD.

Figure 1: Ukraine's historical and projected population decline

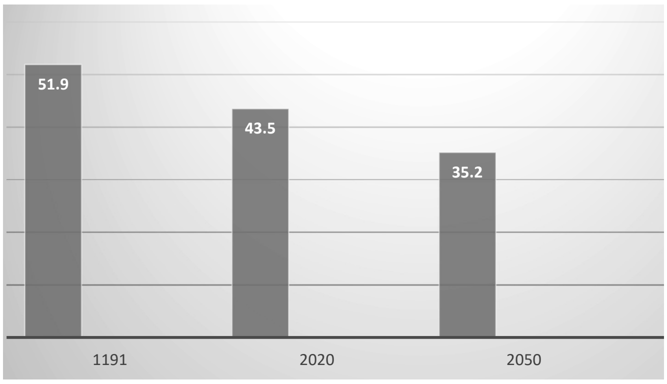

Source: *https://worldpopulationreview.com/*

According to the European Commission, Ukraine mainly exports seed oils, corn, iron ore, wheat, semi-finished iron, hot-rolled iron, insulated wire, rapeseed, and ferroalloy. Its imports include refined petroleum, cars, medicaments, coal briquette, petroleum gas, semiconductor devices, pesticides, and broadcasting equipment.

LPG Overview

Liquefied petroleum gas (LPG) is a product of natural gas field extraction and crude oil refining. Therefore, its recovery and use contribute to making the most of our energy resources. LPG is a colorless liquid that mainly consists of butane, propane, or a mixture of both. Propane and butane are quite similar chemically, but the minor differences in their properties make them especially suitable for specific uses [2].

Propane's lower boiling point is perfect for outdoor storage. It is primarily used for central heating, commercial application, cooking, and transport. Butane is mainly shipped in cylinders for portable applications such as mobile heaters and can also be used as a propellant, refrigerant, or as fuel for welding torches. LPG is non-toxic but highly flammable and used as a portable, clean, safe, and efficient source of energy by end-users, according to Energypedia. It offers instant, perfectly controllable heat. It is now globally recognized as a low-carbon, low-polluting fuel and contributes to reducing greenhouse gas emissions, improving air quality, and fighting deforestation. LPG is gaseous at normal temperatures and pressures. When subjected to modest pressure, it changes to a liquid and can be stored in cylinders or bulk tanks. It turns back into gas when this pressure is released. In its liquid form, it looks like water. Interestingly, because of its unique properties, 270 liters of LPG gas can be compressed into 1 liter of liquid LPG, allowing it to be transported in compact containers.

Recently, new methods of producing LPG from renewable sources and waste have been developed, called BioLPG. These forms of BioLPG also provide all the advantages of LPG. According to the WHO,

4.3 million people die from exposure to household air pollution every year. The switch from traditional biomass such as wood or dung to LPG can also profoundly impact society, especially the lives of lower-income families and women in terms of health, safety, and efficient cooking [4]. Since LPG is easily stored, it can be distributed virtually anywhere. When burned, it has low emissions, making it well-suited for transportation fuel. It is also used in large-scale power generation. LPG has over a thousand applications, currently providing 3% of all energy consumed worldwide. Over a billion people use LPG and depend on it at home, on farms, and in other businesses.

LPG used as a transportation fuel is called autogas. Russia has the largest autogas market in terms of volume. However, according to Aygaz, Turkey has the highest number of autogas vehicles globally. Ukraine has more than 2.6 million autogas-operated vehicles, ranking it fifth in the world according to the WLPGA. The number of autogas vehicles in Ukraine increased by 350,000 within a year. These vehicles that run on autogas are formerly gasoline-powered vehicles that have been upgraded to use LPG by installing a separate fuel system that allows the vehicle to switch between autogas and gasoline. This provides extra flexibility for vehicle owners to seamlessly change from one fuel to another through the flick of a switch on the vehicle's dashboard [6]. Another factor for the increase in autogas use was the substantial infrastructural damage caused by the conflict in eastern Ukraine, which disrupted pipeline distribution of other fuels. Autogas, on the other hand, is easier to distribute since it only needs tanker trucks to be transported. The octane number of LPG is higher than gasoline. However, autogas requires more than 20% more LPG (in liters) to cover the same distance compared to gasoline. Worldwide, there are around 20 companies specialized in autogas models, as it has become more popular. Kyiv city and the Kyiv region account for around 20% of Ukraine's autogas demand. In addition, Ukraine has more than 5200 retail autogas sites, which increases the usage of LPG by the transport sector [8].

Entities and end-users are presently engaged in renovating older homes to reduce energy consumption and emissions by replacing coal and oil heating systems with LPG-based systems. According to NaftoRynok, LPG consumption in Ukraine more than doubled over recent years, dominated by the autogas sector. The sector accounts for well over a fifth of all road fuel sales. Moreover, according to local traders, there has been a high demand for LPG in the agricultural sector due to the high prices of natural gas, which is consumed during grain production. Naftogaz is the largest state-owned fuel and energy company in Ukraine. Shebelynka, Livgasvydobuvannaya, and Poltavagasvydobuvannaya are Naftogaz's

Figure 2: LPG consumption according to industry in Ukraine

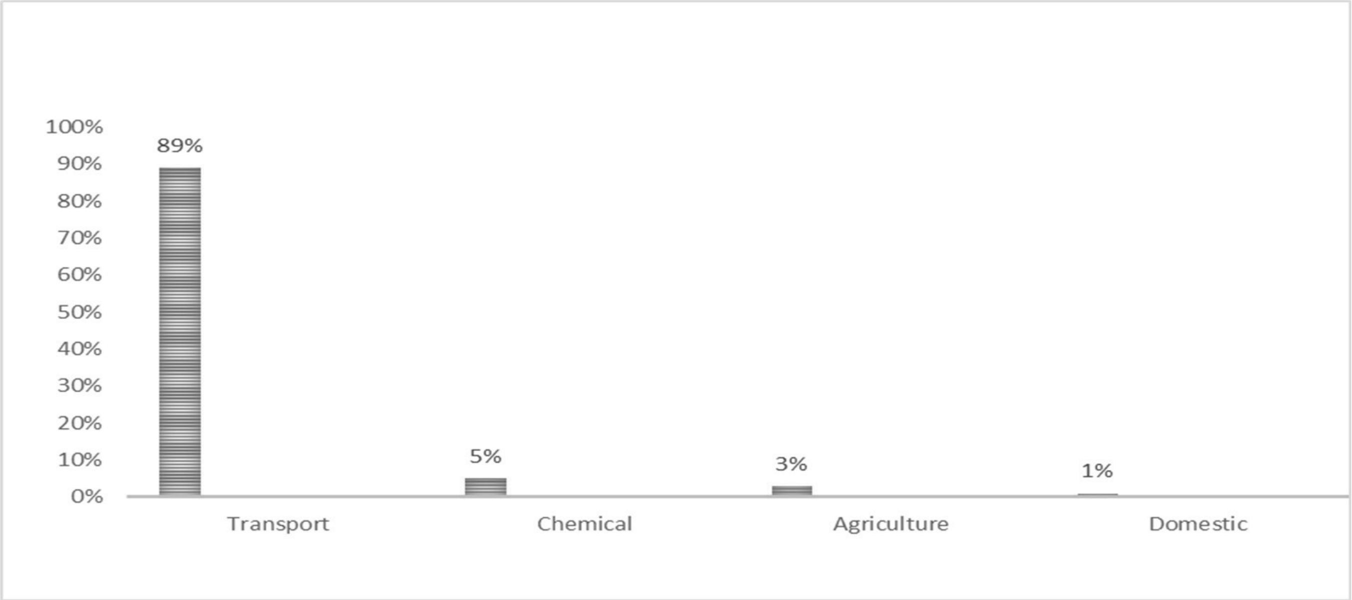

Source: *https://auto-gas.net/*

three main gas processing in the country. Domestic production by refineries and gas processing stations has decreased by 40% in recent years, plateauing at 400 tons per year. As a result of the decline in production, LPG imports have increased by more than a factor of 12 in this period.

Ukraine consumes only 20% of its own LPG production. According to Ukrnafta, the government is obligated to supply part of the extracted LPG to address the needs of its population. The Government of Ukraine supports the autogas sector by exercising lower tax duties on LPG than gasoline and diesel. Furthermore, since a sudden increase in LPG prices can affect public transportation, minibusses are often equipped with gas equipment . Currently, Ukraine exports more than 1.6 million tons of LPG, according to the WLPGA. Local traders base their prices on Argus Media. Argus Media is a platform dedicated to the assessment and analysis of international energy and commodity markets.

Supply of LPG and its Impact on the Market in 2021

In 2021, Ukraine started facing issues with LPG delivery which had the immediate effect of increasing prices from 12 to 18 hryvnia. Furthermore, as per European Union Directives, the country is not obligated to maintain a minimum stock of LPG which also partly contributed to the price increase [10].

LPG supply in Ukraine is divided among its regions. Western regions receive their main supply overland from Belarus and the eastern and central areas from Russia and Kazakhstan's overland routes. Only the southern regions receive their main LPG supplies by sea. Russia accounts for 40.4%, Kazakhstan accounts for 33.5%, and Belarus accounts for 22.2% of the exported volumes of propane to Ukraine. In 2021, Russia remained the largest supplier of LPG to the Ukrainian market despite decreases in shipments, as reported by Argus Media. Kazakh traders increased their LPG supply compared to 2021 , reaching record levels but remaining second in relation to other sources. Belarus also decreased its LPG supply compared to previous years. Russia and Kazakhstan were exporting around 74% of all volumes of LPG to Ukraine.

Table 1: LPG supplied to Ukraine by it's primary providers

Country	Volume (Thousand)	Percentage
Russia	652.8	40.4%
Kazakhstan	501	33.5%
Belarus	341	22.2%

Source: *https://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/ukraine/*

Tengizchevroil (TCO) is a major supplier of propane and butane from Kazakhstan. Over the last five years, TCO produced around 1.5 million tons of LPG. However, there have been several issues in providing this supply to Ukraine.

The first issue started when KazMunaygas and TCO agreed that TCO would supply 0.55 million tons of liquified gas to the upcoming petrochemical industry plant in western Kazakhstan. The second issue came about In April 2021 when Swiss-based trader and Russia's exclusive diesel and LPG supplier, Proton Energy, suspended shipments to Ukraine. The reason for the suspension was the seizure of Proton Energy-owned diesel running through the Ukrainian Oil and Gas Association pipeline which connects to Russia. This pipeline with a capacity of 3.5 million tons per year connects Russia to Ukraine, Belarus, and Poland. Proton Energy also owns a sizeable retail gas station network in Ukraine named Glusco. It happened that Ukrainian law enforcement arranged searches at Glusco gas stations and stopped their operations. These seizures caused the company significant financial losses [15].

The third issue began when sanctions were placed against Belarus. Belarussians actively competed in the Ukrainian market with their transportation leverage and contractual terms. The contracts were either spot or long-term contracts that offered significant discounts. Ukraine faced a difficult choice in June 2021 with the European Union imposing sanctions against 78 Belarussian individuals and 8 organizations due to the country's human rights violations. Net foreign exchange losses to Belarus from the termination of petroleum product exports to the European Union may amount to up to USD 500 million per year. If Ukraine is included in this estimate, the number reaches almost USD 1 billion. According to the EU website, this decision was made in connec-

tion with the escalating human rights issues in Belarus. On August 9, 2021, the United States imposed sanctions against several Belarusian businessmen and the companies associated with them [16].

Traditionally, LPG prices tend to increase in the summer due to LPG's active use for household needs at resorts and summer houses. In addition, LPG has become an attractive alternative to automobile fuel due to rising petrol prices. The fourth issue mainly concerns non-resident companies who wish to participate in tenders from the Ukrainian Energy Exchange. Non-resident companies are liable to pay VAT just like resident companies. However, they are not eligible for tax refunds since they do not have VAT registration. Refunds would require establishing a resident company in Ukraine, and this is not attractive to non-resident companies.

The fifth issue arose when new Russian LPG importers raised their long-term contract prices. According to NaftoRynok, SNEL Energy, a new importer, offered higher prices to local traders in Ukraine who were not comfortable signing their long-term contracts and went along with spot contract volumes. Furthermore, as reported by Argus Media, some of the spot contract LPG imports were conducted by sea instead of the traditional railroad routes. This was because most Russian railroad tankers have been sanctioned in Ukraine, causing some Russian LPG refineries to fear sending their own tankers through customs in case they find themselves stuck at the border indefinitely or return without unloading. In 2021, Russian oil refiners assumed an obligation to the OPEC, agreeing to reduce oil production. As per Argus Media reports, spot shipments of LPG were reduced by the Ministry of Economic Development and Trade (MEDT) as well. It became necessary for every local trading company in Ukraine that was interested in Russian LPG to acquire an MEDT-issued permit, which caused uncertainty about the supply and its quantity. This regulation was enforced to ensure that the resource would not be sold to the government or military, reserving it for the local Ukrainian market alone [18]. According to TASS Media, in August 2021, Russia's Ministry of Energy agreed with LPG producers to redirect about 40,000 Mt of LPG to the local market instead of exporting it. Argus Media also reported an accident at one of the Russian refineries, which hiked the market due to the uncertainty around the extent of the damage. Additionally, there were transportation delays due to snowfall. LPG consumption was expected to decrease due to the new year and Christmas holidays at the end of 2021, so there was no expected deficit as per reports from local traders on Argus Media. The demand and consumption is expected to rise by the end of January 2022 [11].

Trade Proposal

As we can see, the LPG market has faced severe challenges. However, positioning LPG as a transitional fuel may help the industry in the medium term. Furthermore, the production of renewable LPG opens additional opportunities in light of recent environmental restrictions. Renewable LPG can be a suitable alternative fuel even though its production sources are limited. Additionally, LPG will not lose its relevance as a raw material for petrochemicals, where a drop in demand, if it happens, will not be extreme. In recent years, the shift from the fuel market to the chemical one has been a characteristic trend in the oil and gas sector. Here, the LPG market is in the mainstream. All these reasons allow us to provide an optimistic forecast for the future of the LPG market.

2021 was full of events that the market will remember for a while. Local traders successfully demonstrated the ability to supply the Ukrainian market with LPG despite the political situation with Belarus, restrictions from Kazakhstan, and other transportation issues with Russia. The dependence on Russia, Belarus, and Kazakhstan shows a clear lack of diversification of foreign supplies. This dependence on three countries carries significant risk. The trade proposal being drafted to address this risk will be based on past shipments which, while not as significant, were able to enter Ukraine competitively priced. In September 2021, the Gas Honour tanker imported LPG equivalent to 5000 Mt as a mix of propane and butane from the Escravos plant in Nigeria to the port of Odesa, according to Argus Media. The vessel made several stops, and Odessa was one of them. Further on, traders shall explore the Nigerian market to import a larger quantity. Below are the LPG import routes.

Ultramarine Trading has delivered LPG from the port of Temryuk to port Nikolayev in quantities of around 1000 Mt. This is very low compared to demand. However, the companies intend to explore alternative sea routes [20].

Figure 3: Ukrainian LPG import routes

Source: *http://www.ukrstat.gov.ua/*

Ukraine is now considering supplies of LPG from Qatar. The price in Qatar is very competitive; however, the vessel capacity needs to be at least 30,000 Mt. According to Argus Media, some traders have imported LPG from neighboring countries such as Lithuania, Latvia, and Poland. There is also potential in the Balkan countries, Turkey, and the Mediterranean since they have competitive prices and established sea routes. Previously, the economic aspect of sea routes was not attractive compared to overland deliveries. However, as LPG prices peak, it has become economically justifiable. The same vessel, Gas Honour, has delivered 2,500 Mt of propane and 2,500 Mt of butane separately from Greece to Odessa, according to Argus Media. It was a ship-to-ship transfer between Very Large Gas Carriers.

Apart from finding alternative reliable LPG suppliers, a key task could be further infrastructural development. Ukraine has significant potential to become a powerful LPG transit hub and storage facility for Europe because of its strategic location and infrastructure. The infrastructure comprises large underground storage facilities and railway tankers, which are key to driving opportunities in energy pathways and attracting additional investment. Building lower-cost and commercially-flexible floating storage stations is another opportunity.

Figure 4: Small-Scale LPG FSU (Floating Storage Unit)

Source: *https://oec.world/*

Furthermore, establishing "Affordable LPG Freezone Warehouse Storage" facilities for non-resident companies to use in transportation across the Ukrainian border and customs and improving cross-border connection points are other infrastructural developments with significant potential benefits. They could be implemented by hiring a consulting firm with relevant field experience or onboarding an established entity as an advisory authority.

Another suggestion would be for the government to encourage more private companies to participate in LPG production. LPG traders expressing interest in local exploration just need a little push to get involved. Operational costs are low; however, the construction of capacities is higher than in other energy sectors. International experience shows that the most effective means would be introducing financial and tax incentives and forming public-private partnerships, thereby attracting foreign investment. The last suggestion would be for local traders to focus on futures contracts and prepayment options. Under futures contracts, traders would undertake an obligation to purchase LPG at an agreed price until contract expiry. The price lock would ease planning and help avoid any LPG deficit. Also, exploring the full prepayment option could lead to valuable discounts being offered. The investments required to implement the suggestions are significant, however, the opportunities far outweigh the costs.

Result

The main purpose of the paper is to show how LPG market forms in any European country in the example of Ukraine. Moreover, advantages of LPG and issues in providing this supply to Ukraine is investigated in paper in 2021. International experience shows that the most effective means would be introducing financial and tax incentives and forming public-private partnerships, thereby attracting foreign investment. The amount of money needed to put these ideas into practise is substantial, yet the benefits significantly surpass the expenses.

REFERENCES

1. *https://worldpopulationreview.com/*
2. *https://energypedia.info/wiki/Liquefied_Petroleum_Gas_(LPG)*
3. *https://www.imf.org/en/Home*
4. *https://www.naftogaz.com/*

5. https://www.worldometers.info/world-population/ukraine-population/

6. https://www.who.int/

7. https://www.wlpga.org/

8. https://auto-gas.net/

9. https://www.europeansanctions.com/

10. https://www.kmg.kz/

11. https://www.argusmedia.com

12. https://www.scribd.com/home

13. https://www.intechopen.com/

14. https://www.ukrainegasinvestmentcongress.com/

15. https://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/ukraine/

16. https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/november/tradoc_155103.pdf

17. https://www.un.org/en/

18. https://www.ceicdata.com/en

19. https://oec.world/

20. http://www.ukrstat.gov.ua/

21. https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/eastern-partners/Snapshot-of-32.Ukraines-Energy-Sector-EN.pdf

ABSTRACT

In recent decades, one of the main focuses of scientific research has been on energy security and its provisions. In this regard, Ukraine, one of Europe's oil and gas importers, has taken normative-legal and administrative measures to effectively use Liquefied petroleum gas (LPG) and its potential in accordance with global trends, as well as implemented structural reforms.

The study indicates population and economics of the Ukraine which has played an important role in Ukraine's energy market. The main purpose of the study is to identify the supply of LPG to Ukraine and its Impact on the Market in 2021.

Key words: *Ukraine, Europe, energy security, oil and gas, LPG.*

P.Huseynov

Ukraynada MNQ bazarı

XÜLASƏ

Son onilliklərdə elmi tədqiqatların əsas istiqamətlərindən biri enerji təhlükəsizliyi və onun təmin edilməsinə yönəlmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, Avropanın neft və qaz təminatçılarından biri olan Ukraynada mayeləşdirilmiş neft qazından (MNQ) və onun potensialından qlobal tendensiyalara uyğun səmərəli istifadə olunması üçün normativ-hüquqi və inzibati tədbirlər görülmüş, struktur islahatları həyata keçirilmişdir.

Tədqiqat işində enerji bazarında mühüm rol oynayan Ukraynanın əhalisi və iqtisadiyyatı araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi Ukraynaya MNQ tədarükünü və onun 2021-ci ildə bazara təsirini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: *Ukrayna, Avropa, enerji təhlükəsizliyi, neft və qaz, MNQ.*

П.Гусейнов

Рынок СУГ в Украине

РЕЗЮМЕ

В последние десятилетия одно из основных направлений научных исследований сосредоточено на энергетической безопасности и ее обеспечении. В связи с этим в Украине, которая является одним из европейских поставщиков нефти и газа, приняты нормативно-правовые и административные меры и реализованы структурные реформы для эффективного использования сжиженного нефтяного газа (СУГ) и его потенциала в соответствии с мировыми тенденциями.

В исследовании рассматривается население и экономика Украины, которая играет важную роль на энергетическом рынке. Основная цель исследования – определить поставки СУГ в Украину и их влияние на рынок в 2021 году.

Ключевые слова: *Украина, Европа, энергетическая безопасность, нефть и газ, СУГ.*

UOT 334

BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS MALİYYƏLƏŞMƏ MƏNBƏLƏRİ

VƏLİCAN RƏCƏBOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant
E-mail: patriotic_87@mail.ru

Giriş

Sahibkarlığın Kuratko tərəfindən irəli sürülmüş təriflərindən birində göstərilir ki, "Sahibkarlıq yeni ideyaların və yaradıcı həllərin tapılması və həyata keçirilməsi üçün enerji və ehtirasın tətbiqini tələb edən fürsəti tanımaq üçün dinamik görmə qabiliyyəti, dəyişiklik və yaradılış prosesidir. Fürsətlər axtarmaq, öz üzərinə məsuliyyət və risklər götürmək və ideyanı reallığa çatdırmaq əzminə malik olmaq xüsusiyyətləri birləşərək sahibkarları ifadə edən xüsusi konsepsiyaya çevrilir. Fərdlərdə "sahibkarlıq perspektivi" inkişaf etdirilə bilər. Bu perspektiv təşkilat daxilində və ya xaricdə, mənfəət və ya qeyri-kommersiya müəssisələrində, kreativ ideyalar irəli sürmək məqsədilə biznes və ya qeyri-kommersiya fəaliyyətlərində nümayiş etdirilə bilər. Beləliklə, sahibkarlıq fərdin biznesinə innovativ şəkildə nüfuz edən inteqrasiya olunmuş bir anlayışdır. Məhz bu perspektiv biznesin hansı səviyyədə və hansı ölkədə reallaşdırılmasından asılı olmayaraq sosial tərəqqiyə və ya inqilaba meyillidir [3].

Sahibkarların yaratdığı müəssisələr müasir bazar münasibətləri şəraitində dünya iqtisadiyyatına iki vacib töhfə verirlər. **Birincisi**, bu firmalar qlobal bazar iqtisadiyyatını əhatə və onun təbiətini müəyyən edən yeniləşmə prosesinin tərkib hissəsidir. Sahibkar firmalar texnoloji dəyişikliyə və məhsuldarlığın artmasına səbəb olan innovasiyaların geniş yayılmasında həlledici rol oynayırlar. Bir sözlə, onlar bazar strukturunu dəyişdirdikləri üçün novatorluq və rəqabət daşıyıcısı funksiyasını yerinə yetirirlər. Vurğulamaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatları tam formalaşmış sabit xarakterə malik sistem deyil və daim mövcudluqlarını qorumaq və inkişaf etmək üçün güclü mübarizə aparırlar. Sahibkarlıq subyektləri keçmişin mirası rolunda yox, gələcəyin funksional müəyyənedicisi və perspektivli iqtisadi institutu kimi fəaliyyət göstərirlər.

İkincisi, sahibkarlıq müəssisələri milyonlarla insanın əsas iqtisadi prosesə qoşulması üçün aparıcı mexanizmdir. Sahibkarların təşkil etdiyi firmalar qadınlar, orta və aşağı təbəqə nümayəndələri və immiqrantlar da daxil olmaqla milyonlarla insana iqtisadi azadlığa və uğura nail olmaq imkanı verir. Məsələn, nümunə olaraq göstərə bilərik ki, ABŞ-ın gücünün əsas mənbəyini onun sahibkarlığa əsaslanan iqtisadi artım, bərabər imkanlar və inkişafa doğru fürsətləri reallaşdırmaq üçün yaratdığı şərait təşkil etmişdir. Bütün bu iqtisadi təkamül prosesində sahibkarlıq həm yüksək texnologiyalı inkişaf baxımından, həm də aşağı təbəqənin maraqlarına cavab verən sosial platformanın təmin edilməsi istiqamətində mühüm və əvəzsiz rol oynamışdır [2].

Ümumilikdə, qlobal bazar iqtisadiyyatının özəyini sahibkarlıq və özəl bizneslərin inkişafı təşkil etdiyinə görə onların müsbət cəhətləri və sosial-iqtisadi töhfələri olduqca çoxdur.

Belə bir sual verə bilərik, kimdir sahibkar?

Bu suala çox cavablar vermək olar, ancaq fikrimizi bir cümlə ilə də ifadə edə bilərik. Sahibkarlar yaradıcı düşüncə tərzinə və sosial əhəmiyyətə malik şəxslər olmaqla bəzən hər kəsin qarışıqlıq və risk kimi gördüyü amilləri fürsətə çevirməyi və bütün məsuliyyəti öz üzərlərinə götürməyi bacaran, eyni zamanda müştərilər üçün dəyər yaradan yenilikçi və cəsarətli insanlardır.

Başqa bir sual ortaya çıxa bilər, sahibkarlar dəyər yaradan zaman təkcə özləri üçün fayda qazanırlar? Bu sualın cavabı isə xeyr olmalıdır. Ona görə ki, dünya iqtisadiyyatının, obrazlı şəkildə desək, onurğa sütunu kimi qəbul olunan sahibkarlıq müəssisələri biznesdə uğurun və yaradıcı təfəkkürün əsas sahibi olsalar da, onlar gəliri, əməyi, novatorluğu və yaratdıqları dəyəri böyük insan kütlələri ilə paylaşırlar. Xüsusilə, kiçik və orta biznes təsisatları, yeni startaplar və innovativ biznes ideyaları texnoloji tərəqqinin əsas daşıyıcıları olmaqla qlobal iqtisadiyyatda sağlam rəqabətin daşıyıcıları kimi çıxış edirlər. Hər yeni açılan və böyüyən biznes subyektləri insanlar üçün yeni iş yeri və onların sosial rifahının yüksəldilməsi anlamına gəlir. İnkişaf edən kiçik bizneslər əlverişli struktura sahib olmaqla bazar tələbinə çevik reaksiya verir, milyonlarla insanların məşğulluğunu təmin etməklə xüsusilə böyük

əhəmiyyət daşıyan orta təbəqənin inkişafına əvəzsiz töhfə verir. Məhz buna görədir ki, bazar iqtisadiyyatına keçid etmiş əksər dünya ölkələrində sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün növlərinin inkişafına şərait yaradılır və onların dəstəklənməsi məqsədilə müxtəlif dəstək mexanizmlərindən istifadə olunur. Bu baxımdan sahibkarlıq fəaliyyətinin və xüsusilə, kiçik biznes müəssisələrinin əsas dəstək istiqamətlərindən birini onların maliyyə əlçatanlığının təmin edilməsi təşkil edir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə dair yanaşmalar

Firmaların fəaliyyət göstərməsi üçün onların maliyyə vəsaitlərinə ehtiyacı vardır. Bu mənada bəzi firmalar, xüsusilə də, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələri digərlərinə nisbətən vəsait əldə etmək baxımından daha çox çətinliklərlə üzləşirlər. Dəyərin yaradılmasına, iqtisadi artıma və məşğulluğun genişləndirilməsinə böyük töhfələr verməl追inə baxmayaraq kiçik və orta ölçülü müəssisələr lazımi maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsində bir çox problemlərlə qarşılaşırlar. Bəhs olunan maliyyələşmə problemləri maliyyələşdirmə sahəsində mövcud olan uyğunsuzluqlar, kiçik və orta ölçülü müəssisələr üçün uyğun kapital bazarlarının inkişaf etməməsi ilə bağlıdır [8].

Sürətlə dəyişən bazar konyunkturası, meydana çıxan yüksək maliyyə riskləri və getdikcə qloballaşan texnologiya və iqtisadi münasibətlər biznes mühitinin təbiətini də dəyişdirmişdir. Bu baxımdan, dramatik şəkildə davam edən dəyişikliklər sahibkarlıq təşkilatlarını öz hədəflərini yenidən nəzərdən keçirməyə və çoxsaylı maraqlı tərəflərə xidmət göstərməyə yanaşmada daha çevik olmağa, eləcə də maliyyələşmə məsələlərinə daha ciddi yanaşmağa məcbur edir. Firmalar davamlı olaraq fəaliyyət bazarlarını yenidən müəyyənləşdirmək, maliyyə əməliyyatlarına ciddi nəzarət etmək və biznes modellərini dəyişdirmək məcburiyyətində qalırlar [1].

Maliyyələşmə problemi startap biznesləri üçün xüsusilə böyük aktuallıq kəsb edir [4]. Bununla belə, innovativ inkişaf yönümlü startapların informasiya baxımından qeyri-şəffaf təbiətinə görə belə firmaların maliyyələşdirilməsi əksər vaxtlarda çox riskli hesab edilir. Girovların olmaması və pul vəsaitlərinin qeyri-sabit hərəkəti xüsusiyyətləri səbəbindən startaplar bank maliyyələşməsi üçün əlverişsiz hesab olunurlar. Bu növ firmalar əsasən sahibkarlıq fəaliyyətinin aparıcı maliyyələşmə mənbələrindən hesab olunan biznes mələklərinə və vençur kapitalına müraciət edirlər [5]. Bu maliyyələşmə növləri yüksək inkişaf templərinə malik olan firmalar üçün xüsusilə cəlbedici olur. Ona görə ki, onlar digər firmalara nisbətən kapital maliyyəsindən daha çox istifadə edirlər [6; 7]. Ancaq təcrübə göstərir ki, bu növ maliyyələşmə mənbələrinin bizneslər üçün müəyyən riskləri də vardır. Biznesin uğursuzluğu və ya müəyyən geriləməsi vəziyyətində sahibkarlar maliyyə ayıran tərəflərdən asılı qala bilərlər.

Təcrübəyə əsaslanmaqla deyə bilərik ki, Azərbaycanda olduğu kimi dünyanın əksər ölkələrində bizneslərin maliyyələşdirilməsində bank kreditləri əsas paya malikdir. Ancaq araşdırmalar göstərir ki, 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı dönəmində və 2019-cu ildə bütün dünyanı əhatə edən COVID-19 pandemiyası zamanı sahibkarlara verilən bank kreditləri daha problematik xarakterə malik olmuşdur [8]. Buna görə də, sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi məqsədilə müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələrinin öyrənilməsi böyük elmi və praktik aktuallıq kəsb edir.

Sahibkarlığın əsas maliyyələşdirmə mənbələrinin təsnifləşdirilməsi

Ümumi kontekstdən baxdıqda, biznesin maliyyələşmə mexanizmləri iki böyük qrupa bölünürlər və onların hər biri bir neçə formaları özündə ehtiva edir:

1. Borc maliyyələşməsi (debt capital).

Bu maliyyə vəsaitləri əsas məbləğdən əlavə faizlə geri qaytarılmalı olan pul vəsaitləridir. Buraya bank kreditləri, dövlətin maliyyə dəstək proqramları, istiqrazlar və sairləri daxildir.

2. Səhm kapitalı vasitəsilə maliyyələşmə (equity capital)

Səhmlər vasitəsilə maliyyələşdirmə sərmayəçilərin müəssisənin müəyyən səhmlərini almaq qarşılığında ona nağd pul vəsaiti verməsini ifadə edir. Onun borc maliyyələşdirməsindən əsas fərqi budur ki, belə halda əlavə faiz ödənilməsinə ehtiyac qalmır. Əvəzində isə investorlar şirkətin fəaliyyətindən əldə olunan mənfəətdən dividendlər qazanırlar. Səhm kapitalı daha çox riskli olması ilə seçilir və bəzən risk kapitalı da adlandırılır. Ona görə ki, biznes uğursuz olduğu halda investorlar investisiyalarını itirmək riski ilə qarşılaşa bilərlər [9]. Sahibkarlar tərəfindən vaxtaşırı olaraq borc pul vəsaitlərinə ehtiyacın yaranması heç də qeyri-adi qarşılanmamalıdır. Yaranan

əlavə xərcləri qarşılamaq, maliyyə dövriyyəsində boşluqları aradan qaldırmaq, xammal və ilkin istehsal vasitələri və ya avadanlıq almaq, eləcə də, biznesin böyümə imkanlarını dəyərləndirmək məqsədilə sahibkarlar borc kapitalından istifadə edirlər. Araşdırmalar göstərir ki, sahibkarlıq fəaliyyəti zamanı maliyyə vəsaitlərinə çıxışın yuxarıda göstərilən iki əsas növə daxil olan altı yolu vardır:

➢ Güclü inkişaf potensialına malik olan yeni müəssisələr üçün vençur kapitalı.

➢ Nağd pul müqabilində səhmlərdən imtina olunması (şəxsi kapital).

➢ Dövlət tərəfindən kiçik bizneslərin dəstəklənməsi məqsədilə təqdim olunan güzəştli kreditlər. Bu vəsaitləri əldə etmək çox vaxt çətin olur və eyni zamanda kreditin məbləği o qədər də yüksək olmur.

➢ Girov müqabilində kommersiya banklarından əldə olunan kreditlər.

➢ Dostlardan borc alınan, eləcə də ailəyə məxsus və ya şəxsi vəsaitlər.

Çox vaxt vençur kapitalı ilə şəxsi kapital bir-biri ilə qarışdırılır. Bunun əsas səbəbi odur ki, onların hər ikisi investisiya qoyan firmaları nəzərdə tutur. Vençur kapitalı vasitəsilə müxtəlif kateqoriyaya və kapital həcminə malik olan şirkətlərin müəyyən qism səhmlərini alırlar və qarşılığında şirkətlərin gəlirlərindən pay qazanırlar. Vençur kapital firmaları əsasən yüksək inkişaf potensialı olan startap bizneslərinə sərmayə edirlər. Bu firmalar adətən şirkətlərin kapitalının 50% və daha çox hissəsinə sərmayə qoyurlar ki, bu da onlara firmaya nəzarəti ələ keçirməyə imkan verir.

Özəl kapital əksər hallarda müvəffəqiyyət əldə etmiş, biznes tsikillərində və ya fəaliyyət dövrü ərzində rentabelli olduğu sübut edilmiş və ümumilikdə müsbət təcrübəyə malik yetkin şirkətlərin satın alınmasını özündə ehtiva edir.

Biznes mələkləri borc kapitalı növləri içərisində sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yeni müəssisələr sahibkardan, onun ailəsindən və dostlarından əldə edə biləcəyindən daha çox vəsaitə ehtiyac duyduqda biznes angel xidmətlərinə müraciət edirlər. Mələk investorların çoxu varlı şəxslərdir və öz sərvətlərini uğurlu sahibkar olmaq yolu ilə toplamışlar. Buna görə də onlar biznesin qurulmasını və onun çətinliklərini çox yaxşı bilirlər. Biznes mələyi sərvətinin bir hissəsini sərmayə qoyan özəl investordur və əsasən innovativ firmalara üstünlük verirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, sahibkarlar üçün ən mühüm problem biznesin maliyyələşdirilməsinin strukturlaşdırılmasıdır.

Sahibkarlığın maliyyələşdirilməsində ən səmərəli mənbələrdən biri kimi dövlətin kiçik və orta ölçülü sahibkarlıq subyektlərinin dəstəklənməsi məqsədilə təqdim etdiyi güzəştli kreditlərdir. Bu növ maliyyə vəsaitləri sahibkarların öz bizneslərini inkişaf etdirməsində mühüm rol oynayır. Ən üstün cəhətlərindən biri dövlət dəstəyi mexanizmi vasitəsilə verilən kreditlərin biznesin vəziyyətinə sürətli şəkildə təsir etməsidir. Bunun sayəsində sahibkarlar maliyyə çətinliklərini aradan qaldırmağa müvəffəq olurlar. Bu kreditlərin faiz dərəcəsinin aşağı olması isə sahibkarların əlavə maliyyə yükü götürməsinə səbəb olmur [5]. Təhlilimiz göstərir ki, bu növ maliyyələşmə xüsusilə kiçik bizneslərin gələcəkdə digər maliyyə xidmətlərindən də yararlanma şanslarını artırır. Bunun səbəbi, dövlət vəsaitlərinin çətin vəziyyətdə olan bizneslərin vəziyyətini yaxşılaşdırması və investorların onlara inamını artırmasıdır. Digər mühüm faktor isə ondan ibarətdir ki, dövlət güzəştli kreditlərindən faydalanması sahibkarlığın hesabatlılığını artırır ki, bu da onların fəaliyyətində şəffaflığın yaranmasına gətirib çıxarır.

Sahibkarlığın maliyyələşməsində səmərəli mənbələrdən biri də dostlardan borc alınan, eləcə də ailəyə məxsus olan və ya şəxsi vəsaitlərdir. Bu baxımdan müraciət etdiyimiz maraqlı nümunələrdən biri Slovakiya təcrübəsi hesab oluna bilər. Ölkənin Biznes Agentliyinin təqdim etdiyi rəsmi məlumatlara əsasən sahibkarların böyük hissəsi biznes qurmaq və onu inkişaf etdirmək üçün aparıcı istiqamət kimi öz vəsaitlərindən istifadə edirlər.

Empirik tədqiqat məqsədilə aparılan sorğu zamanı bəlli olmuşdur ki, ikinci maliyyələşmə aləti kimi bank kreditləşməsi çıxış edir. Burada vacib amillərdən biri sahibkarların istədikləri zaman bu kreditləri istədikləri həcmdə götürmək imkanlarının aşağı səviyyədə olmasıdır. Slovakiyada sahibkarların təxminən 9%-i maliyyələşmə aləti kimi Avropa fondlarının təqdim etdiyi vəsaitlərdən bəhrələnmişlər [12]. Bütün bunlar, kiçik bizneslərin əsasən öz vəsaitlərindən istifadəyə üstünlük verdiyini göstərir.

Nəticə

Aparılan araşdırma onu deməyə əsas verir ki, sahibkarlar novatorluq və yenilikçi təbiətə malik olmaqla dünya iqtisadiyyatının əsas drayverləri kimi çıxış edirlər. Sahibkarların yaratdığı müəssisələr

müasir bazar münasibətləri şəraitində dünya iqtisadiyyatına mühüm töhfələr verməklə iki vacib töhfə verirlər. Xüsusilə, kiçik və orta biznes təsisatları, yeni startaplar və innovativ biznes ideyaları texnoloji tərəqqinin əsas daşıyıcıları olmaqla qlobal iqtisadiyyatda sağlam rəqabətin daşıyıcıları kimi çıxış edirlər. Hər yeni açılan və böyüyən biznes subyektləri insanlar üçün yeni iş yeri və onların sosial rifahının yüksəldilməsinə böyük təkan verir. Bu baxımdan, sahibkarlığın maliyyələşmə mənbələrinin araşdırılması böyük elmi və praktik əhəmiyyətə malikdir. Apardığımız ədəbiyyat icmalı, məzmun təhlili və müqayisəli təhlillər göstərir ki, bizneslər maliyyələşmə mənbəyi kimi həm vençur kapitalı formalarından, həm də borc kapitalından bəhrələnməklə ümumilikdə müxtəlif alətlərdən istifadə edirlər. Ancaq təcrübə və araşdırmalar göstərir ki, şəxsi vəsaitlər və dövlət xətti ilə təqdim olunan güzəştli kreditlər sahibkarlar üçün ən səmərəli mexanizmlərdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Morris, M.H., Kuratko, D.F. and Covin, J.G. (2008) Corporate Entrepreneurship & Innovation, Cengage/South-Western College Publishers, Mason, OH.

2. Kuratko, D. F. (2011). Entrepreneurship theory, process, and practice in the 21st century. International Journal of Entrepreneurship and Small Business, 13(1), 8-17.

3. Kuratko, D.F. (2009) Entrepreneurship: Theory, Process, Practice, Cengage/South-Western Publishers, Mason, OH.

4. Cassar G (2004) The financing of business start-ups. Journal of Business Venturing 19(2): 261–283.

5. Kerr WR, Nanda R and Rhodes-Kropf M (2014) Entrepreneurship as experimentation. Journal of Economic Perspectives 28(3): 25–48

6. British Business Bank (2020) Small business finance markets 2019/20. Available at: https://www.british

7. Brown R and Lee N (2019) Strapped for cash? Funding for UK high growth SMEs since the global financial crisis. Journal of Business Research 99: 37–45.

8. Baker, H. K., Kumar, S., & Rao, P. (2020). Financing preferences and practices of Indian SMEs. Global finance journal, 43, 100388.

9. https://simonquickadvisors.com/articles/the-top-5-financial-challenges-faced-by-entrepreneurs-and-how-to-prepare-for-them

10. Owers, J. E., & Sergi, B. S. (2019). The evolution of financing entrepreneurship. In Entrepreneurship and Development in the 21st Century (pp. 161-170). Emerald Publishing Limited.

11. Xiang, D., & Worthington, A. C. (2017). The impact of government financial assistance on the performance and financing of Australian SMEs. Accounting Research Journal.

12. Slovak Business Agency. 2018. Štúdia rodinného podnikania na Slovensku.

XÜLASƏ

Sivilizasiyalı insan cəmiyyəti öz gələcəyini tarixi irs və əldə edilmiş təcrübə əsasında qurduğu halda, müasir dünyada sosial-iqtisadi tərəqqinin və cəmiyyətin rifahının təmin edilməsi özəl sahibkarlığın inkişafından keçir. Ona görə ki, XXI əsr sahibkarlıq düşüncə tərzinə malik insanlar və onların yaratdığı müəssisələr bazar iqtisadiyyatı münasibətləri əsasında ictimai istehsala əsaslanan ölkələrin əsas iqtisadi drayverləri kimi çıxış edir. Müasir sahibkarlar, müasir düşüncə tərzi, yaradıcı həvəs və novator olması ilə seçilir və müxtəlif industriyalarda yeni innovasiyaların və texnologiyaların tətbiqində xüsusi rol oynayır. Bu mənada sahibkarlığın əsas təminedici faktorlarından birini onların səmərəli və rahat maliyyələşmə mənbələrinə əlçatanlığının mövcudluğu təşkil edir.

Məqalədə sahibkarlıq fəaliyyətinin müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin inkişafında rolu araşdırılmış və sahibkarlıq müəssisələrinin əsas maliyyələşdirmə mənbələri və onların xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqat zamanı ədəbiyyat icmalı, məzmun təhlili, müqayisəli və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *sahibkarlıq, fürsətlər, inkişaf, maliyyə, biznes mələkləri.*

V. Radjabov

Main sources of financing of entrepreneurial activity in a market economy

ABSTRACT

While a civilized human society builds its future on the basis of historical heritage and acquired experience, in the modern world, ensuring socio-econom-

ic progress and society's well-being goes through the development of private entrepreneurship. Because 21st century entrepreneurial minded people and the enterprises created by them act as the main economic drivers of countries based on social production based on market economy relations. Modern entrepreneurs are distinguished by their modern way of thinking, creative enthusiasm and innovation and play a special role in the implementation of new innovations and technologies in various industries. In this sense, one of the main ensuring factors of entrepreneurship is their availability to efficient and convenient sources of financing.

In the article, the role of entrepreneurial activity in the development of society in the conditions of modern market economy was investigated and the main sources of financing of entrepreneurial enterprises and their characteristics were determined. Literature review, content analysis, comparative and generalization methods were used during the research.

Key words: *entrepreneurship, opportunities, development, finance, business angels.*

В.Раджабов

Основные источники финансирования предпринимательской деятельности в рыночной экономике

РЕЗЮМЕ

В то время как цивилизованное человеческое общество строит свое будущее на основе исторического наследия и приобретенного опыта, обеспечение социально-экономического прогресса и благополучия общества в современном мире происходит через развитие частного предпринимательства. Потому что в XXI веке предприимчивые люди и созданные ими предприятия выступают главными экономическими драйверами стран, основанных на общественном производстве, основанном на рыночных экономических отношениях. Современные предприниматели отличаются современным мышлением, творческим энтузиазмом и новаторством и играют особую роль во внедрении новых инноваций и технологий в различных отраслях. В этом смысле одним из главных обеспечивающих факторов предпринимательства является доступность эффективных и удобных источников финансирования.

В статье исследована роль предпринимательской деятельности в развитии общества в условиях современной рыночной экономики и определены основные источники финансирования предпринимательских предприятий и их характеристики. В ходе исследования были использованы обзор литературы, контент-анализ, сравнительный и обобщенный методы.

Ключевые слова: *предпринимательство, возможности, развитие, финансы, бизнес-ангелы.*

MƏHSUL VƏ XİDMƏT BAZARINDA İQTİSADİ KONYUNKTURA VƏ QİYMƏTİN YARADILMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

NÜŞABƏ HACIYEVA
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
E-mail: nushaba.hajieva@mail.ru
GÜNEL İSMAYILOVA
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
E-mail: igunel892@gmail.com

Qiymət istehsalın səmərəliliyinin artırılmasının mühüm iqtisadi rıçaqlarından biri, müəssisələrin yaşaması üçün mühüm amildir. Qiymət istehsala, bölgüyə, mübadilə və istehlaka birbaşa təsir göstərir. Kommersiya təşkilatının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi aşağıdakı komponentlərlə müəyyən edilir:

• elmi əsaslandırılmış qiymət strategiyası;
• rasional qiymətqoyma taktikası;
• qiymətlərin müəyyən edilməsi üçün effektiv metodologiya [3,s. 37].

Qiymətləndirmə prosesi elmdən daha çox sənətdir. Bu prosesin mürəkkəbliyi bütövlükdə bazar vəziyyətinin aydın başa düşülməsi, məhsula və onun qiymətinə istehlakçı reaksiyasının proqnozlaşdırılması ehtiyacındadır. Kommersiya təşkilatının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini şərtləndirən əsas amillərdən biri daxili və xarici şəraitə adekvat qiymətqoymadır. Ölkəmizin bazar iqtisadiyyatına keçidi yeni metodların, prinsiplərin və yanaşmaların işlənib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini zəruri edir.

"Qiymət" kateqoriyasının mahiyyəti onun ictimai təkrar istehsaldakı funksiyaları ilə təzahür edir. Qiymət müxtəlif iqtisadi funksiyaları - uçot, stimullaşdırıcı, bölgü, tələb və təklifin tarazlaşdırılması, istehsalın rasional yerləşdirilməsi meyarları, məlumatları yerinə yetirir. Mühasibat qiyməti funksiyası istehsal üçün sosial cəhətdən zəruri əmək məsrəflərini əks etdirir, xərclər və istehsal nəticələrini qiymətləndirir[5,s.141].

Stimullaşdırıcı funksiya onunla əlaqələndirilir ki, qiymətlər vasitəsilə istehsal olunan malların, işlərin, xidmətlərin keyfiyyətinin artması və çeşidinin yaxşılaşdırılması və istehsala daxil edilməsi təşviq edilir. Yeni yüksək səmərəli texnika və texnologiya, innovativ məhsulların istehsalının mənimsənilməsində resurs qənaətinin inkişafına kömək edir. Bölüşdürmə funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qiymət yaradılmış dəyəri, iqtisadiyyatın sənaye və sahələri, yığım və istehlak fondları arasında, ölkənin regionları, müxtəlif mülkiyyət formaları arasında, əhalinin ayrı-ayrı təbəqələri və qrupları arasında, o cümlədən milli gəliri müxtəlif məhsullar arasında yenidən bölüşdürür. Bu funksiya malların ayrı-ayrı qrupları və növləri üzrə aksiz vergisinin qiymətinə əlavə dəyər vergisinin və dövlətin, rayonun büdcəsinə daxil olan mərkəzləşdirilmiş xalis gəlirin digər formalarının və s. daxil edilməsini nəzərdə tutur.

Gəlirlərin və resursların bölgüsü və yenidən bölüşdürülməsi qiymətlər vasitəsilə ya vergitutma sistemindən istifadə etməklə, ya da eyni məhsula müxtəlif istehlakçı qrupları üçün fərqli qiymətlər təyin etməklə həyata keçirilə bilər. Tələb və təklifin tarazlaşdırılması funksiyası qiymətlər vasitəsilə istehsal və istehlak arasında əlaqənin olmasında özünü göstərir. Qiymət dinamikası iqtisadiyyatda tarazlığın yaranmasından, tələb və təklif arasında balanssızlıq, istehsal və tədavül sferalarında balanssızlıqdan dərhal xəbərdar edir [4,s.8].

İstehsalın rasional yerləşdirilməsi meyarı kimi qiymətin funksiyası ondan ibarətdir ki, qiymət mexanizminin istifadəsi kapitalın və resursların iqtisadiyyatın daha yüksək mənfəət dərəcəsi ilə xarakterizə olunan sektor və sahələrinə axınını təmin edir. Qiymətin informasiya funksiyası ondan ibarətdir ki, qiymət həm istehsalçılar, həm də istehlakçılar üçün əsas məlumat mənbəyi və daşıyıcısıdır [7,s.362]. Aydındır ki, məhsula olan tələb istehsalçı və satıcıların təyin edə biləcəyi qiymətin yuxarı həddini, yəni maksimum qiyməti müəyyən edir; digər tərəfdən, ümumi istehsal xərcləri məhsulların, malların, işlərin və xidmətlərin minimum qiymət səviyyəsini müəyyən edir.

Ənənəvi olaraq iki əks qiymət modeli mövcuddur: bazar qiymətləri və mərkəzləşdirilmiş (dövlət) qiymətqoyma. İnzibati qiymətqoyma şəraitində qiymətin müəyyən edilməsi istehsal sektorunun səlahiyyətidir [2,s.509]. Qiymətlər əmtəə və ya xidmətin istehsalının dəyəri əsasında müəyyən edilir. Çox vaxt bu, dövlət orqanlarının bilavasitə iştirakı ilə planlı şəkildə istehsal prosesi başlamazdan əvvəl də həyata keçirilir.Nəticədə bazar qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynamır, sadə-

cə olaraq, tələbi əvvəlcədən müəyyən edilmiş qiymət səviyyəsində müəyyən edir və onların sonrakı dəyişikliklərinə təsir göstərmir.

Bazar qiymətqoyma şəraitində qiymətin formalaşması prosesi məhsul satışı sferasında baş verir. Burada məhsul və ya xidmətə olan tələb, təklif, təklif olunan məhsulun faydalılığı, onun əldə edilməsinin mümkünlüyü, keyfiyyəti və rəqabət qabiliyyəti toqquşur. İstehsal sferasında istehsal olunan məhsul və ya onun qiyməti bilavasitə bazar tərəfindən yoxlanılır, məhsul və ya xidmətin son qiymətini təşkil edir. Bazar qiymətlərinin əsaslı fərqi ondan ibarətdir ki, burada qiymətlər tələb və təklifə uyğun olaraq mülkiyyətçi və ya məhsulun istehsalçısı tərəfindən müəyyən edilir [8,s.256].

Dövlət qurumları yalnız məhdud çeşiddə malların qiymətlərini tənzimləyə bilər. Dövlətin müstəsna səlahiyyəti "oyun qaydaları"nın və qiymətlərin müəyyənləşdirilməsinə ümumi yanaşmaların yaradılmasına çevrilir. Dövlət qiymətləri ilə satılan malların siyahısı qanunla müəyyən edilir. İnhisarçı müəssisələrin məhsullarına, iqtisadiyyatda qiymətlərin miqyasını müəyyən edən əmtəə və xidmətlərə və əhalinin müəyyən qruplarının sosial müdafiəsinə qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə icazə verilir. Bundan başqa, bazar şəraitində qiymətqoyma yolunun seçimi müvafiq aktiv və ya passiv olaraq müəyyən edilir. Hal-hazırda ən əhəmiyyətlisi, qiymətlərin idarə edilməsi ilə tələb olunan satış həcminə və müvafiq orta maya dəyərinə nail olduqda, nəticədə müəssisəni istənilən gəlirlilik səviyyəsinə çatdıran aktiv qiymətdir. Qiymətin formalaşması əsasən ona təsir edən amillərdən və qiymətqoymanın ümumi prinsiplərindən asılıdır.

Ən vacib qiymət prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

• qiymətlərin elmi əsaslılığı;
• qiymətlərin hədəf istiqamətləndirilməsi;
• qiymətqoyma prosesinin davamlılığı;
• qiymət prosesinin vəhdəti və qiymətlərin uyğunluğuna nəzarət [6,s.120].

Qiymətlərin elmi əsaslılıq prinsipi bazar iqtisadiyyatının inkişafının obyektiv iqtisadi qanunauyğunluqlarını və hər şeydən əvvəl, dəyər qanununu, tələb və təklif qanunlarını bilmək və qiymət təyin edərkən nəzərə almaq zərurətindən ibarətdir. Qiymətlərin elmi əsaslılığı bazar şəraitinin, bütün bazar amillərinin, eləcə də iqtisadiyyatın qiymət sistemlərində fəaliyyət göstərənlərin dərin təhlilinə əsaslanır. Eyni zamanda, gələcək üçün istehsalın inkişaf tendensiyalarını müəyyən etmək, xərclərin səviyyəsində dəyişiklikləri proqnozlaşdırmaq, tələb, malların keyfiyyəti və s. fəaliyyət sahələri də ətraflı axtarıcılıq tələb edir. Qiymətlərin elmi əsaslılığı, qiymətlərin müəyyən edilməsi zamanı informasiya təminatının tamlığından çox asılıdır. Bunun üçün geniş və müxtəlif məlumatlar və ilk növbədə iqtisadi məlumat tələb olunur.

Qiymətlərin hədəflənməsi prinsipi qiymətlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Məsələn, əhalinin sosial müdafiəsi problemlərinin həlli və ya yeni, mütərəqqi məhsulların hazırlanması və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün qiymətlərin hədəflənməsi mühüm şərtlərdəndir. Bu məqsədlə ölkəmizdə və onun hüdudlarından kənarda maksimum mənfəəti təmin edən prinsipcə yeni məhsul növlərinə müəyyən müddət ərzində qiymətlərin müəyyən edilməsinə icazə verilir.

İqtisadi inkişafın hər bir mərhələsində hədəf prioritetləri və qiymətlərin hədəf istiqamətini dəyişir. Qiymətqoyma prosesinin fasiləsizliyi prinsipi qiymətqoyma prosesinin dinamik və davamlı olması deməkdir. Bu, məhsulların xammaldan hazır məhsula qədər hərəkətində özünü göstərir. Məlum olduğu kimi məhsul öz istehsalında bir sıra mərhələlərdən keçir (məsələn, filiz - çuqun - polad - prokat və s.). Məhsulun bölüşdürülməsinin hər bir mərhələsində öz qiyməti olur, mövcud qiymətlərə daim dəyişikliklər və əlavələr edilir. Köhnəlmiş malların dayandırılması və yenilərinin inkişafı təmin edilir. Bazar münasibətlərinin inkişafı və rəqabətin artması ilə bu proses getdikcə daha dinamik xarakter alır [3,s.345].

Qiymətqoyma prosesinin və qiymətlərin uyğunluğuna nəzarətin vəhdəti prinsipi dövlət orqanları tərəfindən qiymət nəzarətinə əsaslanır.Artıq qeyd olunduğu kimi, qiymətqoyma əsasən ona təsir edən amillərdən asılıdır. Bazar qiyməti bir sıra amillərin təsiri altında formalaşır: tələb, təklif, istehsal xərclərinin səviyyəsi, rəqiblərin qiymətləri, bazarda rəqabətin dərəcəsi, məhsul və ya xidmətin növü, onun unikallığı dərəcəsi, təşkilatın imici, mümkün qiymət dəyişikliyinə alıcının gözlənilən reaksiyası, qiymətlərə dövlət tərəfindən birbaşa və dolayı təsirlər və s.

Təşkilatla əlaqədar olaraq qiymət prosesinin amilləri xarici və daxili olaraq təsnif edilə bilər. Xarici amillər təşkilatın birbaşa təsir etmədiyi, lakin onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə mümkün təsirini nəzərə almalı olan amillərdir; daxili amillər isə əsasən müəssisədə qəbul edilən idarəetmə qərarlarından asılıdır. Bundan əlavə, iqtisadi təcrübənin göstərdiyi kimi, qiymət amillərini üç qrupa bölmək olar:

• qiymət göstəricilərinin inkişafının nisbətən yüksək sabitliyini müəyyən edən əsas əmtəə-pul münasibətləri şəraitində bu amillər qrupuna istehsaldaxili amillər daxildir;

• hərəkəti bazar konyunkturasının dəyişkənliyi ilə müəyyən edilən fürsətçi;

• hökumət siyasəti ilə bağlı tənzimləyici [5,s.405].

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətlər onun subyektlərinin hərəkətlərinin əsas əlaqələndiricisidir. Satıcılar və alıcılar üçün faydalı olan əmtəələrin istehsalı və istehlakının həcmlərini və üsullarını müəyyən edirlər. Hər bir təşkilat tələb və təklifin qiymət mexanizminin obyektivliyini nəzərə almalıdır, bununla belə, hər bir təsərrüfat vahidinin daxili mühitində qiymət şirkətdaxili fəaliyyətin əsas istiqamətlərini şüurlu şəkildə müəyyən edən menecerlərin şüurlu hərəkətlərinin müəyyən dərəcədə nəzarəti altındadır. Buna görə də qiymətqoymanın müxtəlif üsul və modellərini öyrənmək və onların yerli təşkilatların təsərrüfat təcrübəsində tətbiqi üçün metodiki tövsiyələr hazırlamaq aktual görünür.

Açar sözlər: *bazar, qiymət, istehsalçı, istehlakçı, müəssisə.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Беседина В., Волков Е. Ценообразование. Москва, Экономистъ, 2006. 402 с.*
2. *Бизнес-планирование: учебник / под ред. В.М. Попова, С.И. Ляпунова. Москва, Финансы и статистика, 2008. 816 с.*
3. *Желтяков Н.А., Маховикова Г.А., Пузыня Н.Ю. Ценообразование. Москва, Эксмо, 2009. 480с.*
4. *Семенова О.В. Особенности цен на современном этапе // Налоговый вестник. – 2008. – № 5. – С. 3–9.*
5. *Скляренко В.К., Прудников В.М. Экономика предприятия: учебник. Москва, ИНФРА-М, 2007. 528 с.*
6. *Ценообразование: учебник / И.К. Салимжанова. Москва, КНОРУС, 2007. 304 с.*
7. *Экономика предприятия: учебник / под ред. проф. Н.А. Сафронова. Москва, Юристъ, 2002. 608 с.*
8. *Экономическая теория: учебник / под ред. А.Г. Грязновой, Т.В. Чечелевой. Москва, Издательство «Экзамен», 2004. 592 с.*

ХАРАКТЕРИСТИКА ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ И ЦЕНООБРАЗОВАНИЯ НА РЫНКАХ ТОВАРОВ И УСЛУГ

Н.А.Гаджиева
nushaba.hajieva@mail.ru
Азербайджанский Технологический Университет
Г. Ю. Исмайлова
igunel892@gmail.com
Азербайджанский Технологический Университет

РЕЗЮМЕ

Процесс оценки – это скорее искусство, чем наука. Сложность этого процесса заключается в необходимости четкого понимания общей ситуации на рынке и необходимости прогнозирования реакции потребителя на товар и его цену. Адекватная оценка внутренних и внешних условий является одним из основных факторов, определяющих эффективность финансово-хозяйственной деятельности коммерческой организации.

Ключевые слова: *рынок, цена, производитель, потребитель, предприятие.*

CHARACTERISTICS OF ECONOMIC CONDITIONS AND PRICES IN THE MARKETS OF GOODS AND SERVICES

N.A. Gadzhieva
nushaba.hajieva@mail.ru
Azerbaijan Technology University
G.Y.Ismailova
igunel892@gmail.com
Azerbaijan Technology University

SUMMARY

The appraisal process is more art than science. The complexity of this process lies in the need for a clear understanding of the overall market situation and the need to predict consumer reaction to the product and its price. Adequate assessment of internal and external conditions is one of the main factors determining the efficiency of financial and economic activity of a commercial organization.

Keywords: *market, price, producer, consumer, enterprise.*

Fəlsəfə və Sosiologiya

UOT 1

SÜNİ İNTELLEKTİN YARADILMASI PROBLEMLƏRİNİN FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ

KÖNÜL QƏHRƏMANOVA
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
E-mail: qkonul@mail.ru

Süni intellekt haqqında danışmaq üçün şüurun və intellektin nə olduğunu və bütün bunların fiziki materiya və beyin ilə necə üzvi əlaqədə olduğu müəyyən dərəcədə təsəvvür edilməlidir. Süni intellekt problemi ilə bağlı məsələlərin geniş spektri arasında dərin fəlsəfi məzmun aşağıdakılardan ibarətdir: birincisi, ümumiyyətlə, süni intellektin mümkünlüyü, ikincisi, süni intellektin insan şüurunun bütün imkanlarını əks etdirib-etdirməməsi, üçüncüsü: bəşəriyyətə süni intellektin yaradılmasının nə gətirib-gətirməməsi məsələləri.

Süni intellektə müxtəlif elmlərarası tədqiqat obyekti olan bir elmi istiqamət kimi baxan Azərbaycan tədqiqatçıları R.Ə.Balayev, M.N.Əlizadə və İ.K.Musayev onu – riyaziyyat və məntiq sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər nəticəsində formalaşmış sərbəst elmi tədqiqat sahəsi hesab edirlər:

"Bir qərarlaşmış elmi biliklər sahəsi olaraq süni intellekt XX əsrin ortalarında formalaşsa da, bu sahədə çox qədimlərdə və orta əsrlərdə ilk cəhdlərin edildiyi məlumdur. Praktiki olaraq, əzəl-başdan bu yeni biliklər sahəsi ilə məşğul olan alimlər təfəkkürün konstruktiv təyini və modelləşdirilməsi üçün xüsusi məsələlərdən çıxış etməyi və bu məsələlərin həllindən ötrü bir mexanizm kimi "süni intellekt" anlayışından istifadə etməyi məqsəduyğun saymışlar" [1, 6].

Hələ XVII əsrə qədər bəşəriyyətin tarixində insanın fikri qabiliyyətini ifadə edən qurğular meydana gəlmişdir. İngilis həkimi U.Qarveyin 1618-ci ildə kəşf etdiyi qan dövranı sisteminin kəşfi klassik mexanika və o zamankı fiziologiyanın qarşılıqlı təsirinin nəticəsi olub kibernetik dillə həqiqi kibernetik sistemə elmi yanaşmaya giriş demək idi. Onun fikrincə, qan dövranı mərkəzi ürək olan, özünütənzimləmə sistemi idi [13, 442].

XVII əsrdə ilk mexaniki hesablama maşını yaradıldı. 1641-1642-ci illərdə Paskal ilk dəfə olaraq ümumi maşın yaratdı. Q.V.Leybnits 1673-1674-cü illərdə vurmanı həyata keçirə bilən ilk maşını icad etdi. Kibernetik təfəkkür üsulunun inkişafının göstəricisi X.Qüyqensin kəfkirli saatı idi.

XIX əsrdə dövrü və reflektor avtomatlar və robotlar meydana gəldi. Dövrü avtomatlar-dəzgahlar avtomatlar, avtomatik xətlər mürəkkəb əməliyyatlar həyata keçirməyə başladılar. Həmin dövrdə Ç.Bebbic tərəfindən rəqəmli hesablama maşını icad edildi. "Onun 1824-cü ildə yaratdığı həmin maşın müasir avtomatik rəqəmsal maşınların xələfi idi. Ç.Bebbicin 1833-cü ildə meydana gətirdiyi analitik maşın ilk hesablama maşınını xatırladır" [8, 156].

Modern kompüterlərin banisi Alan Turinq süni intellekt haqqında ilk fikirlərini 1950-ci ildə "Mind" jurnalında çap edilmiş "Hesablama maşınları və şüur" məqaləsində ifadə edərək insan ilə kompüterin arasında testdən bəhs etmişdir ki, bu test Turinq testi adlanır. 1956-cı ildə Darmund yaz konfransında Rey Solomonoff öz-özünü öyrədə bilən maşını "intuitiv nəticə maşını" adlandırdı. Süni intelleklə sıx əlaqədə olan robotexnikada ondan istifadə edib intellektual robotlar yaradılmışdır.

Müasir sosial fəlsəfədə süni və təbii intellekt – insan təfəkkürü haqqında universal tərif yoxdur. Bu günədək süni intellekt sahəsində aparılan tədqiqatlar müxtəlif, məsələn, biliklərin təqdimatı, mühakimələrin modelləşdirilməsi, biliklərin əldə edilməsi, maşınlı öyrənmə və avtomatik fərziyyələr törədilməsi, verilənlərin intellektual təhlili və obraz informasiyasının emalı, qərar qəbulunun dəstəklənməsi, proseslərin və sistemlərin idarə edilməsi, dinamik intellektual sistemlər, planlaşdırma və s. istiqamətlərdə getmişdir. "Nisbətən daha fəal inkişaf etdirilən yanaşmalar və süni intellekt metodları aşağıdakılardan ibarətdir: Neyron şəbəkələr. İntellektual interfeys modellərinin yaradılması. Təkamül hesablamaları – özünü konfiqurasiya etmək və özününizamlama sistemlərinin problemlərini əhatə edir. Qeyri-səlis məntiqin hibrid idarəetmə sistemlərindən daha çox istifadə olunması nəzərdə tutulur.Təsvirlərin təhlili üsullarının işlənilməsi nəzərdə tutulur. Ekspert sistemlər sahəsində diqqət real zaman anında qərarların qəbulunun dəstəklənməsinə yönəlmişdir. Paylanmış hesablamalarına marağın artması kompüter şəbəkələrinin geniş-

lənməsini, resursların balanslaşdırılmasını təmin edir. Real zamanda əməliyyat sistemlərinə tələb artır. Tibbi sistemlər üçün monipulyatorlar və s." [10]

Müasir fəlsəfi ədəbiyyatda süni intellektə yanaşmada üç əsas təfəkkür növünə - perseptiv, rasional və irrasional növlərinə təsadüf etmək olar. Burada rasionalüstü və ya fövqəlrasional növü olan təfəkkür xüsusi fərqlənir. Şüurun rasionallığı həmçinin inkişafın üç əsas təkamül səviyyəsinə malikdir: mühakiməedici təfəkkür, ağıllı təfəkkür, ağılüst təfəkkür. Birincisi əsasən sadə analitik əməliyyatlar və induktiv tipli məntiqə əsaslanır [9, 504]. İkincisi rasional analiz və sintezin kompleks əməliyyatlarına, eləcə də həm induktiv, həm də deduktiv tipli məntiqə, üçüncüsü isə üstəlik impersonal və transpersonal informasiya axınlarının yüksək fiziki sensorlu qavranılmasına əsaslanır.

Bu gün fəlsəfi ədəbiyyatda süni intellektin yaradılması məsələsinə dair diskussiyalar davam edir. XX əsrdə güclü süni intellekt anlayışı Amerika filosofu Con Serl tərəfindən daxil edilmişdir. Bu mənada, süni intellekt təkcə bir növ ağıl modeli kimi deyil, real olaraq bir ağıl kimi təqdim edərək təbii intellekt (insan) və süni intellekt (maşın) arasında heç bir prinsipial fərq olmadığını iddia edir.

Süni intellektin yaranma meyarları çox mürəkkəbdir. Burada üç alternativ yanaşma mövcuddur:Birinci yanaşma: kompüterdə insan davranışına bənzər xüsusiyyətlərin meydana gəlməsi zamanı süni intellekt yaranır. Bu yanaşma çərçivəsində Alan Turinqin məşhur testi meyar kimi çıxış edir. Bu halda maşın adamla danışırsa o, əsl süni intellektə malik olur. Con Serlun məşhur təfəkkür təcrübəsi Turinq testinin uğurla keçməsi faktı insanın təfəkkürünə bənzər bir prosesin meydana gəlməsi üçün ciddi meyar olmadığı məlumdur. İnsan təfəkkürü semantik, mənalı fəaliyyətinə [7, 512] subyektiv reallıq və subyektiv təcrübəsi daxildir. İkinci yanaşma odur ki, maşının hissləri, duyğuları, intuisiyası, yaradıcılığı və insan şüurunun digər xüsusi keyfiyyətləri yarandığı zaman süni intellekt meydana gəlir. Süni intellekt termini ilk dəfə 1956-cı ilin yayında Stenford Universitetində (ABŞ) keçirilən seminarda Con Makkarti tərəfindən işlədilmişdir. Süni intellektin metodları iki xarakterik xüsusiyyətə əsaslanmışdır:

1. Simvol şəkilli (hərf, söz, ifadə, işarə, şəkil) informasiyadan istifadə;

2.Simvol məntiqindən istifadə ilə axtarış" [4].

Materiya və şüur bir-biri ilə qırılmaz şəkildə bağlı olan ontoloji cəhətdən neytral mütləq məkanın dialektik moduslarıdır. Bu moduslar kosmik təkamül prosesində informasiya məkan qitəsinin müxtəlif formalarını təmsil edən maddi forma və virtual vəziyyətlər şəklində real fiziki və psixi təzahür formalarıdır. S.Ableyev yazır ki, süni intellekt yaratmaq üçün insan onun müasir idrak və texnoloji imkanlarından kənara çıxan mahiyyəti, ən azı beş fundamental meqaproblemi həll etməlidir: "Birinci problem: süni intelektin təkrar istehsalı təbii şüurun bütün mövcud və potensial qabiliyyətlərinin dərindən başa düşülməsini tələb edir. İkinci problem: qlobal kosmik kontiniuma inteqrasiya olunmuş siqnalların qarşılıqlı əlaqəsinin virtual informasiya mühitini (psixi virtual məkan modeli kimi texniki virtual məkan) yaratmaq lazımdır. Üçüncü problem: kosmoloji kontinuumun məkan və temporal qeyri-lokallığını yaratmaq mümkün deyildir. Dördüncü problem: süni şüurun yaranması qeyd sisteminin yaradılmasını və informasiyanın kvant səviyyəsində, yəni kosmosun məkan-zaman kontinuumunda informasiya massivlərinin heç bir real daşıyıcısı olmadan, demək olar ki, əbədi saxlanılmasını nəzərdə tutur. Və nəhayət, beşinci problem: həqiqi şüur və o cümlədən, süni şüur, qeyri-fiziki semantik məkan, yəni əks etdirən, yaradan, dərk və şüurlu təcrübə mənasını transformasiya edən subyektiv reallıq mövcudluğu olmadan mümkün deyildir" [5, 61-65].

Transhumanizmin ideya cərəyanının davamçıları süni intellektin yaradılmasını bəşəriyyətin ən mühüm vəzifələrindən biri hesab edirlər. "Birincisi, süni intellektin yaranması texnosfer və virtual kompüter məkanı ilə insan şüurunun əlaqəsini gücləndirir. İkincisi, süni intellektə ciddi formallaşdırmaya uyğun gəlməyən və müəyyən bir hərəkətə icazə verən və ya onu qadağan edən mənəvi məzmunlu sadə qaydaları universal etik prinsiplər kimi təqdim etmək mümkün deyildir.

Onu da qeyd etmək olar ki, psixoloji və etik problemlərlə yanaşı, süni intellektin yaranması bəşəriyyətin ekzistensial problemlərini də meydana çıxara bilər. "Süni intellektin inkişafının birinci istiqamətində əsas məqsəd insan beyninin psixofizioloji xassələrini nəzərə almaqla onun fəaliyyətinin modelləşdirilməsi olmuşdur. EHM-in sürətli inkişafı, onların riyazi, alqoritmik və proqram təminatlarının zənginləşdirilməsi birinci istiqamətin yeganə və əsas istiqamət olmadığı ideyasının yaranmasına səbəb oldu. Bunlara baxmayaraq da, perspektivli istiqamət kimi 2-ci yanaşma daha əsas hesab edilir. Süni intellektin

inkişafının ikinci istiqaməti özünün tədqiqatlarında insan beyninin psixofizoloji fəaliyyətini demək olar ki, nəzərə almır. Süni intellektin tədqiqatçıları isə insanın yaradıcı fəaliyyətinin nəticələrini EHM vasitələri ilə təsvir və emal edən proseslərin proqram vasitələrinin yaradılması ilə məşğul olurlar" [2, 7].

Güman etmək olar ki, süni intellekt təbiətin, insanın və maşının harmonik yanaşı yaşamasını humanizm və ekoloji etik prinsiplər ilə idarə edir. Amma real həyatda insan həmişə humanist olmur. Deyilənlərdən göründüyü kimi, süni intellektin yüksək humanizmi olduğu halda belə, insan və maşının birgəyaşayışının perspektivləri bunu birmənalı şəkildə təsdiq etmir. Unutmaq olmaz ki, süni intellekt gec-tez insan nəzarətindən çıxa bilər. Bəşəriyyətin ən mühüm vəzifəsi getdikcə daha mürəkkəb və müstəqil maşınları yaratmaqdan deyil, onları daha da təkmilləşdirməkdən ibarətdir. İnsan noosfer şüuru əldə etməli və həyatın mənəvi təkamülünün daha yüksək mərhələsinə qalxmalıdır. Noosfer tipli yüksək inkişaf etmiş şüur potensial psixi reallığa, həm də kainatın fiziki məkanına nəzarət edə bilər.

"Süni intellekt texnologiyalarına informasiyanın elə emal üsulları aiddir ki, onların sadə alqoritmlər vasitəsilə həlli mümkün deyildir. Süni intellekt texnologiyalarının və metodlarının geniş tətbiqi, süni intellekt sistemlərinin yaradılması müvafiq məsələnin proqram təminatının işlənməsi, istismarı, müşayiəti və istifadəyə verilməsi üçün tətbiq edilən sistemləşdirilmiş, nizamlanmış metodların işlənilməsini tələb edir" [3, 15].

Süni intellektin xüsusiyyətlərinin fəlsəfi dərk olunmasında kibernetik təfəkkürün yaradılması əsas rol oynayır. Bu zaman şüurun, xüsusilə zəkanın məntiqi, qnoseoloji və evristik prinsipləri, ümumiləşmiştəhlil böyük maraq doğurur. İntellektin təşkilinin prinsiplərini dərk etmək, onun strukturunu müəyyən etmək süni intellektin dərin spesifikliyini göstərmək deməkdir. Daha doğrusu, süni intellektin süni intellektin tarixi, informasion-texnoloji və qnoseoloji aspektlərini bilavasitə sosial fəlsəfənin iştirakı ilə öyrənmək mümkündür.

Təbii və süni intellektin müqayisəsi zamanı iki kəskin fəlsəfi dünyagörüşü qarşı-qarşıya durur. Bədbinlik və nikbinlik informasiya-kommunikasiya texnologiyasının inkişafının fəlsəfi şərhinə də xasdır. Bu baxımdan, süni intellekt və kibernetikanın qarşılıqlı münasibətləri problemi sosial tərəqqinin tərkib hissəsi kimi araşdırılır. Fəlsəfi və kibernetik ədəbiyyatda bu məsələ qnoseoloji xarakter daşıyır. Bu zaman onlar kibernetikanın materiallarına əsaslanmağa çalışırlar. "Göründüyü kimi, süni intellekt nəzəriyyəsinin metanəzəri, fəlsəfi prinsiplərə ehtiyacı vardır. Məhz bu prinsiplər tədqiqatçının məqsədyönlü prosesini, onun dəyər qaydalarını tənzimləyir" [13, 139].

1943-1956-cı illər Makkalok və Pits tərəfindən süni inellektin yaranması dövrü hesab olunur. 1950-ci ildə A.Türinq testi, hesablama maşını və intellekt, 1965-ci ildə Lütfizadənin qeyri-səlislər çoxluqları, 1969-cu ldə isə onun alqoritmləri, 1977-cui ildə Mamdaninin qeyri-səlis məntiqin linqivistik sintezin köməyilə mühakimələrdə tətbiqi, 1982-ci ildə Nopfildin süni neyron şəbəkələri meydana gəlir.

Rusiyalı tədqiqatçı İ.F.Mixaylov "süni intellekti" şüurun fəlsəfi kontekstindən araşdırır. Müəllif özünün "Süni intellekt" şüur haqqında mübahisədə arqument kimi" məqaləsində problemə Qərbdə və Rusiyada şüur və təfəkkür haqqında fəlsəfi diskussiya müstəvisindən yanaşır. İ.F.Mixaylov yazır: "Süni intellekt aydın göstərir ki, kompüterləri və digər təbii və süni qruplar düzgün fəaliyyət üçün aktorlara zəruridir. Belə şərh kommunikativ funksionalizm kimi məna kəsb edə bilər" [11, 122].

Hələ XX əsrin 50-ci illərində süni intellekt yaradılması sferasında iki yanaşma – simvol və konteksion yanaşmalar mövcud idi. "Simvol yanaşmalar insan təfəkkürünün, konteksionizm isə beynin quruluşunun modelləşdirilməsinə əsaslanan istiqamətdir". Müəlliflər bu yanaşmaların kifayət etmədiyini və süni intellektin modelləşdirilməsinə əsaslanan məntiqi yanaşmanın zəruriliyini önə çəkirlər.

İnsan psixikasının xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən kibernetikanın irəli sürdüyü süni intellekt aktual problemə çevrilmişdir. Fəlsəfi ədəbiyyatda problemin təhlilinin üç prinsipi fərqləndirilir. "Birinci prinsipin bu təhlildə iştirak edən anlayışların dəqiq müəyyən edilməsi imkanlarının olmasıdır. İkinci prinsip mücərrədləşmə və ideallaşdırma, xüsusilə abstraksiyaların həyata keçirilməsi potensialının nəzərə alınmasıdır. Üçüncü prinsip "maşın", "canlı orqanizm", "ağıllı mövcudluq", "təfəkkür" anlayışlarına konkret tarixi yanaşmadır" [6, 255]. Bu anlayışların müəyyənləşdirilməsi göstərir ki, onlar nisbi xarakter daşıyır.

Bəzən "süni intellekt" və "maşın intellekti" anlayışlarını müqayisə edirlər. Tədqiqatçılardan bəziləri maşın intellektin kibernetika və insanın qarşılıqlı münasibətlərini həll edən göstərici süni intellekti beynin

modeli və psixi fəaliyyətinin ali forması hesab edirlər.

Beləliklə, intellektdə təbiilik və sünilik inteqral sintez və vəhdət təşkil edir. Müasir fəlsəfədə təfəkkürün keyfiyyətcə özünəməxsus məqamlara- passiv və fəal zəkaya, zəka və intellektə ayrılmasına cəhd edilir. Kibernetik süni intellekt nəzəriyyəsi hibrid konsepsiya kimi evristik əhəmiyyət kəsb edir. İntellektin strukturunda təbii və süniliklə yanaşı mühakiməedici və ağıllı intellektə də təsadüf olunur. Süni intellekt problemi insan və maşın münasibətlərinin təhlililə həll olunur. Kibernetika çərçivəsində insan və maşının qarşılıqlı münasibətlərində əsas məsələ ondadır ki, maşın insanın əqli qabiliyyətlərini gücləndirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Balayev R.Ə., Əlizadə M.N., Musayev İ. K.İntellektual sistemlər və texnologiyalar, Baki: "Msv Nəşr" nəşriyyati, 2016, s.256

2. Əhmədov M.A., Məhəmmədli H.M. İnformasiya sistemlərinin avtomatlaşdırılmış modelləşdirilməsi və tədqiqi üsulları. Sumqayıt-2015, s. 604

3. Məmmədova M., Cəbrayılova Z. Proqram mühəndisliyində süni intellekt problemləri // "Proqram mühəndisliyinin aktual elmi-praktiki problemləri I respublika konfransı", Bakı, 17 may 2017-ci il 15, s.15-18

4. Süni intellekt, yaxud idrakımızın zirvəsi.// http://azkurs.org/suni-intellekt-yaxud-idrakmzn-zirvesi.html12.05.2017

5. Аблеев С. Моделирование сознания и искусственный интеллект: пределы возможностей. //ДЕЛЬФИС Издательство: Благотворительный фонд «Дельфис» (Москва) № 1, 2016, С. 61-65 //http: //www.delphis.ru/ journal /article/modelirovanie-soznaniya-i-iskusstvennyi-intellekt-predely-vozmozhnostei

6. Бирюков Б.В., Попов Ю.Н., Поваров Г.Н. Проблема «искусственного интеллекта» // Управление, информация, интеллект. Москва: Мысль, 1976, с. 255

7. Дубровский Д.И. Проблема идеального. Субъективная реальность. Москва: Канон+, 2002, 368 с.

8. Дубровский Д.И., Вержбщский В.В. Категория информация (философский обзор)// Философский наук, 1986, №1, с.156

9. Золкин А.Л. Язык и культура в англо-американской аналитической философии XX ве. Москва: ЮНИТИ, 2005, 504 с.

10. Искусственный интеллект, https://domashke.net/referati/referaty-pokulture-i-iskusstvu/referat-iskusstvennyj-intellekt.12.04.2016

11. Михайлов И.Ф. «Искусственный интеллект как аргумент в споре о сознании» // Этимология и философия наук. 2012, т.XXXII, № 2, с. 122

12. Прист С. Теории сознания. Москва: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000, 288 s.

13. Пушкин В.Г., Урсул А.Д. Информатика, кибернетика, интеллект. Философские очерки. Уфа. 1989, 442 с. /// http://sbiblio.com/biblio/archive/pushkininformatika_kibernetika_intellekt/1.04.2015

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена исследованию философского аспекта создания искусственного интеллекта. В статье рассматривается терминология, связанная с проблемой искусственного интеллекта, различных способов ее трактовки, места и отношения друг к другу ключевых понятий соответствующей сферы. Также сделана попытка обосновать идею о том, что искусственные интеллектуальные системы могут рассматриваться как феномен, достаточно независимый от идеи искусственного интеллекта. Соответственно, их анализ может осуществляться без постоянного соотнесения с идей искусственного интеллекта.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, философия, развитие, психология, философский аспект.*

SUMMARY

The article is devoted to the study of the philosophical aspect of the creation of artificial intelligence. The article discusses the terminology associated with the problem of artificial intelligence, various ways of interpreting it, the place and relationship to each other of the key concepts of the relevant field. An attempt was also made to substantiate the idea that artificial intelligence systems can be considered as a phenomenon quite independent of the idea of artificial intelligence. Accordingly, their analysis can be carried out without constant correlation with the ideas of artificial intelligence.

Keywords: *artificial intelligence, philosophy, development, psychology, philosophical aspect.*

УДК 37.2

НАЦИОНАЛЬНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ: ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ И ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЕ В НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ

ФАХРАДДИН КУЛИЕВ

Д.ф. по технике, доц. кафедры Управления и Информационной Технологии Военного Института им. Г.Алиева

E-mail: fakhraddin.kuliev@mail.ru

В эпоху глобализации, взаимодействия национальных культур и развития межкультурных связей анализ национальных стереотипов с помощью современных научных парадигм имеет большое философское значение. Развитие адаптивных механизмов национального самосознания, сохранения этнической самобытности в постоянно меняющемся обществе заставляет вернуться к национальным стереотипам и изучить их онтогносеологию.

Американский социолог У. Липпман впервые раскрыл социальную сущность понятия «стереотип», обнаруженного в технике книгопечатания: Системы стереотипов могут служит ядром нашей личной традиции, способом защиты нашего положения в обществе. В ней удобно разместились наши привычки, вкусы, способности, удовольствие и надежды. Стереотипы служат гарантией нашего самоуважения; проецируют во внешний мир осознание нами собственной значимости [5,108-109].

Стереотипы закрепляют в людях элементарные связи поведенческих и мыслительных актов, сохраняют устойчивость этих связей в меняющихся ситуациях[9, 648-649].

С точки зрения этнопсихологии стереотипы это «схематизированный образ своей или чужой этнической общности», и «стандартизованные, устойчивые, ценностно окрашенные и эмоционально заряженные представления об окружающей действительности и других людях» [3, 175].

Психолингвистический взгляд на проблему показывает, что стереотип также может быть создан на основе понятия, но он более ориентирован на действие по сравнению с понятием, поскольку в качестве основного структурного элемента эмоция придает знанию, генерируемому в структура стереотипа, вызывающего определенные поведенческие реакции [7, 164].

Стереотипы определяют и как «устойчивое отношение к людям, явлениям и событиям, входящие в группу и определяемые определенными характеристиками» [2, 288].

Стереотипы связаны с человеческим общением и в результате чего складываются в соответствии со своеобразием взаимодействия прежде всего системы ценностей и системы языка. По мнению лингвистов в основе формирования и функционирования стереотипов лежат когнитивные процессы, с помощью которых разум человека постигает и категоризирует окружающую действительность.

В качестве основных признаков стереотипов можно выделить то, что они упрощены и сведены в схему с целью обобщения, а также их целостность – чтобы характеризовать человека как систему, субъективность, вытекающая из отношения «своего» и «чужого» к этносу, к которым он принадлежит и другим этносам, и метафоричность, не поддающаяся точному определению.

«Стереотипы – положительные, отрицательные, нейтральные – регулируют взаимодействие коммуникантов как при межкультурном общении <...> так и при внутрикультурном общении» [1, 2004, 25].

Майерс отдает предпочтение принципу «экономия мысли» в отношении людей к стереотипам: стереотипы чаще используются в мышлении и восприятии при недостатке информации, когда они серьезно заняты, они эмоционально возбуждены, они устали и т. д. когда они молоды, у них мало опыта оценки собеседников и окружающих людей [6, 311].

Стереотипы делятся на две группы: автостереотипы и гетеростереотипы. Автостереотипы – это мнения и суждения об образе мышления, поведении и отношении, ценностных ориентациях, отношении к действительности этноса, к которому они принадлежат, а гетеростереотипы – это система мнений и представлений об одном и том же других этносов. Автостереотипы и гетеростереотипы эквивалентны понятиям «свой» и

«чужой», проявляются в национальных чувствах и эмоциональной форме. Как правило, мы имеем мало информации о другом этносе и, наоборот, больше о своем этносе, поэтому гетеростереотипам свойственна однородность, а автостереотипам – полнота и многообразие.

Стереотипы играют большую роль в осмыслении окружающей реальности, прогнозировании событий и собственной реакции на них и в формировании своего отношения к происходящему.

Топологическая структура системы стереотипов состоит из двух частей — центра и ее периферии, изменчивых и относительно инвариантных. Центр — глубинные стереотипы, не меняющиеся во времени и отличающиеся своей устойчивостью, а периферия — поверхностные стереотипы, сформированные политическими, экономическими, межэтническими отношениями в общественной жизни. Поверхностные стереотипы обеспечивают адаптацию к изменениям социальной жизни, адекватную реакцию на нее.

Когнитивно-социологическая структура стереотипа как философской категории характеризует его дескриптивно-онтологическую, предсказательно-гносеологические функции: онтологическая функция определяет этническое мировоззрение, запечатленное в памяти этноса, а гносеологическая функция определяет, что будет происходить в типичных ситуациях.

Как средство отражения система стереотипов является формой воплощения мировоззрения и ценностных ориентаций этноса на определенном историческом этапе. Стереотипы являются неотъемлемой частью человеческого мышления, социального опыта, накопленного обществом на протяжении длительного времени и его отражение в общественном сознании.

Процессы стереотипизации имеют гносеологическую направленность: алгоритмизация механизма обработки полученной информации, классификация и ранжирование по принципу приоритета, фильтрация «чужой» информации, «экономия мысли», «практической работы», подход к информации с категоричным мышлением.

Стереотипы всегда социальны. Социальный стереотип – многогранное метафорическое понятие, среди специалистов нет единого мнения по определению стереотипа.

Социальный стереотип – это специфический и фиксированный тип социальной ориентации и социальных убеждений конкретного человека [8, 141].

С концептуальной точки зрения социальный стереотип – это «высоко устойчивый, схематизированный, стандартизированный образ или воображение социального объекта, обычно окрашенный эмоциями» [10, 626-627].

В информационном обществе, в котором мы живем, получение, обработка и оценка результатов является проблемой, с которой сталкивается каждый член общества. С этой точки зрения социальные стереотипы — это модели мышления и поведения, формировавшиеся веками в жизни общества, обобщенные алгоритмы принятия решений, используемые с целью экономии энергии и времени при выборе позиции для социальных событий.

Национальные стереотипы, являющиеся особой формой социальных стереотипов, играют важную роль в национально-этнических вопросах, так как феномен стереотипов включает в себя язык, культуру и национальное своеобразие народа. «Национальный стереотипы представляют собой стандартизированные, устойчивые, ценностно окрашенные и эмоционально заряженные представления об окружающей действительности и других людях» [3, 74].

Национальные стереотипы, в большинстве случаев, содержат готовую оценку представителей той или иной культуры, причем эта оценка принимается как данность и почти не подвергается переосмыслению.

Как системное понятие национальные стереотипы являются базовыми элементами и основными категориями системы представлений народа о человеке, обществе, природе, Вселенной, жизни, смерти и вечности, воплощающие в себе способы мышления и поведения, ценностные взгляды народа, и являются нормативными регуляторами форм межличностных отношений в обществе.

Для стереотипов в этнических группах более характерны негативное отношение к представителям других этносов и народов, конкуренция этнических групп, вытекающая из исторического опыта межэтнических отношений, «неконтролируемая этническая оценка».

Структурный состав стереотипов можно принять как систему ценностно-ориентированных

этнических отношений, внутриэтнических и межэтнических отношений в обществе, в котором проживает этнос.

Люди всегда действуют в окружении стереотипов и под влиянием стереотипов. Мы начинаем понимать скрытые смыслы нашей национальной культуры с раннего возраста, с детства, стереотипы о социальных группах и представителях других этносов, хотя они порой и далеки от истины, с этого возраста начинают укореняться в нашей памяти, иными словами, культурные стереотипы, сформированные в генетической и социокультурной жизни, являются этническим сознанием и играют решающую роль в формировании этнической культуры. Стереотипы проявляются в поведении людей, суждениях и мировосприятии, богаты эмоциональными компонентами и носят преимущественно императивный характер.

Стереотипы являются средством кодирования, классификации и создания иерархической структуры, они играют направляющую роль в формировании и совершенствовании национальной культуры мышления как критерии этнической дифференциации и самоидентификации.

Как выражение этнического самосознания стереотип формируется в результате социально-исторического развития этноса, прежде всего, на основе мифологического и фольклорного сознания, образцов материальной и духовной культуры, созданных этносом. Ритуалы и традиции древних пластов истории оставляют свои следы в стереотипах.

Этнический стереотип формируется на основе обобщенных, устойчивых и упрощенных представлений о самом этносе или другом этносе. В структурный состав этнических стереотипов входят основные представления о психологических особенностях, особенностях поведения, интеллекте, моральных и физических качествах представителей других этносов, а также представления об особенностях поведения и мышления, внешнем облике, характере, сильных и слабых сторон этнической группы, к которой он принадлежит.

Межнациональные отношения также оказывают существенное влияние на формирование стереотипов.

В целях достижения социальной конгруэнтности, требуемой эпохой глобализации, т.е. минимизации разногласий во внутригрупповых и внутриэтнических отношениях, достижения «единого ритма резонанса» во взаимоотношениях, «создания взаимного доверия и симпатия на уровне подсознания», от пластичности авто- и гетеростереотипов, адаптивности к новым условиям. Возникает необходимость творчески использовать ее свойства. Для этого, прежде всего, необходимо бороться с тенденциями против социальной конгруэнтности. Одной из таких опасных тенденций является этноцентризм. Этноцентризм по сути направлен на устранение внутригрупповых различий и углубление межгрупповых различий.

Невербальные формы национальных стереотипов являются необходимыми элементами межкультурного диалога и взаимопонимания. К невербальным средствам общения относятся экстралингвистическая, просодическая, кинетическая, обонятельная система. Среди них большее распространение получила кинесика. Кинесика – это не только язык тела (жесты, мимика, поза, взгляд), но и прическа, одежда, почерк и т. д. охватывает [4, 86-87]. Невербальные средства общения можно оценить как элементы этикета этнического общения. Культура межнационального общения формируется на основе элементов этикета национального общения и служит успешному проведению межкультурного диалога. Межэтническое сотрудничество, в свою очередь, положительно влияет на содержание стереотипов, создавая основу для его обогащения новыми элементами и оттенками.

Национальные стереотипы являются посредником в процессе пробуждения и передачи этнорелигиозных взглядов, мышления и поведения между поколениями: они выполняют функции сохранения системы этнических ценностей, обеспечения внутренней целостности народа, идеологического воздействия на массы.

Национальные стереотипы используются также как надежный инструмент дя изучении национально-культурных особенностей.

В условиях глобализации, в которой мы живем, целесообразнее и эффективнее использовать синергетическую парадигму для защиты нашей национальной уникальности. Это определяется подбором аттракторов по объективным условиям. В качестве аттрактора могут использоваться

социальные объекты и события, их визуальные формы в сфере словесного, изобразительного и музыкального искусства. Нравственные потребности – принцип справедливости, бескорыстная доброта, благожелательность имеют функцию аттрактора. Прогрессивные моральные идеи побуждают людей совершать добрые дела, бороться со злыми делами, создают в них хорошее настроение. Высокохудожественное описание человеческих идей и добродетелей вселяет в читателя высокую мораль. Образы, созданные в художественных произведениях превращаются в символы и стереотипы.

Как продукт длительного процесса традиционное мышление и действие проявляются в основных атрибутах национальной культуры. По нашим былинам, фольклору в целом мы можем реконструировать наши национальные стереотипы, поведение, мироощущение и образ мышления, нашу повседневную жизнь.

Этнопсихологические особенности Азербайджанского народа убедительно описываются в образе отдельных персонажей наших сказок и былин. Основным источником является «Книга отца нашего Коркута», где описаны для огузов характерные этнические стереотипы - верности дружбе, традициям, гостеприимства, храбрость.

Каждое поколение приобретает опыт и достижения своих предков и пытается создать ценности, отвечающие требованиям времени. С этой точки зрения проблемы адаптации стереотипа к окружающей среде в постоянно меняющемся и развивающемся обществе привлекают внимание своей актуальностью и ждут своего решения. Для решения этих проблем целесообразнее было бы принять следующие меры:

- Стремление направить нравственные привычки, принципы и нормы, созданные этносом на протяжении веков, на убеждения и внутренние потребности каждого индивидуума.
- Подготовить мероприятия по восстановлению утраченных элементов национальной культуры общения и трансформации их в этикет общения.
- Уважение национальных чувств и традиций, отношение к сотрудничеству и солидарности между народами, стремление к установлению социальной справедливости.

Защита этнической целостности требует формирования нравственной устойчивости путем превращения этнических моральных норм во внутренние убеждения и эмоциональные потребности людей.

Решение этой важной для народа проблемы может быть реализовано через непрерывную просветительскую работу вокруг этического воспитания, культуры этического мышления, гражданской идентичности и моральных ценностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Гришаева Л.И., Цурикова Л.В. Введение в теорию межкультурной коммуникации. – Воронеж: ВГУ, 2004. – 424 с.*
2. *Кондратенко Г.М. Вопросы теории печати в свете социальной психологии / Г.М. Кондратенко // Вопросы теории и практики массовых форм пропаганды. – М. Наука, 1968, с. 264–303.*
3. *Крысько В.Г. Этнопсихология и межнациональные отношения. Курс лекций. М.: Издательство «Экзамен», 2002. 448 с.*
4. *Лабунская В.А. Невербальное поведение: структура и функции. с.84 - 111. Социальная психология, хрестоматия, М., 2000, 475 с.*
5. *Липпман У. Общественное мнение, М.: Институт. Фонда «Общественное мнение», 2004, 375 с.*
6. *Майерс Д. Социальная психология. Интенсивный курс, СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. 512 с.*
7. *Пищальникова В.А. Психопоэтика.- Барнаул: Изд-во АГУ, 1999. 130 с.*
8. *Платонов К.К. Краткий словарь системы психологической понятий, 1981, 176 с.*
9. *Современный философский словарь Москва: Академический Проект, 2020. - 823 с.*
10. *Философский энциклопедический словарь, М., 1989, 815 стр.*

Fəxrəddin Quliyev

Etnik stereotiplər: definisiyaya yanaşmalar və milli mədəniyyətdə nəzəri və praktik əhəmiyyəti

XÜLASƏ

Məqalədə stereotiplərin genezisi problemlərindən, definisiyasına yanaşmalardan, milli mədəniyyətdə nəzəri və praktiki əhəmiyyətindən bəhs edilir.

Stereotiplərin formalaşmasının şərtləri və səbəbləri və müxtəlif nöqteyi-nəzərdən təsnifatı nəzərdən keçirilmişdir. Stereotipin çoxaspektli bir hadisə kimi mahiyyətinin ətraflı təhlili aparılmışdır. Mədəniy-

yətlərarası dialoqda milli stereotiplərin fəlsəfi təhlili etnosun özünüifadəsi, özünüidentifikasiyası və milli özünüdərki baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşma şəraitində etnik unikallığın qorunması mexanizmləri təklif olunur.

Açar sözlər: *stereotip, milli mədəniyyət, mental struktur, identifikasiya, mədəniyyətlərarası dialoq*

Фахраддин Кулиев

Национальные стереотипы: подходы к определению и теоретико-практическое значениев национальной культуре

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены проблемы генезиса стереотипов, подходы к определению и и теоретико-практическое значение в национальной культуре.

Описаны условия и причины формирования стерееротипов, их классификации с различных точек зрения. Проведен подробный анализ сущности стереотипа как многоаспектного феномена. Философский анализ национальных стереотипов в межкультурном диалоге имеет особое значение с точки зрения самовыражения, самоидентификации и национального самосознания этноса. Предложены механизмы защиты этнической уникальности в условиях глобализации.

Ключевые слова: *стереотип, национальная культура, ментальная структура, идентификация, межкультурный диалог*

Fakhraddin Quliyev

National stereotypes: approaches to definition and theoretical and practical significance in national culture.

SUMMARY

The article discusses the problems of the genesis of stereotypes, approaches to definition and theoretical and practical significance in national culture.

The conditions and reasons for the formation of stereotypes and their classification from various points of view are described. A detailed analysis of the essence of the stereotype as a multidimensional phenomenon was carried out. Philosophical analysis of national stereotypes in intercultural dialogue is of particular importance from the point of view of self-expression, self-identification and national self-awareness of an ethnos. Mechanisms for protecting ethnic uniqueness in the context of globalization are proposed.

Keywords: *stereotype, national culture, mental structure, identification, intercultural dialogue.*

MÜNDƏRİCAT

SİYASİ ELMLƏR

ZÜMRÜD MƏLİKOVA: RUSİYANIN 2023-CÜ İL XARİCİ SİYASƏT KONSEPSİYASINDA YAXIN ŞƏRQ VƏ CƏNUBİ QAFQAZ REGİONLARI.. 5

НАРМИН АЗАДГИЛЬ: ИЗРАИЛЬ — АЗЕРБАЙДЖАН: НОВАЯ РЕАЛЬНОСТЬ ИЛИ ИСТОРИЯ МНОГОВЕКОВЫХ ОТНОШЕНИЙ. ПЕРСПЕКТИВЫ, ПОТЕНЦИАЛ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ.. 11

YOU XIN: THE IMPACT OF MANDARIN FEVER ON ENHANCING INTERNATIONAL RELATIONS(AZERBAIJAN-CHINA)... 15

NASIMI DZHALILOV: MAIN DIRECTIONS IN UKRAINE-AZERBAIJAN RELATIONS (UNTIL 2020)... 22

AYŞƏN ASLAN-MƏMMƏDLİ: POSTSOVET MƏKANINDA İQTİSADİ İNTEQRASİYA AZƏRBAYCAN VƏ AVROASİYA İQTİSADİ İTTİFAQI.................................. 27

ULVIYYA BAYRAMOVA: POLITICAL MOTIVES OF THE MOSUL PROBLEM....................... 31

ФАРИДА АЛИЕВА: ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ ВОЗРАСТАНИЯ ИНТЕНСИВНОСТИ СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ОБЗОР... 34

TURAL MƏMMƏDOV: LATIN AMERİKASINDA PREZİDENTLİK İNSTİTUTU....................... 40

РУСТАМ РУСТАМЗАДЕ: ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ КОНФЛИКТНОСТИ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ.. 44

ŞAHMIR YADİGAROV: DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏ PR MEXANİZMLƏRİ: DÜNYA PRAKTİKASI.. 49

AYGUN QURBANOVA: CƏNUBİ QAFQAZDA REGİONAL ƏMƏKDAŞLIĞA MANEƏLƏR 53

SƏİDƏ MƏMMƏDOVA: MÜASİR DÖVRDƏ TRANZİT DƏHLİZLƏRİNİN FUNKSİONALLIĞI.. 57

TARİX

ÇİMNAZ QULUYEVA: BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİN QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN TAM HƏLLİNİ ƏNGƏLLƏMƏK SƏYLƏRİ.. 61

НУШАБА ГУЛИЕВА: ВЗАИМНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ КАК ОДНО ИЗ ВАЖНЕЙШИХ НАПРАВЛЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНО-РОССИЙСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА (1991-2015)........ 67

NƏRİMAN ŞİRƏLİYEV: AZƏRBAYCAN AĞQOYUNLU ORDUSUNUN MÜDAFİƏ YARAQ-YASAQLARI........ 72

ŞAKİR HÜSEYNOV: AZƏRBAYCANIN NAXÇIVAN BÖLGƏSİNİN SOVET RUSİYASI TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI........ 78

KÖNÜL HÜSEYNOVA: QARABAĞ PROBLEMİ RUSİYA TARİXŞÜNASLIĞINDA........ 81

ДЖЕЙХУН ГУСЕЙНОВ: ИЗ ИСТОРИИ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ РОМАНОВСКОЙ РОССИИ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIX ВЕКЕ........ 86

İQTİSADİYYAT

ELŞAD YUSİFOV, RUSLAN QASIMOV, FATİMA RZAYEVA: SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN DAVAMLI İQTİSADİ İNKİŞAFINI XARAKTERİZƏ EDƏN GÖSTƏRİCİLƏR VƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR........ 93

DAĞBƏYİ ALLAHVERDİYEV: GEOİQTİSADİ ƏLAQƏLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN LOGİSTİKA SİYASƏTİNDƏ SƏMƏRƏLİLİYİN TƏŞKİLİ........ 98

NƏRGİZXANIM BAXIŞOVA: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İXRAC OLUNAN MƏHSULLARININ AŞKAR MÜQAYİSƏLİ ÜSTÜNLÜKLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ........ 106

ƏLİHEYDƏR DÖVLƏTOV: TİKİNTİ SEKTORUNDA GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTUNUN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ TƏHLİLİ........ 112

ELNUR AĞAZADƏ: AZƏRBAYCANDA KİÇİK MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏ DAYANIQLILIĞI İLƏ BAĞLI MƏHDUDİYYƏTLƏR........ 116

AYSEL HƏSƏNOVA: DAVAMLI İNKİŞAFIN FORMALAŞDIRILMASI MƏQSƏDİLƏ YAŞIL İQTİSADİYYATIN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİNİN TƏHLİLİ........ 119

ELMAR ƏHMƏDOV: AZƏRBAYCANIN İQTİSADİ ARTIMINDA İNVESTİSİYA MODELLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ........ 123

KAHRAMAN PIRIYEV: THE CORONAVIRUS (COVID-19) PANDEMIC: ECONOMIC IMPLICATIONS AND CHALLENGES........ 127

LALA OSMANLI: MÜASİR DÖVRDƏ "YAŞIL" MALİYYƏ VƏ YAŞIL İQTİSADİYYAT ARASINDAKI KOORDİNASİYANIN TƏDQİQİ 131

ORXAN MƏMMƏDZADƏ: AĞDAM RAYONUNDA NƏZƏRDƏ TUTULAN BİZNES SAHƏLƏRİ VƏ ONLARIN İQTİSADİ POTENSİALININ TƏHLİLİ 135

ƏLİ HƏSƏNOV: STARTAP MALİYYƏLƏŞMƏSİNİN ƏSASLARI 140

PUNHAN HUSEYNOV: LPG MARKET IN UKRAINE 145

VƏLİCAN RƏCƏBOV: BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS MALİYYƏLƏŞMƏ MƏNBƏLƏRİ 151

NÜŞABƏ HACIYEVA, GÜNEL İSMAYILOVA: MƏHSUL VƏ XİDMƏT BAZARINDA İQTİSADİ KONYUNKTURA VƏ QİYMƏTİN YARADILMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ 156

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

KÖNÜL QƏHRƏMANOVA: SÜNİ İNTELLEKTİN YARADILMASI PROBLEMLƏRİNİN FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ 159

ФАХРАДДИН КУЛИЕВ: НАЦИОНАЛЬНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ: ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ И ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЕ В НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ 163

Founder:
"Kaspi" Geopolitical Research Center

Corrector:
Leyla Binyatova

Designer:
Tural Huseynov

Address of the editorial office:
Fikret Amirov Street 1, Baku, Azerbaijan
Tel: (+994 12) 493 04 15
Fax: (+994 12) 493 04 15
E-mail: strategiya.az@mail.ru

Number of copies printed: 300
Order №23

Published by
"Class Print" LLC publishing house
Address: Matbuat avenue 22, Yasamal district,
Baku, Azerbaijan

Təsisçi:
"Kaspi" Geosiyasi Araşdırmalar Mərkəzi

Korrektor:
Leyla Binyatova

Dizayner:
Tural Hüseynov

Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəhəri, Fikrət Əmirov küçəsi 1
Tel.: (+994 12) 493 04 15
Faks: (+994 12) 493 04 15
E-poçt: strategiya.az@mail.ru

Tiraj: 300
Sifariş №23

"Class Print" MMC nəşriyyatının
mətbəəsində çap olunub
Ünvan: Bakı şəhəri, Yasamal rayonu,
Mətbuat pr. 22